

“Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti”

**Nəriman Həzənzadə
Güldanə Pənahova
Ədalət Abbasov**

**AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ
NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ**

(dərslük)

*Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyinin 10.02.2016-cı il tarixli
75 sayılı əmri ilə təsdiq edilmişdir.*

Bakı-2016

Tərtibçilər: Filologiya elmləri doktoru, professor **Nəriman Əliməmməd oğlu Həsənzadə**

Fil.e.n., dosent **Güldanə Əmrullah qızı Pənahova**

Fil.ü.f.d., dosent **Ədalət Məhəmmədəli oğlu Abbasov**

Elmi redaktor: AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor **Nizami Qulu oğlu Cəfərov**

Rəyçilər: Filologiya elmləri doktoru, professor **İkram Ziyad oğlu Qasimov**

Pedaqogika elmləri üzrə fəlsəfə doktoru dos. **Vaqif Tapdıq oğlu Qurbanov**

N.Ə.Həsənzadə, G.Ə.Pənahova, Ə.M.Abbasov.
Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. (dərslük).
Bakı, "Ecoprint", 2016. 256 s.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti və Milli Aviasiya Akademiyasının, eləcə də digər ali məktəblərin tələbələri üçün nəzərdə tutulmuş bu dərslikdə Azərbaycan dili və nitq mədəniyyətinin ən vacib məsələləri aydın şəkildə şərh edilmişdir. Nitq mədəniyyəti və ədəbi dilin normaları, nitq etiketləri, o cümlədən üslubiyyət, əməli yazı nümunələri və onlara qoyulan tələblər haqqında ən vacib problemlər təfəssilatı ilə izah olunmuşdur.

Dərslikdən respublikanın digər ali məktəblərinin müəllimləri, bakalavriatlar, magistrilər, doktorantlar, elmi işçilər, eləcə də dilçiliklə maraqlanan şəxslər faydalana bilərlər.

Məktəbin, müəllimlərin ən əsas vəzifəsi bizim cəmiyyətimizə, xalqımıza, ölkəmizə dəyərli vətəndaşlar hazırlamaqdır.

Heydər Əliyev

Azərbaycan dili o qədər zəngindir ki, heç bir xarici kəlməyə ehtiyac yoxdur. Biz Azərbaycan dilinin saflığını təmin etməliyik.

İlham Əliyev

GİRİŞ

“Dil hər bir millətin milliliyinin əsasıdır. Ona görə də hər bir gənc öz ana dilini, müasir Azərbaycan dilini ən incəliklərinə qədər bilsin və bu dildən istifadə etsin. Biz müstəqil Azərbaycanda Azərbaycan dilini dövlət dili etdiyimiz kimi, cəmiyyətimizdə də, xalqımızın içində də Azərbaycan dilini mütləq hakim dil etməliyik”.

Heydər Əliyev

Bütün xalqlarda olduğu kimi Azərbaycan xalqının da dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir. Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının dövlət dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsini öz müstəqil dövlətçiliyinin başlıca əlamətlərindən biri sayır, onun tətbiqi, qorunması və inkişaf etdirilməsi qayğısına qalır. Bu və digər vacib məsələlər Müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabrın 12-də referendum yolu ilə qəbul olunmuş konstitusiyasının 21-ci maddəsində – Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təsbit edildiyi bəndlərdə geniş şəkildə əks olunmuşdur.

Müstəqil dövlətimizin atributlarından biri sayılan dilimizin dövlət dili statusu alması dövlətçiliyimizin inkişafı və formalaşması ilə bilavasitə bağlıdır. Bütün dəftərxana işləri, rəsmi sənədlər, ölkədə yayımlanan hər cür mətbuat: qəzet, jurnal, radio və televiziya və s. bu dildə aparılır.

Azərbaycan dilinin tətbiqi və inkişaf etdirilməsinə dövlət qayğısının artırılması, ana dilimizin öyrənilməsi, elmi tədqiqinin fəallaşdırılması, bir sözlə, dilimizin cəmiyyətdə tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi məqsədi ilə ümummilli liderimiz Heydər Əliyev “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi

haqqında” fərman imzalamışdır. 23 may 2012-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair” sərəncam vermiş, 9 aprel 2013-cü il tarixində isə bu barədə Dövlət Proqramına imza atmışdır. Bəhs edilən sərəncam və proqramda dövlət dilinin hərtərəfli inkişafı, tətbiqi və tədrisi məsələləri haqqında konkret fikirlər söylənmiş, inkişaf istiqamətləri göstərilmişdir. Xüsusi olaraq Azərbaycan dili ilə yanaşı “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” fənninin tədrisi məsələsi ilk dəfə olaraq dövlət və ictimai əhəmiyyətli problem kimi irəli sürülmüşdür.

Bitirdiyi ali məktəbdən, ixtisasından və çalışdığı müəssisədən asılı olmayaraq, hər bir mütəxəssisin nitqi məzmunca anlaşılan, aydın olmalıdır. Hər bir insan öz fikirlərini müsahibinə dəqiq, yığcam və estetik cəhətdən gözəl şəkildə çatdırmaq üçün nitq mədəniyyəti qaydalarına, prinsiplərinə yiyələnməlidir.

Məlumdur ki, indiyə qədər respublika ali məktəblərinin yalnız filoloji fakültələrinin tələbələri üçün “nitq mədəniyyəti və üslubiyyət” fənni sadəcə nəzəri bir fənn olaraq tədris edilirdi. Dövlət başçısının yuxarıda qeyd edilən məlum fərman və sərəncamlarına əsasən respublika ali məktəblərinin istər filoloji, istərsə də qeyri-filoloji (texniki fakültələr) fakültələrinin hər birində “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” fənninin praktik fənn kimi tədrisi nəzərdə tutulmuşdur.

Bu dərsləkdə, fənnin tədrisi zamanı nəzəri izahatla bərabər, mətn üzərində işə daha çox diqqət yetirilmişdir. Bu da tələbələrin nitq mədəniyyəti qaydalarını öyrənməsi və ünsiyyət zamanı ona düzgün əməl etməsi üçün faydalı olar.

Dərsləyin hazırlanmasında əsas məqsəd tələbələrə Azərbaycan dilinin fonetik, leksik, qrammatik normaları haqqında məlumat vermək, onlarda nitq normalarına və etik danışıq

qaydalarına yiyələnmək vərdişləri yaratmaqdır.

Qrammatik məlumatları (nəzəri fikirləri) praktik cəhətdən təfəkkürdə möhkəmləndirmək məqsədilə müxtəlif mətnlər və tapşırıqlar verilmişdir.

Onu da qeyd edək ki, dərslikdəki qrammatik məlumatların verilməsində mənbə kimi, “nitq mədəniyyəti və üslubiyyat” haqqında yazılmış mövcud dərslik, dərs vəsaiti və monoqrafiyalara istinad olunmuşdur. İstifadə edilmiş mənası çətin anlaşılan sözlərin izahı dərsliyin sonunda verilmişdir.

Dərslik bu sahədə ilk təşəbbüsümüzdür. Şübhəsiz, müəyyən qüsurlar və nöqsanlarımız da vardır. İradlar və əlavələr edəcək şəxslərə qabaqcadan təşəkkürümüzü bildiririk.

AZƏRBAYCAN DİLİ HAQQINDA

Azərbaycan dilinin təşəkkülü tarixindən. Azərbaycan dili qədim dillərdən biridir. Azərbaycanlıların ümumi ünsiyyət vasitəsi olan Azərbaycan dili tarixən heç də həmişə bu adı daşımamışdır. Qədimlərdən ta əsrimizin 30-cu illərinə qədər o, türk dili adı ilə tanınmışdır. XIX əsrdən Azərbaycan dilinə aid əsərlərdə, çarın rəsmi dövlət sənədlərində və ayrı-ayrı şəxslərin məktub və xatirələrində Azərbaycan dili müxtəlif adlarla adlandırılmışdır: “türk dili”, “türk-tatar dili”, “türk-Azərbaycan dili”, “tatar dili”, “tatar-Azərbaycan dili”, “Qafqaz-tatar ləhcəsi” və s. 30-cu illərdən isə konkret desək, 1936-cı ildən intensiv olaraq Azərbaycan dili adlandırılır.

Azərbaycan dili Azərbaycanda xalqlararası ünsiyyət vasitəsidir. Belə ümumi kommunikativ funksiya daşması xüsusiyyəti onun tarixi təcrübəsindən irəli gəlir. Belə ki, Azərbaycan dili bir zamanlar (XIX əsrin ortalarına qədər) xalqlararası dil rolunu da oynamışdır. Dağıstan xalqları bu dildən uzun müddət ümumi ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmişlər.

Azərbaycan dili olduqca qüdrətli bir dildir. Dünyanın hər bir dilindən asanlıqla bu dilə tərcümə etmək olur. Bunun əksini də demək olar: Azərbaycan ədəblərinin, görkəmli elm və mədəniyyət xadimlərinin əsərləri dünyanın ən nüfuzlu, beynəlmiləl dillərinə heç bir çətinlik olmadan tərcümə edilir.

XIX əsrdə Avropada geniş yayılmış fransız dilini Azərbaycan dili ilə müqayisə etsək, bizim dilimizin də Avroasiyanın hər yerində yüksək qiymətləndirildiyini görürük. Lermontov Azərbaycan dilinin Şərqdəki mövqeyini fransız dilinin Avropadakı nüfuzuna bərabər tutur: “Tatarca (azərbaycanca) öyrənməyə başlamışam, bu dil burada və ümumiyyətlə, Asiyada, fransız dili Avropada vacib olan qədər lazımlıdır. Təəssüf ki, indi öyrənilib başa çatdıra bilməyəcəm, sonra lazım ola bilər”.

Azərbaycan dilinin inkişaf mərhələləri. Azərbaycan dili türk mənşəli ümumxalq canlı danışiq dili zəminində əmələ gəlib şifahi ədəbi dilə çevrilənədək və sonradan bu əsasda Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qolu təşəkkül tapana qədər yüz illər boyunca mürəkkəb inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycan dilinin inkişaf tarixini iki mərhələyə ayırmaq olar:

1) IX əsrdə formalaşmış “Kitabi-Dədə Qorqud”dan XVI əsr Füzuli dilinə qədər olan mərhələ;

2) XVI əsrin sonu və XVII əsrin əvvəllərindən bu günə qədər olan mərhələ.

Dilimizin inkişafında I mərhələ. Bu mərhələdə dilimizin mükəmməlliyi və zənginliyi tam mənzərəsi ilə Nəsiminin (XIV əsr) və Füzulinin (XVI əsr) dilində əks olunur. Bu dövrün şifahi xalq yaradıcılığının da dilinə aid nümunələr mövcuddur.

Azərbaycan dilinin XIV-XVI əsrlərdəki yüksəlişi ölkənin ictimai-siyasi və mədəni həyatının inkişafı və dövlət quruculuğu işinin milli zəmində güclənməsi, nəhayət, mərkəzləşmiş Azərbaycan dövlətinin yaranması ilə sıx surətdə bağlıdır. Mövcud siyasi şərait nəticəsində ana dilimiz ilk dəfə dövlət dili səviyyəsində işlədilməyə başladı. Sarayda, qoşun içərisində və qismən diplomatik yazışmalarda Azərbaycan dili işlədilirdi.

Dilimizin inkişafında II mərhələ. XVI əsrin sonu və XVII əsrin əvvəllərindən Azərbaycan dilinin inkişafında yeni mərhələ başlayır. Bu dövrlərdən dilimizin əsas lüğət fondu, qrammatik quruluşu və fonetik tələffüz norması müəyyənləşir. XVIII əsrin sonları XIX əsrin əvvəllərindən dilimizdə rus-Avropa sözləri işlənməyə başlayıb. Bu dəyişmə tarixi-mədəni-siyasi şəraitlə bağlı baş verib. Nəsillər arasındakı anlaşmada da heç bir çətinlik yox idi. XVIII əsrdə yaşayan azərbaycanlılar XVII əsrdə yaşayanların, XIX əsrdə yaşayanlar XVII-XVIII əsrdəkilərin, XX ərdəkilər XVII-XIX əsrdəkilərin dilini sərbəst, bugünkü azərbaycanlıların bir-biri ilə ünsiyyət saxladığı

səviyyədə başa düşüblər.

Azərbaycan dilinin geneoloji və tipoloji xüsusiyyətləri. Azərbaycan dili ümumtürk dilinin diferensiasiyası nəticəsində təşəkkül tapmışdır. Bu isə o deməkdir ki, Azərbaycan dili ümumtürkcənin varisidir. Demək, dilimiz istər tarixi formalaşma prosesi, istərsə də geneoloji və tipoloji baxımından türk dillərinin ayrılmaz bir qoludur.

Bir kökdən törəyən dillər qohum dillər adlanır. Qohum dillərin hamısına dil ailəsi deyilir. Geneoloji əlaməti cəhətdən Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinin Oğuz qrupuna mənsubdur.

XVI əsrdən etibarən Azərbaycan dili milli dil kimi formalaşmış və Oğuz qrupuna mənsub başqa dillərdən fərqli orijinal xüsusiyyətlərə malik olmuşdur.

Tipoloji (morfoloji quruluşu) xarakteri baxımından da Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinə daxildir.

Azərbaycan dilinə dövlət qayğısı. Müstəqil dövlətimizin rəsmi dili statusunu almış Azərbaycan dilinin sərbəst inkişafı üçün münbit zəmin yaranmışdır. Zaman keçdikcə dövrün tələblərinə uyğun olaraq Azərbaycan dilinin istifadə dairəsi də genişlənmiş, onun tətbiqinin və inkişafının elmi əsaslar üzərində qurulması zərurəti meydana çıxmışdır. Ona görə də, son illərdə Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı sahələri ilə bağlı xeyli sayda araşdırmalar aparılmışdır. Müasir Azərbaycan dili bu gün dərin fikirləri ən incə çalarlarınadək olduqca aydın bir şəkildə ifadə etmək qüdrətinə malik dillərdəndir.

Hazırda Azərbaycan dilinin özünəməxsus inkişaf qanunları ilə cilalanmış kamil qrammatik quruluşu, zəngin leksik fondu, geniş ifadə imkanları vardır.

Sual və tapşırıqlar

1. Azərbaycan dili tarixən hansı adlarla adlandırılmışdır?
2. Azərbaycan dili nə vaxt *xalqlararası dil* rolunu oynamışdır?
3. Hansı yazıçı Azərbaycan dilinin şərqdəki mövqeyini fransız dilinin Avropadakı vəziyyətinə bərabər tutur?
4. Azərbaycan dilinin inkişaf mərhələləri neçənci əsrləri əhatə edir?
5. Azərbaycan dili geneoloji cəhətdən hansı dil qrupuna aiddir.
6. Azərbaycan dilinin dövlət dili olması haqqında qanun konstitusiyamızın neçənci maddəsində təsbit edilmişdir?
7. Azərbaycan dilinin tipoloji bölgüsü nəyə əsaslanır?

Tapşırıq № 1.

“Dədə Qorqud Kitabı”ndan verilmiş parçanı diqqətlə oxuyun. Müasir dilimizdən fərqli fonetik və morfoloji xüsusiyyətləri ilə seçilən sözləri müəyyən edin.

Xan qızı, yerimdən turayınmı?
Yaranla boğazından tutayınmı?
Qaba ön cəm altına salayınmı?
Qara polat uz qılıcım əlümə alayınmı?
...Xan qızı, səbəbi nədir, degil mana!
Qatı qəzəb edərəm şimdi sana!-dedi.

*Bu fərqli xüsusiyyətləri yaşadığımız bölgənin şivələri ilə müqayisə edin.

Tapşırıq № 2. “Dəhnamə”yə aid olan mətnin nitq xüsusiyyətlərini araşdırmaqla onun dilimizin hansı inkişaf mərhələsinə

aid olduğunu söyləyin. Araşdırma zamanı nələrə əsaslandığınızı şeirdən götürdüyünüz faktlarla əlaqələndirin.

Çaylar bulandı, yıxdı arxın,
Bağlar ağacı göyərtədi şaxın,
Ta çalmaya dan yeli tapança.
Yüzünə niqabın örtüdü qonça.
Sayrar ağac üstə yüz sığırçın
Ahəng dutar ona göyərcin
Daylar tülədi, buraxdı yalı,
Kişnər çalağan qulun misalı.
Quzuladı qoyun töküldü döller,
Yaylaq həvəsini qıldı ellər.

(*Ş.İ.Xətai "Dəhnamə"dən*)

Tapşırıq № 3. Qədim dil hadisələri ilə (fonetik, leksik və qrammatik) müasir dil hadisələrini eyni əlamətlər üzrə verilmiş şeirə əsasən müqayisə edin. Rast gəldiyiniz fərqli cəhətləri göstərin.

“Qanlı saz” kitabındakı “Vətən nəğməsi” şeirindən parçalar.

Şimşəkləri yarar əlim,
Alovları içər dilim.
Düşmənlərin ilim-ilim
Yer üzündən itər, Vətən!

Hər əzabı yenər qəlbim,
Çətin səndən dönər qəlbim.
Dindirərsən, dinər qəlbim,
Vətən deyə ötər, Vətən!

Bir bayatı çəkərəm mən,
Min qəmimi sökərəm mən.

Torpağa tər tökərəm mən,
İnciləşər o tər, Vətən!

...Vətən dedim, ay Vətənim,
Min dərdimə oldun qənim.
Dərdim, qənim yoxdu mənim
Sənsizlikdən betər, Vətən!

(İslam Sadıq)

Qumaş arvad ustuf – ustuf yırgalandı:

-Kitab yazan doğru yazır. Nənələr söz-gap dağarcıqlarıdır.
Dərd –azar tuluqlarıdır. Ağızları açılmasın, açıldımı yüz arxın
suyunu bir yerə qatacaqlar. Aranı dağa, dağı da arana
daşıyacaqlar. Dindiriyinə peşman eliyəcəklər... Hə, nəysə, keç
otur, bir stəkan çay verim, iç, canın qızsın.

-Çox sağ ol, nənə. Ürəyimdən xəbər verdim. Çay üçün əldən
gedirəm. Ancaq yaxşı olardı ki, qalacağım otağı əvvəlcə
göstərəsən, çamadanımı ayaq altından götürüb aparım ora,
arxayınlaşım.

Qumaş arvad dalğın-dalğın yerə baxdı.

-Mən çoxdandı kirəkeş saxlamıram, bala. Evimiz
darısqaldı, özümüz zornan sığışırıq.

*(Vidadi Babanlıının “Zəmanə adamı”
romanından bir parça)*

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ TERMINİNİN DİLÇİLİKDƏ TƏTBİQİ

İnsan mədəniyyətinin tərkib hissələrindən biri də geniş mənə ifadə edən nitq mədəniyyətidir. “Mədəniyyət” sözü dilimizə ərəb dilindən keçmiş, şəhər mənasını verən “mədinə” sözündən yaranmışdır. “Mədəni” sözü keçmişdə məhdud mənə daşıyaraq ancaq hərəkəti, davranışı, dünyagörüşü və nitqi (danışığı) baxımından müəyyən ölçüyə, formaya düşməyən insanlara qarşı dururdu. Zaman keçdikcə bu sözün də mənə dairəsi genişlənərək yeni semantik çalar qazandı. İndi bu söz yaşından, yaşadığı coğrafi ərazisindən asılı olmayan bütün insanlara aid edilir. Daha geniş mənada özünü demokratik, sivil adlandıran ölkə və millətlərə də şamil olunur (mədəni millət, mədəni ölkə və s.).

Vətənimiz Azərbaycanın dünyaya, Avropa ölkələrinə inteqrasiyası bütün sahələrdə tərəqqi ilə müşahidə olunur. İstər təhsil sahəsində, istərsə də mətbuatımızdakı inkişaf, canlanma və yeniləşmə nitq mədəniyyətinə də təsirsiz ötməmişdir. Ədəbi dilimizlə yanaşı, danışq dilimiz də inkişaf edərək xalqın başa düşdüyü “kütləvi anlaşıma” dilinə çevrilmişdir.

“Nitq mədəniyyəti” terminini, mədəniyyət sözü ilə “eyniləşdirmək” olmaz. “Mədəniyyət” dedikdə, eyni zamanda, ictimai-mədəni müəssisələr (məktəb, klub, kitabxana, kino-teatrlar və s.) başa düşülür. “Mədəni” sözünü isə tərbiyəli və təhsilli anlamında başa düşürlər.

Bəhs etdiyimiz anlayışlar arasında “danışq mədəniyyəti” ifadəsi isə səciyyəvi əlamətləri ilə fərqlənir. Bu anlayış əvvəlkilərdən fərqli olaraq bilavasitə insanla bağlıdır. Cəmiyyətdə ayrı-ayrı təbəqələrin nümayəndələrinə məxsus mərifət, ədəb-ərkan və əxlaq normaları daxil olmaqla bütün danışqların toplusu nəzərdə tutulur. İnsan böyüdükcə, dünyagörüşü artdıqca, bilik səviyyəsi genişləndikcə nitqi də zənginləşir, cilalanır və

təkmilləşir.

Xalq ümumən milli mədəniyyətin, o cümlədən də nitq mədəniyyətinin qoruyucusu, daşıyıcısıdır. Hansı millət olmasından asılı olmayaraq, onun mədəniyyətinin göstəricilərindən biri də gözəl nitqidir.

Yüksək nitq mədəniyyəti insanın ümumi inkişafında xüsusi rol oynayır. İstər məzmun, istərsə də forma cəhətdən düzgün olan nitq fikrin təsirli ifadə olunmasına xidmət edir. Dahi xalq şairi S.Vurğunun nitq mədəniyyətimizin reallığı ilə səsleşən aşağıdakı aforizmini xatırlamaq yerinə düşər: “Yüksək və zəngin dil mədəniyyəti olmadan, böyük fikirləri və hadisələri ifadə etmək, həm də füsunkar bir təsirlə ifadə etmək mümkün deyildir”.

Nitq mədəniyyəti bir elm kimi. Nitq mədəniyyəti dedikdə, hər şeydən əvvəl, filologiyanın dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə qaydalarını elmi əsasda öyrənən sahəsi nəzərdə tutulur. Bu anlayış, eyni zamanda, danışığın müəyyən ölçüyə, normaya əsaslanan keyfiyyətini təyin edir.

Məlum olduğu kimi, dilçiliyin hər bir sahəsinin konkret öyrənmə sahəsi, obyektidir. Fonetika danışığ səslerini, leksikologiya lüğət tərkibini, morfologiya nitq hissələrini, sintaksis söz birləşməsi və cümləni öyrənir. Nitq mədəniyyəti isə bir növ predmetsiz sahədir. Çünki burada konkret bir dil faktı, yaxud hər hansı dil hadisəsi deyil, ümumi üsullar, qayda-qanunlar sistemi öyrənilir. Bu dediklərimizdən belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, nitq mədəniyyəti dilçiliyin praktik (təcrübi) sahəsidir. Ədəbi dilin fonetik, leksik və qrammatik qayda-qanunlarına aid nəzəri fikir və istiqamətlər məhz nitq mədəniyyətində təcrübi əhəmiyyət qazanır. Xüsusi qayda şəklini almış fikir və göstərişlər nitq mədəniyyəti vasitəsilə özünə praktik işlənmə imkanı əldə edir.

Fənnin məqsəd və vəzifələri. Qeyd etdiyimiz kimi nitq mədəniyyəti dilçiliyin nəzəri deyil, təcrübi sahəsidir. Əldə

etdiyimiz elmi-nəzəri bilikləri gündəlik həyatımızın ayrı-ayrı sahələrində, məişətimizdə ünsiyyət zamanı vəziyyətə uyğun şəkildə tətbiq edirik. “Nitq mədəniyyəti” tələbələrə mədəni nitq vərdişləri aşılayır.

Dilin ayrı-ayrı sahələrində: fonetik sistemində, lüğət tərkibində, qrammatik quruluşunda xüsusi qəlibə salınmış daxili qanunlar əsasında formalaşan normalar fəaliyyət göstərir. İnsanların həmin normalara yiyələnmələri və gündəlik ünsiyyət zamanı ona praktik cəhətdən əməl etmələri nitq mədəniyyətinin başlıca məqsədlərindən sayılır. Hər bir insan ailədə, ictimai yerdə, təhsil ocaqlarında, işlədiyi idarə və müəssisələrdə, rəhbərlik etdiyi sahələrdə yüksək nəzəri, elmi səviyyəsi, təmiz əxlaqı, nümunəvi davranışı və mədəni nitqi ilə fərqlənməlidir. Mədəni nitq hərtərəfli inkişafın, yetkin ağılın, kamilliyin təzahürüdür. Mədəni nitqi olmayan adam tez gözdən düşür, ailədə, cəmiyyətdə hörmət qazana bilmir.

Nəzakətli danışmaq, qaydalarını (müraciət etmək, şad və ya bəd xəbəri çatdırmaq, dinləmək, söhbətə qoşulmaq, mimika və jestlərdən məharətlə istifadə etmək və s.) öyrətmək; həmsöhbətinə, dinləyicilərə güclü təsir göstərən estetik zövq vermək “nitq mədəniyyəti” fənninin mühüm vəzifələrindəndir.

Sual və tapşırıqlar

1. “Mədəniyyət” sözü dilimizə hansı dildən keçmiş və hansı sözdən yaranmışdır?

2. Ümumən milli mədəniyyətin, o cümlədən də nitq mədəniyyətinin qoruyucusu və daşıyıcısı kimdir?

3. “Mədəniyyət” və “mədəni” sözlərini necə başa düşürsünüz?

4. Nitq mədəniyyəti dilçiliyin hansı sahəsidir?

5. “Nitq mədəniyyəti” fənninin konkret predmeti varmı?

6. “Nitq mədəniyyəti” fənninin məqsəd və vəzifələri nədir?

Tapşırıq №1. Mətni ucadan oxuyun, obrazlı ifadələri göstərin.

Təbiət ilhama çağırır məni

Yenə də yamyaşıl geyinir dağlar,
Göz kimi durulur qaynar bulaqlar.
Əriyir güneylər döşündəki qar
Yağış da isladır o göy çəməni,
Təbiət ilhama çağırır məni.

Ürək dil açır ki, sönməmiş odum
Hücuma başlayır mənim söz ordum...
Könüllər mülkündə min yuva qurdum,
Unutmaz aləmdə sevən sevəni,
Məhəbbət ilhama çağırır məni.

...Görürəm dan yeri yenə sökülür,
Göydən yer üzünə nurlar tökülür
Zəmilər, tarlalar üzümə gülür
Saralır gözümdə sünbülün dəni
Bu nemət ilhama çağırır məni.

(S.Vurğun)

* “Könüllər mülkündə min yuva qurdum” nə deməkdir? Şair “Hücuma başlayır mənim söz ordum...” dedikdə nəyi nəzərdə tutur? “Ürək dil açır ki, sönməmiş odum” misrası ilə nəyə işarə edir?

Tapşırıq №2. Şeiri köçürün, diqqətinizi cəlb edən, daha çox “yerində işlədildiyi”ni güman etdiyiniz söz və ifadələri müəyyən edin.

Bəs eylər

Dərdini hamıya demə,
Bir nəfər bilsə, bəs eylər.
Şərtimi hamı, “can” desin,
Biri “can” desə, bəs eylər.

Sözü-sözündən oxuyan,
Səni özündən oxuyan,
Dərdi gözündən oxuyan,
O dərdi bölsə, bəs eylər .

(N.Həsənzadə)

*Məcəzi mənə daşıyan sözləri seçib qeyd edin.

Tapşırıq №3. Şeiri oxuyun, mövzu və ideyasını müəyyən-
ləşdirin. Fikrin bədi cəhətdən təsirli və həyəcanlı ifadəsinə
xidmət edən misraları göstərin.

20 Yanvar

Bakının yuxusu,
dağılmışdı küçələrə,
Od ələnirdi
İşıq gələn pəncərələrə,
Göydən ölüm yağırdı yerə...

O, aylı gecədə
İçin-için ağlayırdı Bakı,
Gilavarla oxşayıb,
Ay işığıyla
övladlarının yaralarını

bağlayırdı Bakı...
Bakı qanlı paltarını
Geyirdi...
Qanlı köynəyinə bürünənlər
Şəhidlik zirvəsinə gedirdi...

(Nüsrət Kəsəmənli)

*Fəal nitq mövqeyi zəif olan, yaxud mənasını başa düşmədiyiniz sözləri seçin.

Tapşırıq №4 Mətni oxuyun, sözləri istifadə dairəsinə görə qruplaşdırıb, leksik mənalərini şərh edin.

Qara qızıl

Möcüzəli “qara qızıl” nədir? Yəqin ki, bilirsiniz. Söhbət daş kömürdən və neftdən gedir. Onların hər ikisinə “qara qızıl” deyirlər.

Daş kömür necə çıxarılır? Bu, çətin əmək tələb edir. Axı kömür yerin dərinliyində, qalın qum, daş, gil qatlarının altındadır.

Yerin altında kömür çıxaranları şaxtaçı adlandırırlar.

Şaxta kömür çıxarılan yeraltı fabrikdir. Düşünə bilərsiniz ki, şaxta çox qaranlıqdır. Yox, orda gecə -gündüz elektrik lampaları yanır.

Mədən kombaynı daş kömürü kəsib doğrayır. Rezin lentlər kömürü yeraltı yolla daşıyır. Elektrik qatarları onu yerin üstünə çıxarır.

Nefti də çıxarmaq çətindir. O, yerin lap dərinliklərində yerləşir. Onu çıxarmaq üçün quyu qazır və ora iri polad borular buraxırlar. Quyu qazılanda bəzən neft boru ilə sürətlə yuxarı qalxıb fontan vurur. Neftçilər onu özbaşına buraxmırlar. Quyular fontan vuranda kiçik bir qığılcımdan güclü yanğın

törəyə bilər. Fontan vurmuş neft dərhal borulara alınmasa havayı axıb gedər.

Neft borularla iri çənlərə tökülür. Oradan isə neftayırma zavodlarına axır.

Neftdən ağ neft, cürbəcür sürtkü yağları, dərmanlar, plastik kütlə, kauçuk, sabun, ətir, spirt, benzin və s. kimi yüzrlə məhsul hazırlanır. Yararsız hissəsindən isə asfalt hazırlayanda istifadə edilir.

Azərbaycanda bol neft ehtiyatı var. Bakıda, Əli Bayramlıda, Siyəzəndə, Şəmkirdə çoxlu neft çıxarılır. Bakı nefti çox qiymətlidir. Qəhrəman neftçilərimiz dənizdən də neft çıxarırlar. Xəzərin qoynunda, polad dirəklər üzərində şəhərcik salınmışdır. Dəniz buruqlarının sayı gündən- günə artır. Dənizin ortalarına tərəf uzanan estakadada maşınlar hərəkət edir. Orada yaşayış evləri, kinoteatr, mədəniyyət evi, mağazalar, yeməxana tikilmişdir. Neft Daşları adlanan bu möcüzələr şəhəri insanı heyran edir.

“Qara qızıl” insana nə qədər lazımdır!.. Əgər birdən o yoxa çıxsas, gör nələr baş verər. Həyat nə qədər kədərli, cansız, qorxulu olar. Bəzi zavodlar işləməz, avtomobillər, traktorlar və təyyarələr yerindən tərpənə bilməz.

Ona görə də Azərbaycan nefti dünyanın ən böyük dövlətlərinin diqqətini cəlb edir. Ölkəmizdə neft sənayesini inkişaf etdirmək üçün son illərdə Amerika, İngiltərə, Yaponiya, Rusiya və başqa dövlətlərin iri şirkətləri ilə kontrakt bağlanmışdır. “Əsrin kontraktı” adlanan bu kontrakta əsasən Xəzər dənizində və quruda yeni neft mənbələrinin işə salınması üzərində iş gedir. Neft Azərbaycanda iki nəhəng boru kəməri vasitəsilə xarici ölkələrə axıdılır.

Neft ölkəmizin var –dövləti, ən qiymətli sərvətidir.

(Y.Kərimov)

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

Hər bir milli dil onun sahibi olan cəmiyyətin şüurunda ümumi şəkildə lüğət kimi mövcuddur. Xalqın hər bir nümayəndəsi mövcud olan sözü eyni ilə qavrayır və öz hafizəsində saxlayır. Lakin bu sözlərdən danışıq prosesində ünsiyyətin məqsədinə müvafiq olaraq hərə öz qabiliyyətinə görə istifadə edir. ***Bu proses artıq dil yox, nitq adlanır.***

Fonetika söz yaradan səsləri, leksikologiya dilin lüğət tərkibini, morfolojiya və sintaksis isə qrammatik quruluşu öyrədir. Beləliklə, biz dilimizin səs sistemi, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşunun bir sıra qanunları ilə tanış oluruq, düzgün danışmağa, yazmağa çalışırıq. Lakin düzgün danışmaq və yazmaq mədəni nitqin bir hissəsidir. Biz isə gözəl danışmağı, yazmağı bacarmalıyıq. Sadəcə ədəbi dilin normalarına düzgün riayət etmək nitqin gözəl olması üçün yetərli və qənaətbəxş hesab edilmir. Bunun üçün nitq məzmunca aydın, səlis, təmiz olmalı, dinləyənlərin dünyagörüşünə müvafiq jest və mimikalardan, intonasiyadan yerli-yerində istifadə etməklə onların diqqətini cəlb etməli, onlara estetik zövq verməlidir. Bu isə ***nitqin gözəlliyi*** hesab edilir.

Səviyyəli, mədəni nitq üçün ilk növbədə dilin lüğət tərkibinə yaxından bələd olmaq faydalı olar. Buna nail olmaq üçün çoxlu bədii ədəbiyyat oxumaqla zəngin və geniş söz ehtiyatı qazanmaq mümkündür. Eyni zamanda, gündəlik mətbuatı intensiv izləməklə və daimi mütaliə etməklə də bu məqsədə çatmaq olar. Natiqlik məharəti mədəni nitqin yüksək mərhələsidir. İstedadı olan hər bir adam öz nitqi üzərində ciddi çalışsa, nitq kimi yetişə bilər.

Şifahi və yazılı nitqə məxsus müxtəlif formaları qarşılaşdırmaqla və dil sisteminin bütün səviyyələrində (tələffüz səviyyəsində, leksik-frazeoloji material səviyyəsində, qrammatik konstruksiyalarda) ədəbi dil normalarını müəyyənləşdirməklə

nəinki həmin dil sisteminin inkişaf meyillərini aydınlaşdırmaq, habelə bu inkişaf prosesinə təsir göstərmək, ədəbi dil normalarının nitq praktikasında tətbiq edilməsinə nail olmaq mümkün olur.

Gözəl nitq üçün birinci növbədə aşağıdakılar tələb olunur:

1. Dilin özünün səlisliyi, ifadə imkanlarının genişliyi;

2. Həmin dildən istifadə edənlərin özlərinin hazırlığı, yəni dilin səlisliyindən, ifadə imkanlarının genişliyindən faydalanmaq bacarıq və vərdişlərinə yiyələnmək.

İstər şifahi, istərsə də yazılı nitq üçün vacib şərtlərdən biri ədəbi dilin incəliklərindən ustalıqla istifadə edib sözü, ifadəni, cümləni öz məqamına görə işlətmək; leksik, qrammatik, orfoepik, orfoqrafik və üslubi normaları gözləməkdir.

Azərbaycanda dil və nitq mədəniyyətinə dövlət qayğısı. Hər bir dilin dövlətçilik əlamətlərindən (atributlarından) biri dövlətin siyasi, iqtisadi, mədəni fəaliyyətini cəmiyyətə çatdırmaq, praktik təşkilini təmin etməkdir. Dövlət qanunlarının, rəsmi göstəriş və sərəncamların, müxtəlif iş sahələrinə aid rəsmi sənədlərin vahid dildə olması mühüm şərtlərdəndir. Dil vahidliyi prinsipi ünsiyyətin asanlaşmasına xidmət edir. Belə ki, idarədən, müəssisədən, ixtisasından asılı olmayaraq bütün rəsmi-əmali nümunələr, istər şifahi, istərsə də yazılı olsun, dövlət dilində həyata keçirilməlidir. Dilin vahidliyi hesabına anlaşma maksimum təmin edilir. Bu cür əlaqələnmə və ünsiyyət vasitəsinə dövlət dili deyilir. Konstitusiyamızın (1995-ci il noyabrın 12-si) 21-ci maddəsində yazılır:

“Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir”. Yenə həmin maddədə yazılır: “Azərbaycan Respublikası əhalinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir”. Deməli, dövlət dilinin vahidliyi həm də öz demokratizmi ilə fərqlənir. Bu o deməkdir ki, dövlət idarələrində vəzifə tutan müxtəlif (azsayılı) xalqların nümayəndələri

öz işlərini məhz Azərbaycan dilində icra edəcəklər. Onlar öz aralarında, məişətdə, həyatlarının müxtəlif sahələrində öz ana dillərində ünsiyyət saxlamaq hüququna malikdirlər, o cümlədən öz dillərində və istənilən başqa dillərdə təhsil ala bilərlər.

Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlənməsi tarixinin xronologiyası. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlənməsi tarixi ilk dəfə S.İ.Xətəinin ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur. Tarixdən bildiyimiz kimi, Səfəvi dövlətinin iqtisadi əsasını Azərbaycan vilayətləri, etnik çoxluğunu isə Azərbaycan türkləri təşkil edirdilər. Onlar dövlətin siyasi həyatında rəhbər rol oynayırdılar. Ordu da əsasən Azərbaycan tayfalarından təşkil olunurdu. Mövcud milli-ictimai şərait təbii ki, öz fəaliyyətinin icrasını həyata keçirmək üçün ana dilinə-ümummilliyə ünsiyyətə ciddi ehtiyac hiss edirdi. Belə bir zərurət zəminində Azərbaycan dili tarixdə ilk dəfə dövlət dili səviyyəsini aldı. Şahin sarayında rəsmi göstərişlər şifahi və yazılı formasından asılı olmayaraq Azərbaycan dilində icra edilirdi. Bundan başqa orduda və diplomatik yazışmalarda da bu dil işlədilirdi.

Respublikamızda dövlət dili ilə bağlı müxtəlif fərmanlar olmuşdur:

Birinci: 1919-20-ci illərdə Demokratik Azərbaycan Cümhuriyyəti türk dilini rəsmi dövlət dili elan etdi. Sovet çevrilişindən sonra 30-cu illərə qədər dövlət dili yenə türk dili adlanırdı. 1936-cı ildən dövlət dili Azərbaycan dili adlandırıldı.

İkinci: Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra 1992-ci ilin 22 dekabrında verilən fərmanla Azərbaycan Respublikasının dövlət dili yenidən türk dili adlandırıldı.

Üçüncü: 1995-ci ilin 12 noyabrında ümumxalq referandumu əsasında qəbul edilmiş konstitusiyada dövlət dili kimi Azərbaycan dili adı işlədildi.

Ümummilliyə liderimiz Heydər Əliyevin dil haqqında qanun və fərmanları. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra

Respublika Prezidenti Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin konstitusiyaya qanunlarına əsasən cəmiyyətə tətbiqi, inkişafı, tədrisi və elmi tədqiqinin fəallaşmasına xüsusi diqqət və qayğı göstərmişdir. Aşağıda göstərilən qanun və fərmanlar Heydər Əliyevin dilə qayğısının təzahürüdür.

1. 2001-ci il iyunun 18-də “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman;

2. 2001-ci ilin avqust ayının 9-da “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili (ana dili)” gününün təsis edilməsi haqqında” fərman;

3. 2002-ci ilin sentyabr ayının 30-da 3 fəsil, 20 maddədən ibarət “Dövlət dili haqqında” qanun;

4. 2003-cü il yanvarın 2-də “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” fərman.

Dilimizin inkişafı üçün belə münbit zəmin yarandığı bir vaxtda biz müəllimlərin, tələbələrin, eləcə də, hər kəsin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Kobud, loru söz və ifadələrdən dilimizi qorumalı, yad ünsürlərlə dolduraraq tənəzzülə sürümək əvəzinə, onun təmizliyi, saflığı uğrunda hər birimiz mübarizə aparmalıyıq.

Sual və tapşırıqlar

1. Milli dili necə başa düşürsünüz?
2. Dilçiliyin hansı bölmələrini tanıyırsınız (onların predmetlərini izah edin)?
3. Nitqin gözəlliyinin tələbləri nədir?
4. Dövlət dili anlayışı nədir?
5. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi birinci işlənmə tarixi neçənci ilə təsadüf edir və bu, xalqımızın tarixi taleyinin hansı mühüm məqamı ilə bağlıdır?
6. Dilimizin inkişafı üçün nələri münbit şərait hesab edirsiniz?

7. Dilin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə Ümummilli liderimiz H.Əliyev tərəfindən hansı fərmanlar verilmişdir?

Tapşırıq №1. Şeiri intonasiyanın tələblərinə uyğun oxuyun və nitqinizə nəzarət edin. Daha çox hansı səhvlərə yol verdiniz müəyyənəldirin. Səhvlərinizi düzəldin.

Qardaş

Bir yerdə “bəy” oldum, bir yerdə “ağa”
Gördüm İstanbulu, Təbrizi, qardaş.
Öllük, məzarımız çökər torpağa,-
Ayrılıq ayırmaz ta bizi, qardaş.

...Əlifba ayırdı, Araz ayırdı,
Araz üstə saldat, sərbaz ayırdı.
Başımıza dəyən qapaz ayırdı,
Artdıqca görüşmək həvəsi, qardaş.

(N.Həsənzadə)

Tapşırıq №2. Mətnə yazılışı və tələffüzü fərqlənən sözləri seçin, düzgün tələffüz variantlarını söyləyin.

Nəğmə

Millət yolu-haqqın yolu,
Ucal, millət bayrağı.
Vətən andı xalqın yolu,
Yaşa, Vətən torpağı.

Xoş sabah sorağında,
Keşikdə durmalıyıq.
Qandan, qandaldan uzaq,
Bir dünya qurmalıyıq.

Səslər bizi el səsi,
Səfərbərik, səfərbər.
Gözümüzdən doğulub,
Duru, aydın səhərlər.

(*M.Araz*)

Tapşırıq №3. Həyatınızın hansı şəraitində (evdə, küçədə, yoxsa məktəbdə) ədəbi dil normalarına əməl edirsiniz? Səbəbini izah edin.

Tapşırıq №4. Verilmiş sözlərdən tələffüz variantlarına görə hansının ədəbi norma olduğunu göstərin.

Ev//əv//öy//ö//;
murda/yumurda//yumurta//;
dədə//ata//qağa//;
ana//ciji//nənə//;
gəlirəm//gələrəm//gələcəm//

Tapşırıq №5. Yazı formalarından hansının ədəbi norma olduğunu müəyyənləşdirin.

Səndən//sənnən//;
məktəb//məx`təb//məytəp//məx`təp//;
gəlirik/gəlirix`//gəlürük//;
yarpaq//yarpax//yarpağ/

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN BAŞQA ELMLƏRLƏ ƏLAQƏSİ

Dil elə bir ünsiyyət vasitəsidir ki, insan ondan hər an istifadə edir. İnsan fəaliyyətindən kənarında dil yoxdur. Ümumiyyətlə, dil haqqında düşüncələr onun müdriklər üçün sehri, sirli bir dünya olduğunu həmişə qeyd etmişlər. Dilin köməyi ilə dünya dərk edilir, dildə şəxsiyyətin özünü dərk etməsi təzahür olunur.

Mövzusunun, predmetindən, növündən asılı olmayaraq bütün elm sahələri, ayrı-ayrı fənlər öz varlığını, inkişaf fəaliyyətlərini nitq prosesi ilə həyata keçirir. Müxtəlif elm sahələri nitq vasitəsi ilə əks olunur. Nitq mədəniyyətini digər elmlərlə həm ümumi, həm də spesifik əlamətlər əlaqələndirir:

“Nitq mədəniyyəti” fənninin digər elmlərlə qarşılıqlı əlaqələrini göstərmək üçün onları aşağıdakı təsnif üzrə səciyyələndirmək daha məqsədəuyğundur:

I Məzmunca və predmetcə yaxın olanlar;

II Mövzu və obyektləri cəhətdən nisbətən yaxın olanlar.

1. Nitq mədəniyyəti və dilçilik. Əvvəlki bəhslərdə qeyd etdiyimiz kimi nitq mədəniyyəti dilçilik elminin praktik (təcrübə) sahəsidir. Bu sahələrin hər ikisi lüğət tərkibini, oradakı sözlərin məzmun və forma xüsusiyyətlərini, işlənmə məqamlarını, ədəbi dilin leksik, fonetik və qrammatik normalarını və s. eyni məqsədlə öyrənir. Həm nitq mədəniyyəti, həm dilçilik - hər ikisi ünsiyyət elmi sayılır. Lakin hər ikisi kommunikativ vəzifələrini öz səciyyəvi xüsusiyyətləri əsasında həyata keçirir.

Nitq insan danışığının cəmidir. Nitqin bazası dildir. Dil öz inkişafını nitq fəaliyyəti ilə təzahür etdirir. Bu əlaməti baxımından nitqi dilin təzahür forması adlandırırlar. Dil ünsiyyət vasitədirsə, nitq ünsiyyətin yaradıcısıdır. Nitq ancaq ünsiyyətin konkretləşdirilməsində özünü büruzə verir.

Nitq mədəniyyəti ilə dilçiliyin qarşılıqlı əlaqəsinin sıx

olmasını göstərən cəhətlərdən biri də hər ikisinin obyektinin söz olmasıdır. Sözüün funksiyası və işlənmə məqsədinə görə də bunlar müştərək xarakterə malikdir. Çünki hər iki sahədə söz həm kommunikativ, həm də ekspressiv (obrazlı) vəzifə daşıyır. Dilin obyektini olan söz danışığa-cümlə daxilinə keçdikdə nitqə çevrilir.

2. Nitq mədəniyyəti və ədəbiyyat. Nitq mədəniyyətinə məzmunu və predmeti baxımından yaxın olan elmlərdən biri də ədəbiyyatdır. İnsanlara nəzakətli danışıq qaydalarını-nitq normalarından məharətlə istifadə etməyi, sözü, ifadəni və cümləni məqamına, şəraitə görə işlətməyi öyrədən nitq mədəniyyəti bir çox əlamətinə görə ədəbiyyatla müştərəklik təşkil edir. Bu əlamətləri xarakterizə edərkən birinci növbədə fikrimizi bədii ədəbiyyat üzərində quraraq əsaslandırsaq, daha məqsədə müvafiq olar.

İnsanın, bütövlükdə desək, cəmiyyətin hiss və düşüncələrini, istək və arzularını obrazlı şəkildə əks etdirən bədii ədəbiyyatın da materialı sözdür. Hər ikisini: həm nitq mədəniyyətini, həm də bədii ədəbiyyatı haqlı olaraq “söz sənəti” adlandırırlar. Nitqin formaca yazılı qoluna aid olan bədii əsərlərdə sözüün poetik funksiyası ilə nitq mədəniyyətinin şərtləri üst-üstə düşür. Nitq mədəniyyətinin, yaxud mədəni səviyyəli nitqin tələblərindən biri olan *ifadəlilik* dedikdə, ən müvafiq, üslub baxımından ən uğurlu dil vasitəsini tapıb işlətmək başa düşülür. Nitqin ifadəliliyi söz sənətkarlarına məxsusdur. Yazıçı və şairlərimiz öz əsərlərində fikrin təsirli ifadəsi, oxucu və dinləyicilərin emosiyalarına təsir etmək üçün söz üzərində ciddi düşünürlər. Söz sənətkarı sözüün ekspressivliyini, məzmunca səlis və təmizliyini təmin etməklə nitq mədəniyyətinin inkişafına xidmət edirlər. Əslində *estetik kateqoriya olan bədilik* həm də nitqə məxsus olan anlayış kimi də səciyyələnir.

Fikrin bədii təsir gücünü artırmaq məqsədilə bədii əsərlərdə işlənən leksik vahidlərdən: omonim, sinonim və antonimlərdən

nitqin ifadəliliyini qüvvətləndirən vasitə kimi nitq mədəniyyətində də istifadə edilir.

Beləliklə, nitq mədəniyyəti ilə ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqəsi onlara məxsus ortaq əlamətlər əsasında təzahür edir.

II Mövzu və obyektləri cəhətdən nisbətən yaxın olanlar:

1. Nitq mədəniyyəti və fəlsəfə. Bütün elmlərin vaxtilə fəlsəfənin tərkibində olması və ondan bölünməsi də sübut olunmuşdur. Eləcə də elmlərin humanitar sahələrindən biri olan dilçilik də fəlsəfə ilə əlaqədardır. Hətta dilçiliyin “fəlsəfi dilçilik” adlanan bir şöbəsi də yaranmışdır. “Fəlsəfi dilçi”liyin əsas vəzifəsi təfəkkür kateqoriyaları ilə dilçilik (nitq) kateqoriyalarının qarşılıqlı əlaqəsini və onlar arasındakı qanunları öyrənməkdir.

Nitq mədəniyyəti dilçiliyin bir şöbəsi olduğundan dilçiliklə fəlsəfə arasındakı əlaqələrə məxsus əlamətlər eyni ilə nitq mədəniyyəti ilə fəlsəfəyə də aiddir.

2. Nitq mədəniyyəti və psixologiya. Nitq fəaliyyətinə ünsiyyətin həyata keçirilməsində müəyyən nitq prosesi kimi baxılır. Nitq fəaliyyəti ünsiyyət prosesində əsas yer tutur. Buna görə də psixoloqlar, ümumiyyətlə, ünsiyyət fəaliyyətindən danışarkən nitq fəaliyyətinə xüsusi yer verirlər. Onların fikrincə, nitq fəaliyyəti də fəaliyyətin başqa növlərində istifadə olunan prinsiplərə əsasən təşkil olunur.

Psixologiya insan xarakterinin səciyyəvi əlamətlərini araşdırır. İnsan təfəkküründə nəyi və necə düşünürsə, eyni məzmun və formada da onu nitqində əks etdirir. Bu psixofizioloji fəaliyyətinə görə də nitq təfəkkürün ifadə tərzini adlanır.

İnsan psixologiyası onun nitqi ilə sıx surətdə bağlıdır. Natiq nitqini izah edərkən ona psixoloji cəhətdən tam hazır olmalıdır. Əks təqdirdə natiq nitqin təsirindən, emosionallığından həyəcanlana, özünü itirə bilər. Nəticədə o, nitqinin keyfiyyətlərini: aydınlıq, səlislilik və ardıcılığını itirə bilər, qarşısına qoyduğu

məqsədinə çata bilməz.

3. Nitq mədəniyyəti və etika, estetika. Dilin daşıyıcısı və qoruyucusu xalqdır, o dildə danışanlardır. Dil mədəniyyəti, nitq mədəniyyəti milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər bir xalqın, millətin ümumi mədəniyyətinin tərkib hissəsi sayılır. Buna görə də nitq mədəniyyətinin etika ilə qarşılıqlı əlaqəsi vardır.

Etika – yunan mənşəli latın sözü olub, mənası **əxlaq, xarakter** və s. deməkdir. **Etika**-əxlaq haqqında elm olub cəmiyyətdə əksəriyyət tərəfindən könüllü surətdə qəbul edilən əxlaq normalarının, davranış qaydalarının toplusudur. Bu cəhətdən əxlaqı ictimai şüurun formalarından biri hesab edirlər. Mədəni nitq üçün təkcə ədəbi dilin normalarına riayət etmək yetərli deyil. Nitqin yüksək səviyyədə alınması üçün dediklərimizdən başqa, etik cəhətdən əxlaqi əhəmiyyət kəsb edən söz və ifadələrdən də istifadə etmək zəruri şərtlərdəndir.

Natıq nitqinin etik baxımdan mədəni, məzmunca tərbiyəvi olması üçün ədəbi dildə işlədilməsi yasaq edilən-loru, kobud söz və ifadələrdən istifadəyə yol verməməlidir. Forma və məzmunca əxlaqi əhəmiyyət daşıyan, axıcı, zərif ifadələr nitqə mükəmməllik gətirir, onu keyfiyyət cəhətdən yüksəldir.

Sözü şəraitə və məqama müvafiq işlətmədikdə, jest və mimikalardan yersiz, normadan kənar üsulda istifadə etdikdə nitq gözdən düşür, müsahibə (dinləyiciyə) xoş təsir bağışlamır və nəticədə əhəmiyyətini itirir.

Nitqin “təmizliyi” anlayışına aid olan ölçülər nitqin etik normalarını səciyyələndirir.

Estetikanın sözün geniş mənasında **gözəllik haqqında elm** olduğunu nəzərə aldıqda nitqin gözəlliyi və yaxud nitqdə gözəllik məsələsinin nə qədər böyük əhəmiyyət daşdığını görürük. Nitqin estetikasından, gözəlliyindən bəhs edərkən, şübhəsiz, tədqiqat obyektini kimi, ilk növbədə, bədii dil əsas götürülür və öyrədilir. Nitqin estetikası isə öz-özlüyündə dilin gözəlliyi

məsələsini bir sistem kimi nəzərdə tutur və onun mahiyyətini, eləcə də formalaşma üsullarını tədqiq edir.

Nitq formaca, zahirən diqqəti cəlb etdiyi kimi, məzmunca, daxilən də estetik cəhətdən gözəl olmalıdır. Bunun üçün sözün informativ funksiyası ilə yanaşı, poetik vəzifəsindən daha çox istifadə edilməlidir. *Ekspessivlik*, nitqin məzmununu təşkil edir. *Emosionallıq* nitqin keyfiyyətidir. Emosionallıq nitqin məzmununa yeni rəng, əlavə məna çaları verir və dinləyicilərin hisslərinə təsir edir.

Beləliklə, bu meyarlar vasitəsi ilə nitqin gözəlliyi, estetikası formalaşır.

Nitq mədəniyyəti və tarix. Məlum olduğu kimi tarix mənsub olduğu xalqın, millətin və cəmiyyətin tarixini araşdıraraq tədqiq edir. Tarix cəmiyyəti ilk təşəkkülü dövründən bugünkü mərhələsinə qədər hərtərəfli şəkildə araşdırdığı kimi, hər bir elmin tarixi də onun yaranması, formalaşması və təkamülü mərhələlərini öyrənir.

Natiqlik sənəti də uzun bir tarixi yol keçmişdir. Bu elmin tarixində diqqəti cəlb edən ən mühüm məsələlərdən biri onun tədris tarixidir. Bu mənada 1960-1980-ci illəri Azərbaycanda nitq mədəniyyətinin dilçiliyin bir şöbəsi kimi tədrisinin məhsuldar və yeni dövrü adlandırmaq olar.

Natiqlik sənətinin keçmiş dövrü ilə çağdaş (müasir) vəziyyətini tutuşdurduqda hazırda onun dövlət qayğısı ilə hərtərəfli əhatə olunduğunu görürük. Bu gün nitq mədəniyyəti cəmiyyətimizin bütün sahə və təbəqələrini əhatə edir. Məişətimizdən başlayaraq ən ali ictimai səviyyəyə qədər nitq mədəniyyəti bizi müşayiət edir.

Nitq mədəniyyətinin dilçiliyin artıq tam müstəqil bir bölməsi kimi fəaliyyətinin, tədqiq və tədris tarixinin öyrənilməsi, araşdırılması və bu mərhələlərdə onun inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi tarixlə əlaqədar olduğunu göstərən amillərdəndir.

Sual və tapşırıqlar

1. Nitq nədir?
2. “Nitq mədəniyyəti” fənninin digər elmlərlə qarşılıqlı əlaqəsini hansı təsnif prinsipi ilə səciyyələndirmək olar?
3. Nitq mədəniyyətinin yaxın əlaqədar olduğu fənn hansıdır?
4. Nitqin bazası nədir?
5. İfadəlilik dedikdə nə başa düşülür?

Tapşırıq №1. Şeirin misralarında nöqtələrin yerinə aşağıdakı müvafiq sözlərdən seçməklə məntiqi tamamlayın. Məzmununda hansı dəyişiklik baş verdiyini dəftərinizə yazın.

gözünlə, zərifdi, sirr, çəkirsən, sözü, nədir.

Söz sirri

Məni gizli imtahana...,
Lazımdırmı açıq deyim hər...?
Qulağına pıçıldasam yaxşıdır
Qəlbinlə duy, ...də gör sözü.

Demə ... səsimdəki bu tələş,
Arxada yaş, ortada yaş, öndə yaş,
Üç söz deyim, üç tilsimdi, özün aç;
Çaylı sözü, Poylu sözü, Kür sözü.

...Nə deyiblər tanrı sənə-veribdi,
Baxışların, yerişlərin...
Sevən adam el içində qəribdi,
Necə desin qərib sənə... sözü?

(N.Həsənzadə)

Tapşırıq №2. Verilmiş terminləri aid olduğu elm sahələri üzrə qruplaşdırıb yazın:

Antiteza, hiperbola, sinekdoxa, varsağı, poetik, metonimiya, anafora, qaravəlli, istiarə, sintaksis, neologizm, arxaizm, diskriminant, difraksiya, xlor, azimut, qitə.

Tapşırıq №3. Daha çox beynəlmiləl səciyyə daşıyan elm sahələrinə məxsus terminlərin altından xətt çəkin.

Kosinus, maqnezium, janr, epopeya, morfemika, sinus, kotangens, natrium, leksikoqrafiya, era, cisim, konstruksiya, meridian, atlas, enerji, neyron, virus, neolit, paleolit, aqlütinasiya, roman, epopeya, akvarel, embriologiya, süjet, idrak, hökm, məntiq.

Tapşırıq №4. Verilmiş mətnin nitq mədəniyyətinin hansı elm sahəsi ilə əlaqədar olduğunu göstərin.

“Bostan oğrusu” hekayəsindən bir parça

Gecənin bir aləmində Durmuş kişi yerindən qalxıb, ətrafa göz gəzdirdi. Axşamkı qaranlıq, ayaqlanan palçıq kimi bərkimiş, qatlaşmışdı. Göz gözü görmürdü. Qardaşı Kərbəlayi Tapdığın üzüm bağı bir ləkə kimi güclə seçilirdi. Hava bürkü idi. Hər şey əriyirmiş kimi, göy yerə qarışmışdı.

– İş yiyəsi işdə gərək!-deyən Durmuş kişi çoxdan bəri suvarılmadığından qurumuş və torpağı çatlamış ləklərin arası ilə gedirdi. Quru otlara, yemiş tağlarının süfrə kimi enli yarpaqlarına dəyib səs salmamaq üçün şalvarını dizinə qədər çırmadı, papağını qoltuğuna vurub, sinə-sinə yeridi. Sonra özünə ürək verməyə başladı: “Heç qorxmaq istəməz. Yatıbsa, işim işdir, oyaq olsa deyərəm: Söhbətə gəlmişəm. Tutdu hənək, tutmadı dəyənək!”.

Kərbəlayi Tapdığıın dəyəsində yaxınlaşanda qulağına səs gəlirdi. Deyəsən, haradansa: “Ey, hey-hey, ey!” çağırırdılar. Qızılgül kollarının dibinə çöküb, qulaqlarını şəkklədi. Bir şey xışıldayırdı. Durmuşun fikrinə gəlirdi ki, kişi pusquda dayanmış olar, məni oğru bilib, doldurar qırmanı qarnıma”. Bu fikir çəkic kimi onun başına dəydi, bədənini odlandırdı. Kişi diksindi. Ayağa qalxıb, qardaşını səsləmək istədi, bir dəqiqə də gözlədi. Xışıldayan şeyin kərtənkələ olduğuna inandı...

Mir Cəlal

*Mətnin lüğətini tərtib edin. Fəal nitq mövqeyini itirərək sıradan çıxmış, yaxud az işlənən söz və ifadələri köçürün və leksik mənalarını şərh edin.

Tapşırıq № 5. Sağ sütundakı sözlərdən uyğun gələnini sol sütundakı sözlərə əlavə edərək cümlər düzəldib yazın.

Koroğlu məşhur xalq
O, ilxıçı Alı kişinin
Paşa söhbət arasında
Sənin yaxşı cins
Gərək mənə
Həsən xan ilxıçının
Paşa Həsən xana de-
di ki, bunlardan
Paşanın sözü Həsən
xana
Həsən xan Alı kişinin

Həsən xana dedi
qəzəbləndi
mənim özümdə də vardır
çox təsir etdi
boynunun vurulmasını əmr etdi
atların var
oğludur
iki at verərsən
qəhrəmanıdır

(“Koroğlu” dastanından)

DİL VƏ NİTQ

Dil və nitq problemi, bunlar arasındakı əlaqə, qarşılıqlı münasibət, ümumi və fərqli xüsusiyyətlər dilçilikdə geniş tədqiqata ehtiyacı olan məsələlərdən biridir. Hələ eradan əvvəl stoiklər bu problemlə maraqlanmış və müəyyən fikirlər söyləmişlər. Lakin problemin əsaslı həlli ilə ilk dəfə XIX əsrin görkəmli alimlərindən biri olan Vilhelm Humboldt məşğul olmuşdur. V.Humboldt tərəfindən bünövrəsi qoyulmuş dil və nitqin münasibəti problemini sonralar A.Potebnya və Boduen de Kurtene həll etməyə çalışmışlar. Problemin həllində XX əsrin I rübündə Ferdinand de Sössür böyük iş görmüşdür. O, dilin və nitqin müxtəlif xüsusiyyətlərini, ayrı-ayrı təsniflərini elmi əsasda müəyyənləşdirmişdir. Dil və nitqin fərqlənən cəhətlərini elmi-tədqiqat obyektinə kimi nəzəri cəhətdən əsaslandırmağa səy göstərən V.Humboldt olmuşdursa, bu iki anlayışın sərhədini müəyyən mənada dəqiqləşdirən isə F. de Sössür olmuşdur. F. de Sössürün dil və nitq təlimi müzakirə obyektinə çevrilmiş, hətta bəziləri dillə nitqin sərhədinə dair Sössür ideyalarını inkar etmişlər. Bir qrup dilçilər (Reformatski və başqaları) isə Sössürün fikirlərini daha da inkişaf etdirməyə çalışmışlar.

Dil və nitqin qarşılıqlı əlaqəsinə dair. “Dil” və “nitq” terminlərinə dilçilik ədəbiyyatında münasibət birmənalı deyil. Ənənəvi dilçilikdə bu terminlərin bəzən düzgün olmayaraq sinonim kimi də işləndiyinə rast gəlmək olur. Bu cəhətdən də onlara dair dolaşmış fikirlər yaranır. Ünsiyyət vasitəsi olan dil və ünsiyyət prosesi olan nitqin bir-biri ilə yaxın əlaqələri vardır. Bunların hər biri müəyyən mahiyyətə, əlamətə malikdir. “Dil” və “nitq” terminlərinin başa düşülməsini çətinləşdirən səbəblərdən biri dilin olduqca mürəkkəb və çoxplanlı xarakter daşmasıdır. Dil elə bir ictimai hadisədir ki, insanın fikir və arzularını, iradə və hissələrini əks etdirir. Buna görə də dil sistem ki-

mi götürülür. Dil nitq üçün ilkin şərt olmaqdan başqa, həm də nitqin məhsuludur. Dil insan tələbatını nitq vasitəsi ilə ödəyir.

Dil və nitqi birləşdirən əsas ümumi cəhətlər aşağıdakılardır:

1. Həm dil, həm nitq-hər ikisi ictimai-sosial xarakter daşıyır;
2. Hər ikisi kommunikativ vəzifəyə malikdir. Yəni dil də, nitq də insanlar arasında ünsiyyətə xidmət edir.

3. Ədəbi dilin normaları hər ikisi üçün ən vacib şərtlərdəndir.

4. Hər ikisi təfəkkürlə əlaqədardır.

Beləliklə, deyə bilərik ki, dil və nitq ayrı-ayrı ictimai hadisələr deyil, bir ictimai hadisənin müxtəlif tərəfləridir. Bu tərəflərin hər ikisi üçün əsas vahid linqvistik ünsürlərdir.

Dil və nitqin fərqli əlamətləri. Nitq- kollektivin digər üzvləri ilə qarşılıqlı əlaqə saxlamaq məqsədilə dildən istifadə edən şəxsin danışığının məcmusu, fəaliyyəti adlanır.

Dil- təfəkkürün inkişaf vasitəsidir, mədəni-tarixi ənənələri nəsillərdən-nəsillərə çatdıran vasitədir. Bunların hər biri müstəqil termin olub, xüsusi və fərqli anlayışların ifadəsinə xidmət edir. Buna görə də “dil” termini ilə “nitq” termini arasında möhkəm bir sərhəd vardır. Həmin sərhədi səciyyələndirən əlamətlər bunlardır:

Birinci: Dil həmcə və kəmiyyətə nitqdən çox genişdir.

İkinci: Dil mahiyyətə nitqdə öz əksini tapır. Dil təhlil, nitq qavrama və anlama yolu ilə dərk olunur.

Üçüncü: Nitqi dildən fərqləndirən başlıca əlamətlərdən biri odur ki, nitq şəxslər arasında baş verir. Şəxssiz nitq mümkün deyildir.

Dördüncü: Dil öz varlığını nitqdə, nitq aktında tapsa da, lakin müəyyən nitq və nitq aktı dili bütövlükdə əks etdirə bilmir.

Beşinci: Nitq fərdi xarakter daşıyır, dil isə ictimai hadisə olduğu üçün ümumi səciyyəyə malikdir.

Altıncı: Dil ünsiyyət vasitəsi, nitq ünsiyyət prosesidir.

Yeddiinci: Dil əsas, nitq ondan törəmədir.

Səkkiz: Dil tarixən çox az dəyişikliyə uğrayır, nitq isə ona nisbətən dəyişkəndir.

Doqquz: Nitq prosesində əşyalar, hal-hərəkət, vəziyyət, şərait, zaman və s. konkret şəkildə adlandırılır.

Belə fərqli xüsusiyyətlərinə baxmayaraq dil və nitq eyni ictimai hadisənin müxtəlif tərəfləridir. Nitq prosesi olmasa dil, dil olmasa nitq prosesi təzahür edə bilməz. Bu, təbii bir hadisədir. Çünki dil öz təzahürünü nitqdə tapır, nitq isə dili inkişaf etdirib formalaşdırır.

Sual və tapşırıqlar

1. Dil və nitq məsələləri ilə tarixdə ilk dəfə kimlər maraqlanmışlar?

2. Dil və nitq probleminin əsaslı həlli ilə ilk dəfə hansı alim və nə vaxt məşğul olmuşdur?

3. Dil və nitqi birləşdirən ümumi (oxşar) cəhətlər nədir?

4. Dil və nitqin fərqli əlamətləri hansıdır?

5. Dil insan tələbatını nə vasitəsilə ödəyir?

Tapşırıq №1. Mətni oxuyun. Leksik vahidləri qruplaşdırın. Fəal nitq mövqeyi olan, yəni nitqdə aktiv işlənən sözləri seçib lüğəvi mənalarını izah edin

Yaddan çıxmış sözlər

Üçü də cavan, üçü də subay, üçü də yaraşıqlı. Boylu-buxunlu, sağlam, həyatlarından və güzəranlarından razı üç cavan... Hər bazar günü ayından-oyundan alıb bir yerə yığışırlar. Zarafatlaşır, uzun-uzadı deyib-gülürlər.

Qəhqəhələrindən stolun üstündəki qab-qacaq cingildəyir, döşəmə titrəyir...

Bu gün də belə oldu. Birinci qədəhlər boşaldandan sonra biri

dedi:

- Həzərat, mənim bir təklifim var.

- Buyuracaqsan...

- Gəlin yaddan çıxartdıığımız və lap az-az işlətdiyimiz sözləri bir-bir xatirimizə salaq. Kim çox söz tapsa, o, oyunu udur. Oldu?

- Necə yəni yaddan çıxmış sözlər ... yəni elə söz var?

- İtinə tök!

- Məsələn...

- Məsələn...

- Məsələn, taxikardiya!

- Ə, o nə olan şeydi?

- Pah atonnan!

- Afərin, sən bir...

- İndi mən deyim.

- De...

- Adiafon!

- Ə, bəs o nə olan şeydi?

- Musiqi alətidi...

- Afərin, sən də bir! Ha, ha, ha... Qoyun birini də mən deyim.

- Prosim!

- Epilepsiya.

- Epilepsiya?

- Bəli, bəli, ruhi xəstəlikdi...

- ...Demək, hamımız adama bir söz tapmışıq. Gəlin təzədən başlayaq...

Çox söz tapdılar. Çox güldülər. Lakin oyunda qalib gələnlə olmadı. Birdən həmin bu məzəli oyunu təklif edən cavan başını əlləri arasına aldı, gicgahlarını ovxaladı. Dostları onun çatılmış qaşlarını, doluxsunmuş gözlərini və kövrək bir ifadə almış sifətini gördülər... O dedi:

- İkiçə söz deyəcəyəm, qardaşlar. Yalnız biz yox, çoxları

məzunu olduğu məktəbin müdavimlərinə uçuş ... vermişdir. O, yeni təyyarələrin sınaq ... tənzimləyən təlimatçı olmaqla yanaşı, həm də mühəndis-mexanik kimi təyyarələrin sazlığına nəzarət etmişdir.

Ə.S.Verdiyev 1918-ci ildə Azərbaycana qayıdaraq peşəkar aviatorluq fəaliyyətini doğma vətəninə...

(dərsləri, uçuşlarını, davam etdirmişdir, birincisi, azərbaycanlı, yaradıcılarından, qismət, diplomuna)

Tapşırıq №5. Birinci sütundakı hecalara ikinci sütundakı hecalardan uyğun gələnini əlavə etməklə düzələn sözlərin mənşəcə qruplarını müəyyənləşdirin.

...(dək)	(kü)
...(şə)	(də)
...(çə)	(si)
...(niz)	(ör)
...(nif)	(me)

ƏMƏLİ YAZI VƏ ONUN NÖVLƏRİ

Rəsmi-işgüzar üslubun təşəkkül tarixi. Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslublarından biri də rəsmi-işgüzar üslubdur. Əsası XIX əsrin ikinci yarısında - milli ədəbi dilin sabitləşməsi dövründə qoyulan rəsmi-işgüzar üslub sistemli şəkildə XX əsrin 20-ci illərindən formalaşmışdır. Milli rəsmi-işgüzar üslubumuzun inkişafı tarixi isə epizodik xarakter daşıyır. Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlənmə tarixi qısaömürlü olduğu kimi rəsmi-işgüzar üslub da milli dövlətçilik tariximizin işlənmə ömrü qədər fəaliyyət göstərmişdir. Yalnız səksəninci illərin sonu doxsanıncı illərin əvvəllərindən-Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra milli dövlətçilik zəminində ədəbi dilimizin bu üslubu yeni əsaslarla inkişaf etməyə başladı. Halbuki tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, həmin üslub ədəbi dilin bütün funksional üslublarından geri qalmışdır. Bu üslub rəsmi-işgüzar sənədlərin dilidir. Sənəd dili isə əməli yazı kimi qəbul olunur.

Ana dilimizdə ilk rəsmi dövlət sənədləri XV-XVI əsrlərdə yaranıb.

Əməli yazılara verilən tələblər. Əməli yazılarda fikrin konkret şəkildə izahı tələb olunur. Sənəd dili olan əməli yazılar üçün səciyyəvi cəhətləri aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar:

1) *Əməli yazılarda hər bir məsələ qısa və aydın izah edilməlidir;*

2) *Burada artıq və lüzumsuz sözlərə, təkrarlara, obrazlılığa, bədii təsvir və bədii ifadə vasitələrindən istifadəyə yol verilməməlidir;*

3) *Dolaşıqlılığa, anlaşılmazlığa yol verməmək üçün hər bir anlayış dəqiq terminlərlə ifadə edilməlidir;*

4) *Hər hansı bir məsələnin izahı üçün ədəbi dilin qrammatik normalarına düzgün əməl edilməlidir;*

5) *Ştamp xarakterli xüsusi tərkiblərdən, standart ifadələrdən istifadə edilməlidir.*

Əməli yazıların əsasını təşkil edən sənədlər iki növə bölünür:

1) Rəsmi sənədlər; 2) İşgüzar sənədlər

Rəsmi sənədlər – mütəxəssislər tərəfindən hazırlanır, tarixi və hüquqi xarakter daşıyır, dövlət əhəmiyyətli sənədlər kimi qəbul olunur və uzun bir müddət qorunub saxlanılır. Rəsmi sənədlərdə dilin yüksək mükəmməlliyi gözlənilir. Həcmindən asılı olmayaraq, rəsmi sənədlərin dili üçün yığcamlıq əsas şərt kimi götürülür. Rəsmi sənədlər sonda imza və möhürlə təsdiq olunur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (əsas qanunu), dövlət başçısının fərmanları, əmr və sərəncamları, rəsmi qərarlar və s. rəsmi sənədlərə daxildir.

Rəsmi sənədlərdən fərqli olaraq, **işgüzar sənədlər**-xüsusi dövlət əhəmiyyəti daşımır, qanuni və hüquqi əsasa malik deyildir və əksəriyyəti möhürlə təsdiqlənmir.

İşgüzar sənədlər – həcmə kiçik olur, daha konkret, daha aydın xarakter daşıyır. İşgüzar sənədlərə ərizə, tərcümeyi-hal, elan, protokol, izahat, reklam, etiket və s. kimi sənədlər daxildir.

Rəsmi və əməli yazılardan istifadə bütün ictimaiyyətə aiddir. Bu, insanların rəsmi fəaliyyətlərini, istək və arzularını həyata keçirmək üçün olduqca vacibdir. Həyatın təcrübi fəaliyyət sahəsi ilə bağlı olan rəsmi-əməli üslub dövlət və təşkilatların, idarələrin, yaxud da vətəndaşların bir-biri ilə rəsmi münasibət və əlaqələrini təmin edir.

Ərizə **(nəzəri məlumat)**

Əməli yazıların sadə formalarından biri də ərizədir. Ərizə sözü “ərz” sözündən olub, “ərz etmək”, “müraciət etmək” mənasını ifadə edir. Ərizə müəyyən formaya malik rəsmi şəkildə yazılmış müraciət formasında tərtib olunur.

Məzmununa görə ərizənin iki formasına təsadüf olunur:

1)Şikayət xarakterli ərizələr

2)Xahiş etmək məqsədilə yazılan ərizələr

Ərizəyə verilən tələblər aşağıdakılardır:

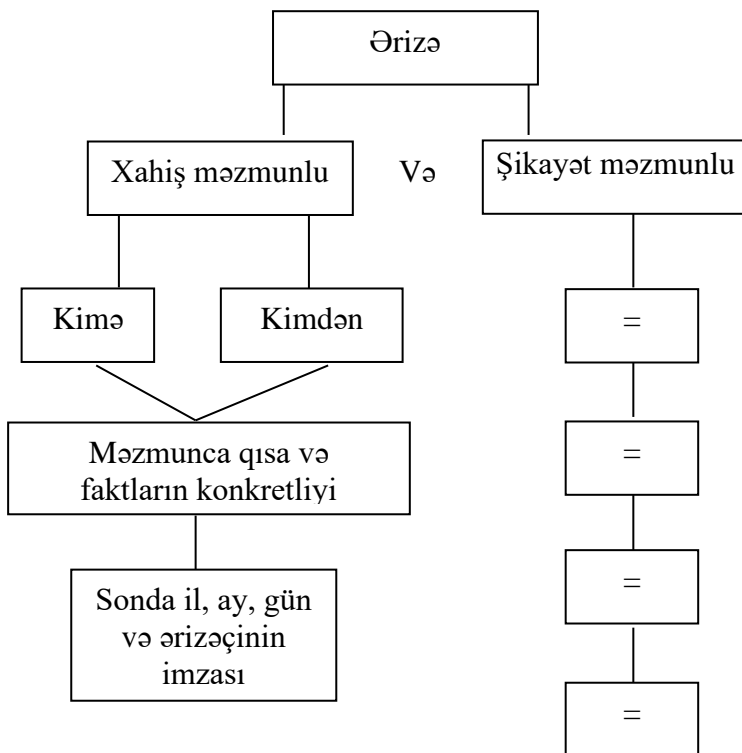
1. Ərizənin başlığı, yəni kimə və kimdən yazılması dəqiq

olmalıdır.

2. Ərizənin məzmunu qısa və konkret olmalıdır.
3. Ərizəni ərizəçi öz xətti ilə yazmalıdır.
4. Ərizənin sonunda il, ay, gün və ərizəçinin şəxsi imzası qoyulmalıdır.

Əslində ərizələr məzmunca müxtəlif olsa da, formaca eyni cürdür.

Ərizə forması (məzmun strukturu)

Xırdalan şəhəri 1 saylı orta məktəbin direktoru Kamran Rzayevə

Həmin məktəbin VII sinif şagirdi Abbaslı Zeynəb Ədalət qızı tərəfindən

Ərizə

Hörmətli Kamran müəllim!

Vacib işim olduğuna görə mənə noyabr ayının 10-11 tarixlərində (iki gün) icazə vermənizi xahiş edirəm.

İmza:

Abbaslı Z.Ə.

09.10.15

Elan **(nəzəri məlumat)**

Elan – bu və ya digər məlumatı insanlara qabaqcadan çatdırmaqla təşkilədiçi missiyanı yerinə yetirir. Elanda verilən məlumat qruplaşdırılarkən aşağıdakılar vacib sayılmalıdır.

1. Məlumatın mahiyyəti, məzmunu qeyd olunmalıdır;
 2. Məlumatın vaxtı, saati dəqiq göstərilməlidir;
 3. Tədbirin keçirildiyi yer (ərazi, bina, otağın nömrəsi və s.) qeyd edilməlidir;
 4. Məlumatın kim tərəfindən verilməsi göstərilməlidir.
- Elanda bir və ya bir neçə məlumat öz əksini tapa bilər

Elan forması ***(nümunə)***

2016-cı il mart ayının 14-də saat 14⁵⁵-də Milli Aviasiya Akademiyasının Böyük akt zalında xalq şairi Nəriman Həsənzadə ilə MAA-nın tələblərinin görüşü keçiriləcəkdir.

Arzu edənlər iştirak edə bilərlər.

MAA-nın Tələbə Təşkilatı

Elan (nümunə)

10 dekabr 2015-ci il tarixdə saat 14⁰⁰-da MAA-nın akt zalında Böyük Elmi Şuranın növbəti iclası olacaq.

Gündəlik:

1.2014-2015-ci tədris ilinin payız imtahan sessiyasına hazırlığın vəziyyəti

2.Akademiyanın dərslük fondunun hesabatı

Məruzəçilər: Tədris işləri üzrə prorektor, texniki elmlər doktoru, professor Ə.S.Səmədov.

Elmi işlər üzrə prorektor filologiya elmləri doktoru, professor Ə.İ.Məmmədov

***Bildiriş-xəbərdarlıq
(nəzəri məlumat)***

Əməli yazı növlərindən biri bildiriş-xəbərdarlıqdır. Ümumən bildiriş xarakteri daşıyan bu sənəd növünü adi bildirişlərdən fərqləndirən cəhət onun xəbərdarlıq funksiyası daşmasıdır. Adi bildiriş müəyyən bir tədbirin keçirilməsi barədə, hər hansı hadisə haqqında məlumat verirsə, bildiriş-xəbərdarlıq konkret ünvanlara verilir və ya göndərilir.

Bildiriş-xəbərdarlıq kommunal-xidmət (qaz, elektrik, su və s.) haqlarının ödənilməsi haqqında vətəndaşlara verilən xəbərdarlıq sənədidir və xidmət haqları məhz bu sənəd əsasında ödənilir.

Bildiriş-xəbərdarlıq (formas)
(nümunə)

05 Xırdalan
Qaz İstismar sahəsi
Bildiriş tarixi: 14.12.2014

Bildiriş-xəbərdarlıq

Abonent kodu: 035689728730031

Adı, soyadı: Həsənov Əli Məmməd oğlu

Ünvan: Quşçuluq yaşayış massivi, küç. 3, ev 13

Sayğac nömrəsi: 0387689

Son göstərici: 14.12.2014 8205

Əvvəlki göstərici: 15.12.2014 8050

Sərfiyyat (m³): 165

Tarif (manat): 0,10

Məbləğ (ƏDV-li): 16.50

Qalıq borc: 0,00

Son ödəniş: 01.12.2014 22,00

Ödəniləcək məbləğ: 16.50

1. Bildirişi təqdim edən şəxsdən vəsiqəni tələb edin.

2. Ödənişləri Azəri Poçt məntəqələrində və Bank şöbələrində edə bilərsiniz.

3. Yaranmış borc vaxtında ödənilmədiyi halda, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada təbii qazın verilməsi dayandırılacaqdır.

Xahiş edirik, borcunuzu vaxtında ödəyəsiz!

Arayış (*nəzəri məlumat*)

Arayış sözü, “aramaq” fel kökündən olub, “arama, axtarma işi” mənasını daşıyır. Bu söz həm də bir şey haqqında (əşya, predmet, şəxs və s.) şifahi və yazılı məlumat anlamında işlənir.

Arayış – hər hansı bir şəxsin kimliyini təsdiq etmək məqsədilə bu və ya digər təşkilat tərəfindən verilir. Bir arayışda bir və ya bir neçə şəxs haqqında da məlumat vermək mümkündür.

Bəzən cinayət xarakterli məsələlər də arayışda əks etdirilir.

Arayışın özünəməxsus forması var, belə ki, arayışın sol tərəfdən üst küncündə idarənin ştamplı, ortada arayış sözü, aşağıda məzmunu, daha sonra arayışın təqdim olunduğu yer göstərilir. Axırda arayışı təsdiq edən idarə rəhbərinin imzası və möhürü vurulur.

Arayış (forması)
(nümunə)

Verilir Həsənəliyev Məmməd Bayram oğluna, ondan ötrü ki, o, həqiqətən, Xırdalan şəhəri, M.Əsədov küçəsi, döngə 2, ev 34-də yaşayır. Artıq üç ildən çoxdur ki, təqaüdə çıxmışdır və heç bir yerdə işləmir.

Arayış Xırdalan Qaz-İstismar İdarəsinə təqdim etmək üçün verilir.

5 sayılı NKTS-in rəisi:

Ə.C.Adilov

06 noyabr 2014-cü il.

Arayış

Verilir Kamilov Mahir Hikmət oğluna ondan ötrü ki, o, həqiqətən, Bakı Dövlət Universitetinin “Ümumi dilçilik” kafedrasının dosenti vəzifəsində işləyir və aylıq əməkhaqqı 500 (beş yüz) manatdır.

Arayış “Bank of Baku” kredit bankına təqdim etmək üçün verilir.

Kadrlar şöbəsinin rəisi:

N.Ə.Kərimli

Baş mühasib:

A.Q.Əlili

18 may 2014-cü il

Hesabat
(nəzəri məlumat)

Hesabat – sözü ərəbcədən “hesab” sözündən olub, müəyyən bir şəxsə ona verilən tapşırığı yerinə yetirməsi, görülən işin nəticəsi haqqında məsul şəxsə, kollektivə, təşkilata, ictimaiyyətdən

yətə verdiyi rəsmi məlumatdır. Məsələn, orta məktəbdə sinif nümayəndələsinin, təmizlik işlərinə baxan şagirdin sinif qarşısında, millət vəkili öz seçiciləri qarşısında və s. müəyyən bir müddət üçün görülən işlər barədə verdiyi məlumat hesabat xarakteri daşıyır.

Hesabat hazırlanarkən aşağıdakı tələblər yerinə yetirilməlidir:

1. Hesabat verilən tapşırığı yerinə yetirən şəxsin özü tərəfindən yazılmalı, hesabatın əvvəlində onu yazan şəxsin soyadı, adı və atasının adı göstərilməli, sonunda isə imza qoyulmalıdır.

2. Hesabat inandırıcı olmalı, görülən işlər ardıcılıqla sadalınmalıdır.

3. Hesabatda faktlar və rəqəmlər dəqiq verilməli, obrazlı ifadələrdən istifadəyə, təkrarlara, yersiz sitatlara yol verilməməli, dialekt sözlər işlədilməməlidir.

***“Hava Nəqliyyatı” fakültəsinin I kurs, 1133aA qrup
nümayəndəsi Nərgiz Məmmədovanın dərslərinin ikinci
yarısında gördüyü işlərə aid
Hesabatı***

Qrupumuzda on iki tələbə var. Onlardan 3 nəfəri əlaçı, 4 nəfər “dörd” və “beş”lə, 5-i isə zəif oxuyur. Həsən Səfərov, Arif Dadaşov və Qurban Nağıyev dərslərinin ikinci yarısında “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” fənnindən “2” qiymət almışlar. Rasim Ağalarov və Fidan Qasımova onları hazırladımağa söz vermişlər.

Dərs ilinin ikinci yarısında qrupumuzun tələbələri 2 dəfə ekskursiyada olmuşlar. Fevralın 26-da Şəhidlər xiyabanında şəhidlərin qəbri üstə gül dəstələri qoymuşlar. Dekanımızın göstərişi və təşkilatçılığı ilə Quba rayonunda olmuş və oranın tarixi yerlərini gəzmişik. İkinci yarımil ərzində qrupumuzun

dərsə davamiyyəti yüksək səviyyədə olmuşdur. Qrup iclasları vaxtlı-vaxtında keçirilmişdir.

İmza:

Nərgiz Məmmədova
06 iyun 2014

İzahat
(nəzəri məlumat)

“İzahat” – ərəb mənşəli söz olub, izah sözünün cəmi mənasını verir və bir məsələni, sözü və s. ətraflı surətdə aydınlaşdırma, şərh etmə, bəyan etmə mənalarını özündə birləşdirir. İzahat yazılı və şifahi, sadə və müfəssəl (geniş) olur.

İzahat forması
(nümunə)

**Milli Aviasiya Akademiyası
“Hava Nəqliyyatı” fakültəsinin
dekanı dosent T.Kərimliyə**

**Həmin fakültənin II kurs, 1114a
qrupunun tələbəsi Əliyev Orxan
Hüseyn oğlundan**

İzahat

Vacib işim olduğuna görə icazə almadan dünən – 5 dekabr 2014-cü il tarixində dərsə gəlməmişəm. Xahiş edirəm ki, məni üzrlü hesab edəsiniz.

İmza:

İskəndərzadə M.M.

6 dekabr 2014

Akt (*nəzəri məlumat*)

Akt – latın dilindəki “astuc”-“hərəkət”, “aktum”-“sənəd” sözlərindən olub, “müəyyən hərəkət, hadisə, cinayət əməli barədə rəsmi sənəd” məzmunu daşıyır. Akt şahidlərin iştirakı ilə yoxlama nəticəsində müəyyən edilən bir faktı təsdiq edən sənəddir, əməli yazı növüdür. Akt məzmununa görə bir neçə növə bölünür:

- a) cinayət aktı;
- b) dövlət aktı;
- c) bu və ya digər bir faktı açmaq üçün müəyyən edilən akt;
- ç) yoxlama aktı.

Hər bir akt təşkilat tərəfindən ayrılmış komissiyanın iştirakı ilə tərtib olunur. Akt aşağıdakı ardıcılıqla tərtib olunur:

1. Akt sözü vərəqin yuxarı hissəsində böyük hərflə yazılır;
2. Akt sözünün altında il, ay, gün və aktın tərtib edildiyi yer göstərilir;
3. Aktı tərtib edərək imzası ilə məsul olan şəxslərin vəzifəsi, soyadı, adı və atasının adı yazılır;
4. Yoxlanılan hadisə haqqında dəqiq məlumat verilir. Burada hadisənin gedişi, materialın qiyməti, kəmiyyəti öz əksini tapır;
5. Yoxlamanın müddəti, pul vəsaitinin miqdarı, maddi materialın dəyəri həm rəqəm, həm də hərflə qeyd olunur;
6. Aktın sonunda nəticə qeyd olunur. Burada məsuliyyət daşıyan və ya işə vicdanla yanaşan şəxs göstərilir;
7. Aktın sonunda sıra ardıcılığı ilə aktı tərtib edənlərin imzası qoyulur.

Akt (forması)
(nümunə)

Bakı şəhəri

5 may 2014-cü il

Biz, aşağıda imza edənlər – Bakı Dövlət Universiteti kitabxanasının müdiri H.D.Həsənova, kitabxanaçılar: Ə.Z.Əliyeva və M.R.Qafarova bu aktı tərtib edirik ondan ötrü ki, 10 aprel 2014-cü il tarixdə kitabxana üçün 1000 (min) manat məbləğində 29 (iyirmi doqquz) adda 150 (yüz əlli) ədəd bədii kitab almışıq.

Kitablar yoxlanılarkən 20 (iyirmi) ədəd kitabda nəşriyyat qüsurları müəyyən edilmişdir.

Kitabxana müdiri:	H.D.Həsənova
Kitabxanaçılar:	Ə.Z.Əliyeva
	M.R.Qafarova

Əmr
(nəzəri məlumat)

Əmr – ərəb mənşəli söz olub, “işin icrası barədə hökm, göstəriş” mənasını ifadə edir. Əməli yazı növü kimi o, nazirliklərin, müəssisə, idarə və təşkilatların rəhbərləri tərəfindən verilən idarəçilik aktıdır və daha çox vəzifəyə təyin olunma və ya xaric olunma sənədi kimi işlənir.

İdarə və müəssisələrdə işə qəbul etmə, işdən azad etmə, məzuniyyətə buraxılma və məzuniyyətdən sonra yenidən işə qayıtma, komissiya yaratma, tədbir keçirmə və s. yazılı əmr vasitəsilə həyata keçirilir. Bu əmrlər müəssisənin əmr kitabında öz əksini tapmalı və müəyyən edilmiş müddət üçün saxlanılmalıdır. Hər hansı şəxsin vəzifəyə təyin olunma və işdən

çıxarılma əmrləri xronoloji ardıcılıqla əmək kitabçasına qeyd olunmalı və orada da imza və möhürlə təsdiqini tapmalıdır.

Əmr verildiyi vaxtdan qüvvəyə minir.

Əmr (formas)
(nümunə)

108 №-li

Əmr

Məmmədov Əli Həsən oğlu 16 sentyabr 2014-cü il tarixindən Bakı Dövlət Universitetinin “Ümumi dilçilik” kafedrasına dosent vəzifəsinə təyin edilsin.

Əməkhaqqı ştat cədvəli
ilə ödənilsin.

Əsas: Ə.Məmmədovun ərizəsi.

Bakı Dövlət Universitetinin rektoru: A.M.Məhərrəmov

Sərəncam

“***Sərəncam***” fars sözü olub, “sər” və “əncam” sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır, hərfi mənası “bir işin başa gəlməsi” anlamını ifadə edir. Əməli yazı növü kimi isə sərəncam sözü “əmr”, “göstəriş” mənalarını ifadə edir.

Sərəncam, adətən, yuxarı instansiyalar tərəfindən verilir və icraata qəbul olunur. Mətbuatda, əsasən, ölkə prezidentinin sərəncamlarına daha çox təsadüf olunur və müəyyən dərəcədə fərmanı xatırladır. Lakin fərman birbaşa təyinatdır, sərəncamın yerinə yetirilməsi isə müəyyən icraedici orqanlara tapşırılır.

Sərəncam (forması)
(nümunə)

Y.M.Məmmədovun “Şərəf” ordeni ilə təltif edilməsi
haqqında

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

Sərəncamı

Azərbaycanda tarix elminin tədqiqi və tədrisində böyük xidmətlərinə görə Yaqub Mikayıl oğlu Məmmədov “Şərəf” ordeni ilə təltif edilsin.

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 14 fevral 2009-cu il

Sual və tapşırıqlar

1. Rəsmi-işgüzar üslubun təşəkkülü tarixi neçənci əsrləri əhatə edir?
2. Ana dilimizdə ilk rəsmi dövlət sənədləri neçənci əsrlərə məxsusdur?
3. Rəsmi işgüzar üslub hansı şəraitdə formalaşır?
4. Əməli yazılara verilən tələblərə nələr daxildir?
5. Əməli yazıların əsasını təşkil edən növü hansıdır?
6. Rəsmi sənədlərlə işgüzar sənədlərin fərqli cəhətləri hansılardır?
7. Ərizənin məzmunca neçə növü vardır?

Tapşırıq №1. Verilmiş nümunəsinin hansı əməli yazı növünə aid olduğunu müəyyənləşdirin və buraxılmış hissəni tamamlayın.

Azərbaycan Respublikasında “Bilik Günü”nün təsis

edilməsi və təhsil müəssisələrində iş rejiminin tənzimlənməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

Tapşırıq №2. “Sizdən xahiş edirəm”, “icazə verəsiniz” və s. söz və ifadələrin aid olduğu əvvəli yazı nümunəsinin adını tapın və verilmiş sözlərdən istifadə etməklə müəyyən etdiyiniz sənəd nümunəsini yenidən dəftərinizə yazın.

Tapşırıq №3. ...hər hansı bir şəxsin kimliyini təsdiq etmək məqsədilə bu və ya digər təşkilat tərəfindən verilir. Bir ... bir və ya bir neçə şəxs haqqında da məlumat vermək mümkündür.

Nöqtələrin yerinə mötərizədə verilən sözlərdən uyğun olanını seçin

(ərizə, akt, əmr, sərəncam, arayış, protokol)

...

Tapşırıq №4. “Yaşam” Tibb Mərkəzi yaşı 35-dən yuxarı olmayan, ümumi praktik həkimləri (ailə həkimi) işə dəvət edir. Şəxsiyyət vəsiqəsi, diplom, ixtisasartırma kursları, əmək kitabçasının surəti, ev və mobil telefon nömrələri təqdim edilməlidir.

Bu hansı sualdır? Mötərizədə verilmiş sözlərdən düzgün hesab etdiyiniz sözün altından xətt çəkin

(Afişa, bildiriş, reklam, elan, annotasiya)

NİTQİN NÖVLƏRİ VƏ FORMALARI

Nitqin təsnifi problemi. Dilçilik ədəbiyyatında nitqin təsnifi vacib məsələlərdən biri kimi daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Nitqin xüsusiyyətləri, əlamətləri rəngarəng, prinsipləri kəmiyyət və keyfiyyətə müxtəlif olduğu kimi, təsnifi xarakteri də ayrı-ayrı olur. Bu cəhətdən də nitqin təsnifi prinsiplərinə yanaşma tərzində dilçilik ədəbiyyatlarında birmənalı olmamışdır.

Hələ eramızdan əvvəl II əsrdə yunan stoikləri nitqin iki tipi olduğunu müəyyənləşdirmişlər: a)daxili nitq; b)xarici nitq. Sonrakı mərhələlərdə təfəkkürün ifadə forması olan nitqi ayrı-ayrı aspektlərdən, müxtəlif prizmalardan yanaşma üsulu ilə təsnif etmişlər. Bəzi dilçilik ədəbiyyatlarında nitqin bölgüsündə obyektiv və subyektiv amillər əsas götürülərək onun fərdi səciyyə daşmasına görə təsnifat aparılmışdır.

Eyni zamanda, nitqin şəxslər arasında baş verməsi də təsnif üçün stimül təşkil etmişdir. Məlumdur ki, şəxssiz, yəni fərdlərdən və subyektədən kənarda nitq aktı mümkün deyildir. Bu baxımdan da nitq aktı tərkibcə üç komponentdən ibarətdir: a)danışılan; b)dinlənən; c)verilən məlumat.

Nitqin təsnifində rolu olan prinsiplərdən biri də onun səslə və səssiz olmasıdır. Bu baxımdan nitq iki tipə bölünür: 1)daxili nitq; 2)xarici nitq. Hər iki nitq tipinin öz səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır ki, irəlidə bu barədə geniş şəkildə bəhs ediləcəkdir.

Daxili nitq. İnsanın öz-özünə səssiz danışığı **daxili nitq** adlanır. Məlum olduğu kimi dil və nitq təfəkkürlə bağlıdır. İnsan təfəkküründə düşündüyünü dili ilə ifadə edir. Düşünmərkən də sözlərsiz, cümlələrsiz düşünmək mümkün deyildir. Buna görə də səssiz danışığı **fikirləşmə dili**, yaxud **düşüncə nitqi** də adlandırılır. Bu, daha çox yaradıcı insanlara məxsusdur. Bu keyfiyyətin daşıyıcısı olan insanlar öz gələcək məhsulları sayılan əsərlərinin ekspozisiyasını (bədi müqəddimə)

öncə düşüncələrində formalaşdırırlar. Belə bir prosesin ağırlığını və mürəkkəb anlarını əsərlərini ərsəyə gətirməzdən əvvəl təfəkkürlərində düşünərkən yaşayırlar.

“Ana dili hansı dildir?” sualının cavabı olan “*daxili nitq* hansı dildədirsə o, ana dilidir” fikri *səssiz dil* anlayışına uyğundur.

İnsan əsasən tənha qaldığı zaman daxili nitqə qapılır. *Daxili nitq* aşağıda göstərilən bir sıra xüsusiyyətləri baxımdan *xarici nitqdən* fərqlənir:

1. *Daxili nitq* tələffüz edilməyən səssiz nitqdır. Psixoloqlar eksperiment nəticəsində müəyyənləşdirmişlər ki, daxili nitq prosesində *nitq cihazının* yalnız iki üzvü-dil və qırtlaq hərəkətdə olur.

2. *Daxili nitq* sürətli olur. İnsan öz düşüncəsi ilə bir anın içərisində dünyanın istənilən məkanında mövqe tuta bilir. Real həyatda nail ola bilmədiyi arzularını insan çox qısa bir zamanda, həm də istədiyindən də bir qədər yüksək səviyyədə düşüncəsi sayəsində həyatına tətbiq edə bilir. Səssiz nitq prosesində müəyyən iş, hadisə və s. haqqında olduqca tez nəticə çıxarmaq mümkündür.

3. *Daxili nitq lakonik (yığcam)* olur. Burada az sözlə geniş fikir ifadə olunur. Məsələn, bədii ədəbiyyatda peyzaja (təbiətin təsviri) ayırılan bir neçə səhifəlik, yaxud abzaslıq nitq parçası daxili nitqdə cəmi iki, yaxud üç sözlə ifadə edilə bilər. Ş.İsmayıl Xətəinin “Dəhnamə” poemasının rəsmi girişindən sonra verilən “Bahariyyə”ni daxili nitqdə ən çox üç-dörd sözlə ifadə etmək mümkündür (“Bahardır”, “yaşillıq”dır, “güllər bitmişdir”).

4. *Daxili nitq* qrammatik quruluşu cəhətdən elliptik tipli yarımçıq cümlələrə bənzəyir. Burada əşyanın adının çəkilməsindən daha çox əşyanın özü haqqında məlumat verilir. Məsələn, “Biz ali məktəbdə oxuyuruq “əvəzinə daxili nitqdə sadəcə “tələbəyik” deyirik. “Biz yaylağa köçdük” cümləsindəki fikri “köçdük” sözü ilə ifadə etmək mümkündür.

Bu da *daxili nitqin* əsasən predikativ xarakterə malik olması ilə əlaqədardır.

5.*Daxili nitq* bir növ, cəmiyyətdən uzaq “azad nitqdir”. O, hər cür siyasət və etik normalara tabe olmur. Belə ki, biz bir əşya, hadisə və şəxs haqqında istədiyimiz şəkildə tam sərbəst düşünə və istədiyimizi arzu edə bilərik.

6.*Daxili nitq* ən çox yaradıcı insanlara aiddirsə, *xarici nitq* insanların gündəlik danışdıqları adi səsli *nitqdir*.

7.*Daxili nitq* məktəblilərdə təlimin təsiri altında inkişaf edir. Müəllim həmişə şagirdlərə “cavab verməzdən əvvəl fikirləş” tələbini qoyduqda bir növ onların daxili nitqinin inkişafına təkan vermiş olur. Şagirdlərin, tələbələrin oxuduqdan sonra dərsi öz-özlərinə səssiz danışmaları, yəni düşüncələrində xatırlamaları da daxili nitqin inkişafına təsir göstərən amillərdən sayılır.

Xarici nitq. Danışığ səsləri ilə ifadə olunan nitqə *xarici nitq* deyilir. Daxili nitqdən fərqli olaraq:

1. *Xarici nitq* aydınlıq, məntiqlik, ardıcılıq, səlislilik, təsirlilik, ahəngdarlıq və s. tələb edir.

2. *İnsan öz xarici nitqində* cəmiyyətin müəyyən siyasətinə, etika və əxlaq qaydalarına əməl etməli olur. *Xarici nitq* həm də ədəbi dilin normalarına da tabe olur. Daxili nitqdəki sərbəstlik, işlənməsi qadağan olan söz və ifadələr xarici nitq üçün səciyyəvi deyil.

3. *Xarici nitq* insandan öz fikrini mükəmməl ifadə etmək bacarığı tələb edir. Buna dilçilikdə *nitq mədəniyyəti* deyilir.

Xarici nitq öz növlərinə, formalarına və tərzinə görə müxtəlifdir. Bu baxımdan *dialoji və monoloji, yazılı və şifahi, vasitəli və vasitəsiz nitq mövcuddur*.

Monoloji və dialoji nitq

Nitqin şərait və məqsədlə əlaqədar iki növü olur:

a) monoloji nitq; b) dialoji nitq

Monoloji nitq. Latınca mono (mono)-bir, loqos (logos)-nitq deməkdir. Monoloji nitqin əsas əlaməti müəyyən bir ideya, fikir, məsələ, problem, məlumat, xatirə, tezis və s. bir nəfərin ardıcıl, rəbitəli, geniş və ya qısa nitqi kimi təzahür edir. Müha-zirə, məruzə, çıxış, məktub, məqalə, monoqrafiya formaları monoloji nitqə məxsusdur. Bunlar şifahi və yazılı şəkildə olur.

Monoloji nitq ideya və formaca müxtəlif olduğu kimi, məzmunca da rəngarəngdir. Məsələn, öyrətmə, inandırma, məlumat vermə, ayrı-ayrı hadisələr haqqında subyektiv düşüncə, hiss-həyəcan ifadə etmə və s. Bu baxımdan monoloji nitqin üslubları da müxtəlif olur: elmi, publisistik, bədii, epistolyar və s. Dialoji nitqə nisbətən monoloji nitq istər canlı danışıqda olsun, istərsə də bədii əsərlərdə az istifadə edilir. Lakin o, daha emosional və təsirli olur. Bədii əsərlərin dramatik janrında nitqin bu növünə daha çox təsadüf edilir. Monoloji nitq əksər hallarda baş qəhrəmanın dilindən verilir. Məqsəd həmin surətin daxili aləmini işıqlandırmaq, xarakterinin müxtəlif cəhətlərini və insana, həyata olan münasibətini açıb göstərməkdir. Monoloji nitq sahibindən yüksək mədəniyyət tələb edir.

Monoloji nitq iki şəkildə özünü göstərir: a)şifahi; b)yazılı. Həcminə görə yazılı monoloji nitq geniş, şifahi monoloji nitq isə qısa, yığcam və konkret olur.

Dialoji nitq. Dialoq yunan sözüdür, mənası söhbət, müsahibə deməkdir. İki və daha artıq şəxsin bir-biri ilə danışıqına dialoji nitq deyilir. İnsanın xasiyyəti, niyyəti və fəaliyyəti, başqalarına münasibəti, həyat haqqında düşüncələri və s. dialoji nitq vasitəsilə açılır. Dialoji nitqdə sual-cavab forması əsas rol oynayır. Dialoqda iştirak edən şəxslərin hər birinin danışıqı replika adlanır. Yazılı dialoji nitqdə bütün replikalar

təzə sətirdən **yazılır** və əvvəlində tire (–) işarəsi qoyulur. Replikalar tərkibcə yarımçıq, bitməmiş ifadələrdən ibarət olur. Dialoji nitqdə mimika və jestlərdən olduqca fəal istifadə olunur.

Nitqin canlı və təsirli olmasında bunların rolu olduqca böyükdür. İnsan bəzən sözlə deyə bilmədiyini jest və mimikanın köməyi ilə ifadə edə bilir.

Dialoji nitqin əsas struktur vahidi olan replikanın qrammatik quruluşunun qısalığı və yarımçıqlığını nəzərə alaraq deyə bilərik ki, dialoji nitq dinamikliyi baxımdan sürətlidir. **Replikanın hər biri dialoqun tərkibində obrazın xarakterinin açılmasına kömək edir.**

Şifahi nitqdə intonasiya olduğu kimi, yazılı nitqdə də dialoqu canlandıran əsas vasitə durğu işarələridir. Durğu işarələrindən məqsəduyğun şəkildə istifadə olunmaması replikaların anlaşılmasına gətirib çıxara bilər. Buna görə də yazılı dialoji nitqdə ən çox sual (?), nida (!), sual-nida (?!), nida nöqtələr (!...) və s. durğu işarələrindən istifadə edilir. Dialoqun həcmi, meyarı onun quruluşudur. Dialoq həcminə görə makro və mikrodialoji nitq şəklində olur.

1.Mikrodialoq - əsasən bir neçə nəfərin qısa mükalimələrindən ibarətdir. Həm də mikrodialoqlardan nəsr əsərlərində-roman, povest, hekayələrdə və s. istifadə edilir. Məsələn:

“Xudafərin körpüsü” romanından bir hissə

- Ay uşaq, nə yığırsan?
- Çör-çöp yığıram.
- Çöp çöpdü, bəs çör nədir?
- Çör dik durandı, çöp yıxıldı...
- Bu quzular kimindir?
- Qoyunların.
- Kəndinizdə böyüklər kimlərdir?

- Öküzlər.
- Elə demirəm ey, kəndə qonaq gələndə kim qarşılıyır?
- İtlər.
- Məni dolamısan? Qılıncımı çıxarıb səni çaparam!
- Yaxşısı budu çap, yoldaşlarına çat.

(F.Kərimzadə)

2.Makrodialoq – mikrodialoga nisbətən belə dialoglar həcm etibarilə böyükdür. Bu cür dialog bütövlükdə bədii əsərin quruluşunu əhatə edir. Dram əsərləri makrodialoq əsasında yazılır. Makrodialoq mürəkkəb və rəngarəng olur. Yazıçının yaradıcılıq istedadı, sənətkarlıq xüsusiyyətləri məhz makrodialoji əsərlərin ərsəyə gəlməsi vasitəsilə meydana çıxır. Bu cəhətdən Azərbaycan ədəbiyyatında H.Cavid, C.Cabbarlı, S.Vurğun və N. Həsənzadə kimi əvəzədməz və təkrarolunmaz sənətkarların əsərləri xüsusi qeyd edilməlidir.

Sual və tapşırıqlar

1. Nitqin təsnifi məsələləri ilə ilk maraqlananlar kimlər idi?
2. Nitqin neçə tipi var?
3. Daxili nitq nədir?
4. Xarici nitqin əsas xüsusiyyəti hansıdır?
5. Xarici nitqin növləri, formaları və tərzini dedikdə nəyi nəzərdə tutursunuz? (konkret əlamətləri baxımından izah edin)
6. Diaoloji nitqə aid əlamətlər hansılardır?
7. Monoloji nitqlə diaoloji nitqin oxşar xüsusiyyətləri nədir?
8. Diaoloji nitqin həcminə görə növləri dedikdə nə başa düşürsünüz?

Tapşırıq № 1. Verilmiş mətnin nitqin hansı növünə aid olduğunu mövzusunə əsasən müəyyənləşdirin.

“Mehman”(povestindən bir parça)

Mehman kağızları büküb bir tərəfə qoydu:

– Təzədən özüm istintaqa başlayacağam. Bu iş üzrə məsuliyyətə alınan briqadir Salamovu buraxmaq gərəkdir, görünür, iş puç olacaq!

– Bəs Kamilov, onda?

– Hamı qanuna tabedir!-deyə Mehman Murtuzova tərs-tərs baxıb, kağız üzərində öz fikrini yazıb qəti imza etdi.

Müstəntiq gözlərini döydü, prokuror əlavə etdi:

– Bəribaşdan mən sizi xəbərdar edirəm, Murtuzov!...

– Mən əmrə itaət edirəm, yoldaş prokuror...

– Mənim də vicdanım bu ədalətə səs verir

(S.Rəhimov)

Tapşırıq № 2. Verilmiş dialoji nitqin həcminə görə növünü müəyyənləşdirin.

Mətni yazılı dialoji nitqə məxsus orfoqrafik normaya uyğun dəftərinizə yazın.

Vəzir: - Sizin sözlünüzün kəsəri azdır

Vaqif: - Oxuyan bülböldür, dinləyən qazdır.

Vəzir: - Of... məndə olsaydı bundakı hünər

Vaqif: - Ağılsız köpəklər ulduza hürər.

Qacar (Vəzirə): - Di ver cavabını, nə durmusan? Din!

Hə... yenə döyükdür sarsaq gözlərin!

Vaqif: - Neyləsin, yazığın nə təqsiri var?

İşiq güclənəndə çaşar qarğalar...

Şeyx (kinayə ilə): - Şairə sənətdir tikanlı sözlər

Vaqif: - Sözdən qızarmaz ki, bozarmış üzlər...

(Qapıçı daxil olur)

Qapıçı: - Şahim, bir qoca var, gəlsin içəri?

Qacar: - De gəlsin!

Vidadi daxil olub təzim edir.

Vidadi: - Hakimin hökmü, hünəri

Onun vicdanilə qardaş olmalı!

Bizə qalmayacaq dünyanın malı...

(Vaqifi göstərərək)

Şairdir... qəlbi var, şirin sözü var,

Böyük bir ölkənin onda gözü var,

O ölsə ... dağlar da dil deyib ağlar

Əfv edin... yaxşılıq qalır yadigar.

***Aforizmləri seçin, atalar sözləri ilə müqayisə edin.**

Tapşırıq №3. Mətnin şərait və məqsəd baxımından nitqin hansı növünə aid olduğunu müəyyən edin.

Şəriklər

Yazı masam

Axşam-səhər onunkudur.

Oxuduğum kitab-dəftər

Onunkudur.

Mən çıxdığım eyvan boyu

Gəzir səssiz

Saatımı taxır,

Məndən icazəsiz.

Köynəyimi geyib gedir,

Ərk eləyir.

-Ata, məni bağışla sən,-

Belə deyir.

...Gülüşümü götürmüşən.

Bunlar üçün

məndən üzr istəmirsən?

(N.Həsənzadə)

**Ümumişlək sözləri seçin və onların həqiqi və məcazi mənalarını dəftərinizə qeyd edin.*

Tapşırıq № 4. Verilmiş nitq parçası səssiz və səsli olmaq xüsusiyyəti baxımından hansı nitq növünə aiddir?

“Sən nə edirsən, qul zamanından min illər keçib, bura Misir deyil, Azərbaycandır! Sən Yusif deyilsən, sən Mərdanlar böyüdən Sonasan. Sən nə qayırırsan?” (*M.Cəlalin “Bir gəncin manifesti” əsərindən bir parça*).

**Daxili nitqə aid müşahidələrinizi dəftərinizə yazın.*

Tapşırıq № 5. Alınma sözləri seçin, onları canlı xalq dilində işlənənlər və işlənməyənlər adı altında qruplaşdırın.

Savad məktəbləri

...İndi də Şura hökuməti hər yanda ki, mümkündür və hər nə qədər mümkündür savad məktəbləri açır ki, savadsızlar orada müftəcə savad öyrənsinlər. Amma mən görürəm ki, mənim dostum fəhlə Kabla İmamqulu 22 yaşında özü savadsız, gedib savad öyrənmir. Dünən onu küçədə gördüm, dedim: - Hara gedirsən

Dedi: - Xorasana

Soruşdum: -Niyə?

Dedi: - Ziyarətə (fəda olum sənə, ya imam Rza?)

(*C.Məmmədquluzadə
“Molla Nəsrəddin jurnalı”*)

**Dialogi nitqin həcminə görə növünü mətnə əsasən müəyyən edin.*

Tapşırıq №5. Tələffüz şəklində verilmiş sözləri seçin və orfoqrafik normaya uyğun yazın.

“Qanlı Saz” kitabındakı şeirlərdən parçalar.

Bir ana var,
Gözü yaşdı.

Bir sona var,
Başı daşdı.

...Bu torpağın
Qanı qara
Yas saxlıyır
Oğullara .

Dərdi də duydu,
Annadı bu saz,
Daha əl vurma qanıdı bu saz .

...Nə çiyindənən as,
Nə bağına bas.
Susmuş ürə [x`]di
Dindirmə [x`] olmaz.

(İ.Sadıq)

ŞİFAHİ VƏ YAZILI NİTQ

Problemin qoyuluşu və tədqiqi məsələsi. Milli dilin ən yüksək və nümunəvi forması olan, seçmə və əvəzetmə üsulu ilə yaranan *ədəbi dil* ilk formasını şifahi şəkildə təzahür etdirmişdir. Bu baxımdan da nitq mədəniyyətinin təzahür formalarından danışıq, birinci növbədə, onun şifahi şəkli tədqiqat obyektii olaraq seçilir. Bu, təbii bir prosesdir. Çünki ədəbi dilin şifahi qolu (şifahi nitq) yazılı qoluna (yazılı nitqə) nisbətən yaranma tarixi baxımından daha qədimdir. Şifahi (akustik) nitqin yaranması insan cəmiyyətinin təşəkkülü ilə bağlıdır. İlk dövrlərdə şifahi nitq şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin ifadəçisi və təbliğatçısı kimi fəaliyyət göstərmişdir. Məlum olduğu kimi, dünya xalqlarının ədəbiyyatı əvvəlcə şifahi şəkildə yaranmışdır.

Şifahi (akustik) nitq – cəmiyyətin tərəqqisi ilə əlaqədar tarixən inkişaf edərək ilk mövcud olduğu vəziyyətdən fərqlənmişdir. Nitqin bu forması zaman-zaman təkmilləşərək cillanmışdır. Çağdaş şifahi nitqimiz kifayət qədər zəngin, səlis və aydındır. Bu nitq vasitəsilə mürəkkəb fikirləri ən incə çalarlarınadək asanlıqla ifadə etmək mümkündür. Lakin fikrin ifadə vasitəsi olan dil yalnız şifahi formada fəaliyyət göstərsə, o halda ünsiyyət birtərəfli inkişaf edər. Nəticədə isə dil özünün kommunikativ funksiyasını məhdudlaşdırmış olar. Əslində isə ünsiyyətin bu iki forması biri digəri vasitəsilə inkişaf edən, biri o birini tamamlayan vahid kommunikasiyaya xidmət edən vasitələrdir. Odur ki, insanlar bir-birini başa düşmək, bir-biri ilə fikir mübadiləsi etmək məqsədi ilə səsli dildən istifadə etdikləri kimi, səsli dilin norma ilə qavrayışını təmin edən işarələr sistemi olan yazıya da müraciət etmişlər. Bu səbəbdən də nitqin iki forması yaranmışdır: a)şifahi (akustik) nitq; b)yazılı (optik) nitq. Bu nitq formalarının hər birinin özünə məxsus əlamət və xüsusiyyətləri vardır.

Şifahi və yazılı nitqin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri

Oxşar cəhətləri:

1. Nitqin hər iki forması-həm şifahi, həm yazılı nitq ünsiyyətə xidmət edir, kommunikativ vəzifəyə malik olur;

2. Ədəbi dilin fonetik, leksik və qrammatik normaları nitqin hər iki formasına eyni dərəcədə aiddir;

3. Nitq mədəniyyətinə verilən tələblər hər ikisi üçün səciyyəvidir;

4. Yüksək səviyyəli nitq üçün müəyyən edilmiş şərtlər (prinsiplər) həm şifahi, həm də yazılı nitqə tətbiq edilir;

5. Natiqlik sənətinə məxsus olan əlamətlər: auditoriya üçün anlaşılıqlı olmaq, mətləbdən uzaqlaşmamaq, əvvəlcədən nitqə hazırlaşmaq və s. hər iki nitq forması üçün də xarakterikdir.

Lakin bu ümumi cəhətlərin və oxşar əlamətlərin olmasına baxmayaraq, şifahi və yazılı nitqi bir-birindən kəskin şəkildə fərqləndirən xüsusiyyətlər də vardır. Həmin xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

Fərqli xüsusiyyətləri:

1. Şifahi nitq yazılı nitqdən çox əvvəl meydana gəlmiş və işləkliyinə görə yazılı nitqdən aktivdir;

2. Şifahi nitqi səciyyələndirən vacib əlamətlərdən biri onun birbaşa, canlı şəkildə ünsiyyətin vasitəsi olması və müsahibə ünvanlanmasıdır. Deməli, bu nitq prosesində iki tərəf-danışan və dinləyən iştirak edir;

3. Şifahi nitqin leksikasında hamı üçün anlaşılıqlı olan ümumişlək söz və ifadələrdən daha çox istifadə edilir;

4. Şifahi nitqdə nitqin növündən (dialogi və monoloji) asılı olmayaraq, danışmaq dilinin xüsusiyyətləri qorunaraq qısa replikalardan və yarımcıq cümlələrdən geniş şəkildə işlədilir. Bu baxımdan da cümlələr müxtəsər və quruluşca əsasən sadə olur;

5. Şifahi nitqdə nitqin ifadəliliyini artıran, onu canlı və təsirli danışığa çevirən vasitələrdən: intonasiya, fasilə, vurğu,

tembr və s. istifadə edilir;

6. Şifahi nitqdə fikrin daha düzgün və aydın ifadəsi üçün, həm də asan anlaşılması məqsədilə jest və mimikadan da intonasıyanın tələbinə uyğun şəkildə istifadə olunur;

7. Şifahi nitqin tempi çox sürətli olur. Adi halda (normalda) insan bir dəqiqədə 80-100 söz tələffüz edə bilər. Peşəkar natiqlər isə 120-dən çox söz tələffüz edirlər.

Nitq texnikasının elementlərindən biri də səsdir. Səs ifadə üçün əsas ifadə vasitəsidir. O, səsin köməyi ilə əsərin məna çalarlarını, sətirlər arxasındakı niyyətləri dinləyicilərə çatdırmağa nail olur. *Səsin gücü* rəqlənmənin genişlənməsindən, başqa sözlə, səs dalğasının qalxıb-düşmə nöqtələri arasındakı məsafədən asılıdır.

Yazılı (optik) nitq – Şifahi nitqdən sonra meydana çıxan dil hadisəsidir. Yazı vasitəsilə səsli dil müəyyən işarələrlə qeyd olunur. Deməli, müəyyən işarələr sistemindən ibarət olub, görmə vasitəsilə dərk olunan və insanlar arasında müəyyən əlaqələrin yaranmasına xidmət edən ünsiyyət formasına *yazılı nitq deyilir*. Bu gün gördüyümüz hər hansı bir yazı birdən-birə meydana gəlməmiş, çox uzun tarixi inkişaf prosesi keçmiş, formadan-formaya düşmüş, təkmilləşmiş və bugünkü inkişaf mərhələsinə (səviyyəsinə) gəlib çatmışdır. İnsanların ehtiyacı nəticəsində əmələ gələn yazı növlərini və bunların inkişafını öyrənməyin insan cəmiyyətini və mədəniyyət tarixini bilmək üçün olduqca böyük əhəmiyyəti vardır.

Şifahi nitqdən fərqli olaraq, *yazılı nitq* ədəbi dil çərçivəsində onun normaları əsasında yaranır. Şifahi ədəbi dildə işlənməsinə təsadüf olunan loru, qeyri-ədəbi söz və ifadələrin istifadəsinə yazılı nitqdə yol verilmir. Azərbaycan yazılı nitqinin tarixini qədim yazılı abidələr, tarixi sənədlər, klassik bədii əsərlərin əlyazmaları və s. yazılı mənbələr vasitəsilə öyrənmək mümkündür.

Yazılı nitqə məxsus (səciyyəvi) əlamətlər. Şifahi nitqlə müqayisədə yazılı nitqin bir sıra spesifik cəhətləri müşahidə edilərək müəyyənləşdirilmişdir. Həmin səciyyəvilik aşağıdakılardır:

1. **Yazılı nitqdə** elmi, texniki, siyasi və digər terminlərdən çox istifadə edilir. Çünki yazılı nitqin inkişafını təmin edən üslublardan biri də elmi üslubdur. Elmi üslubu isə terminlərsiz təsəvvür etmək mümkün deyil.

2. **Yazılı nitqdə sadə, geniş və mürəkkəb cümlələrdən, geniş tərkibli sintaktik konstruksiyalardan daha çox istifadə edilir.**

3. **Şifahi nitqdəki** intonasiya, fasilə, vurğu, tembr və s. yazılı nitq ünsiyyətində durğu işarələri vasitəsilə ifadə edilir.

4. **Şifahi nitqdə** fikrin emosional çalarını, həyəcanını artıran, onun anlaşılmasını asanlaşdıran vasitələrin-jest və mimiikanın yerinə yetirdiyi qrammatik vəzifə **yazılı nitqdə** sözün məcazlığından, sinonimliyindən və məna çalarlığından geniş istifadə edilmə fəaliyyəti üsulu ilə həyata keçirilir.

5. Cəmiyyətdə baş verən tarixi prosesləri, mədəniyyət tariximizin vacib məqamlarını şifahi nitq vasitəsilə uzun müddətə yaşatmaq və onu gələcək nəsillərə olduğu kimi çatdırmaq qeyri-mümkün olduğu halda, yazılı nitq bu tarixi missiyanı asanlıqla icra edir. Nizami, Füzuli və digər klassiklərimizin ölməz əsərləri, eləcə də xalqımızın qəhrəmanlıq mübarizəsi, tarixi taleyi ilə bağlı vacib məqamlar və s. bizə yalnız yazılı nitq vasitəsilə gəlib çatmışdır.

6. **Yazılı nitqin** sürəti şifahi nitqə nisbətən çox aşağıdır.

Formasından asılı olmayaraq, bütövlükdə nitq dildən törəmişdir. Bu səbəbdən də nitq vahid kommunikativ funksiyanın yeganə başlıca vasitəsidir. Dil öz inkişafını nitqdə tapdığından nitq üçün həmişə baza olmuşdur.

Nümunə: Köhnə söz ustadı//o tulu şair

Tapşırıq № 2. Şeirdə fasilənin məqamından asılı olaraq mis-ranın mənasındaki dəyişikliyi müəyyənləşdirin. Misraları hər iki variantda tələffüz edin.

“Heydərbabaya salam” (poemadan bir parça)

...Heydərbaba kəhləklərin uçanda,
Kol dibindən dovşan qalxıb qaçanda,
Baxçaların çiçəklənib açanda,
Bizdən də bir mümkün olsa yad elə,
Açılmayan ürəkləri şad elə.

Bayram yeli çardaxları yaxanda,
Novruzgülü, qar çiçəyi çıxanda.
Ağ buludlar köynəklərin sıxanda,
Bizdən də bir yad eləyən sağ olsun,
Dərdlərimiz qoy dikəlsin dağ olsun.

Qarı nənə gecə nağıl deyəndə,
Külək qalxıb qarı-bacanı döyəndə,
Qurd keçinin şəngülüsün yeyəndə,
Mən qayıdıb bir də uşaq olaydım ,
Bir gül açıb, ondan sonra solaydım.

(Məhəmmədhüseyn Şəhriyar)

Nümunə: Bizdən də bir yad eləyən sağ olsun (Bizdən də bir yad//eləyən sağ olsun. Bizdən də bir yad eləyən//sağ olsun).

Tapşırıq №3. Mətni oxuyun. Durğu işarələrinin tələbini və mətnin mənasını diqqət mərkəzində saxlamaqla səsin hansı məqamlarda yüksəlib alçaldığını müəyyənləşdirin.

“Vaqif” əsərindən bir hissə

Qacar (Vaqif):- Şair, hökmdarın hüsurundasın.

Vaqif: - Bunu, sizsiz belə düşünürəm mən.

Qacar: - Bəs baş əymədiniz?

Vaqif: - Əymədim, bəli.

Əyilməz vicdanın böyük heykəli...

Qacar: - Qılınclar toqquşub iş görəndə zaman,

Neylər dediyiniz quru bir vicdan?

Vaqif: - Vicdan dedikləri bir həqiqətdir...

Beşiyi, məzarı əbədiyyətdir...

Qacar: - Bəs zindan necədir, qaranlıq zindan?

Vaqif: - Soyuq məzara da zinətdir insan...

(S.Vurğun)

Tapşırıq №4.Mənası çətin başa düşülən leksik vahidləri (sözləri) seçin və onları izah edin.

“Nuru Paşa” (poemasından bir parça)

Nuru Paşa at belində,

Türkiyədən,

Karsdan gəlir,

“Azərbaycan” deyə-deyə,

yaralanmış

aslan gəlir.

Erməninin xəyanəti

rusdan gəlir,

farsdan gəlir.

Qara geysin,

anam-bacım,

Anam-bacım

yasdan gəlir.

Bakı qətl meydanıdı

Geniş meydanlar

car çəkir.

Daşnaksütun bolşeviklər

qan gölündə
avar çəkir.
Dərin dəryalar qoynunda
çökür
Osmanlı dövləti.
“Çökməyəcək türk milləti”-
deyir hərbiyyə naziri
Ənvər Paşa.
Sərəncamdı
bu, birbaşa.
Vətən səni şəhid verir,
girov qoyur.
Nuru Paşa.
(N.Həsənzadə)

Tapşırıq №5. Verilmiş durğu işarələrinin əsasında mətn qurun. Qurduğunuz mətnə ad qoyun və onun nitqin təsnifindəki mövqeyini söyləyin.

—: ?-.,

:

—

: ?!

...

NATIQLİK SƏNƏTİNİN TARİXİ

Nitq mədəniyyətinin tədqiqi. Cəmiyyətin müəyyən dövrdə danışıq qaydalarını öyrənmək və insanlar arasında əsas ünsiyyət vasitəsi olan fikri formalaşdırma və ifadə qaydalarının elmi əsaslarını müəyyənləşdirən nitq mədəniyyəti dünyanın ən qədim elmlərindən biridir. Gözəl və təsirli danışmaq məharəti hər zaman cəmiyyətin qabaqcıl ziyalıları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Belə adamlar nəzakətli danışan, obrazlı, səlis, aydın və təsirli çıxışlar edən natiqlərə həmişə hədsiz etimad göstərmişlər.

Natiqlik məharəti həmişə xalq mədəniyyətinin tərkib hissəsi hesab edilmişdir. Cəmiyyətin inkişaf sahələrinin aparıcı, istiqamətverici “silahı” nitq mədəniyyətidir. Cəmiyyətin ümumi mədəni ovqatını daimi yüksəldən vasitələr içərisində nitq mədəniyyətinin xüsusi mövqeyi vardır. Bu mövqeyi gücləndirən nitqin daşıyıcısı olan insandır. Nitq mədəniyyəti o cəmiyyətdə inkişaf edə bilər ki, nitq çıxışının tərkib hissəsi olan söz və ifadələrlə hər hansı bir prosesin gedishinə təsir göstərsin. Natiq nitqinin təsiri ilə yeri gəldikcə kütləni xalqın taleyi ilə bağlı olan böyük bir siyasi oyundan uzaqlaşdırmağı və ya hər hansı problemin müsbət həlli üçün cəlb etməyi, hərəkata yönəltməyi bacarmalıdır.

Qədim (antik) dövrlərdə də nitq mədəniyyətinə, ümumən, natiqlik məharətinə rəğbət məhz bu cür yaranmışdır. Afinada natiqlik məharəti öz yüksək inkişafını zəruri tələbatlar əsasında əldə etmişdir. Belə ki, bu dövr Yunanıstanın siyasi və iqtisadi həyatının təkamül mərhələsi sayılır. Natiqlik məharətinin ən parlaq dövrü eramızdan əvvəl V və IV əsrlərə təsadüf edir.

Yunanıstanda natiqlik məharətinin inkişaf etməsinə stimül verən amillərdən biri də *Solon qanunları* idi. Bu qanunun müəyyən bir maddəsinə görə, hər bir afinalı öz şəxsi mənafeyini müdafiə etmək məqsədilə məhkəmədə danışmağa, nitq

söyləməyə borclu idi. Bu prosesin həyata keçirilməsi isə xüsusi **loqoqraflara** məxsus idi. Loqoqrafların vəzifəsi məhkəmədə söyləniləcək nitqlərin mətnlərini tərtib etmək, nitqin inkişafına yardım göstərməkdən ibarət idi.

Qədim Yunanıstanın məşhur siyasi xadimi olan **Demosfen** də əvvəllər belə **loqoqraflardan biri kimi fəaliyyət göstərmişdir**. Həmin dövrdən etibarən qədim Yunanıstanda natiqlik məktəbi yaranmağa başlayır. Bu ölkədə gözəl və təsirli, səlis danışmaq sadəcə bir dəb deyil, eyni zamanda, hər bir savadlı, dünyagörüşlü adam üçün vacib bir iş və borc sayılırdı. Bunların nəticəsində də nəzakətli danışmaq, yəni natiqlik məharəti haqqında yeni bir elmin əsası qoyulur. Beləliklə, nitq mədəniyyətinin bir elm kimi ilk nəzəriyyəçiləri və nəzəriyyəsi meydana çıxır.

Tarixdə bu elmə bir tədqiqatçı kimi yanaşan, onun ilk nəzəriyyəsinə yaradan alim **Aristotel** olmuşdur. **Aristotelin** eramızdan 335 il əvvəl yazdığı **“Ritorika” (“Natiqlik məharəti”)** adlı əsəri qədimdə yaşamış natiqlərin dilini və üslub xüsusiyyətlərini, onların nitq quruluşunu təhlil edir. Aristotel nitqin ən böyük dəyərini onun məzmunca aydın olmasında görürdü. O deyirdi: **“Əgər nitq aydın deyilsə, o, qarşıya qoyduğu məqsədə çatma bilməz”**. Aristotelin nitq mədəniyyətinin vacib əlamətləri haqqında söylədiyi fikirlər bu gün də öz aktuallığını saxlamadaqdadır.

Natiqlik məharətinin çiçəklənmə dövrü qədim dünyanın başqa bir dövlətində – Romada da özünü göstərmişdir. Bu işdə isə həmin dövrün məşhur siyasi xadimi **Siseronun** xidmətləri danılmazdır. Onun respublikanın müdafiəsinə həsr olunmuş nitqləri, inandırıcı və ürəklərə yol tapan təsirli sözləri nitq mədəniyyətinin zənginləşməsində mühüm baza rolunu oynamışdır.

Lakin Romanın süqutu ilə əlaqədar natiqlik sənətinin inkişafının qarşısı uzun müddətə alındı. Orta əsr feodal-patriarxal

qanun-qaydaları artıq *Demosfen* və *Siseron* kimi natiqlər yetişdirə bilmədi.

Belə vəziyyəti təxminən XVII-XVIII və XIX əsrlərdə Rusiyada da müşahidə etmək mümkündür.

Natiqlik nəzəriyyəsinə dair rus dilində ilk elmi kitabların Rusiyada yazılması M.V.Lomonosovun adı ilə bağlıdır. Bu böyük alimin 1748-ci ildə çapdan çıxan *“Kratkoe rukovodstvo krasnoreçiy”* adlı əsəri həm rus ədəbi dilinin inkişafında, həm də natiqlik sənətinin təkamülündə xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Sual və tapşırıqlar

1. Natiqlik sənətinin beşiyi olan şəhər hansı ölkənin mərkəzi sayılır?

2. Natiqlik məharətinin ən parlaq dövrü eramızdan qabaq neçənci əsrlərə təsadüf edir?

3. Yunanıstanda natiqlik məharətinin inkişaf etməsinə stimül verən amillərdən biri də nə idi?

4. Yunanıstan natiqlik məktəbinin banisi kim olmuşdur?

5. Tarixdə nitq mədəniyyətinə bir tədqiqatçı kimi yanaşan, onun ilk nəzəriyyəsini yaradan alim kimdir?

6. Aristotelin natiqlik sənətinə həsr etdiyi əsərin adı nədir?

7. Nitq mədəniyyəti ilə natiqlik sənətinin fərqi nədir?

8. Natiqlik məharətinin çiçəklənmə dövrü hansı ölkədə özünü göstərmişdir?

9. Siseron hansı natiqlik məktəbinin banisi sayılır?

10. Rus dilçiliyində natiqlik sənətinə dair ilk nəzəri-elmi fikirlər kimə məxsusdur?

Tapşırıq № 1. Mətni diqqətlə oxuyun. Nəzər diqqətinizi cəlb edən qüvvətli söz və ifadələrin işləndiyi cümlələri seçib dəftərinizə qeyd edin.

Müdrük deyim

Qibleyi-aləm bir gün bütün müdrükləri başına yığıb belə bir göstəriş verdi. Mənim gözümlü, könlümü, ruhumu oxşayacaq bir müdrük kəlam tapın. Qoy o, kədərləndiyim zaman ruhuma sərinsu çiləsin, könlüm bir çiçək misalı açılında isə dərdin, ələmin çevrəmdə dolaşdığını xatırlatsın mənə O, hədsiz uzun olmamalıdır ki, hər zaman, həm də asanlıqla ağılımda tuta bilim.

Müdrüklər bu göstərişi yerinə yetirmək üçün çox düşündülər, gecə-gündüz baş sındırdılar. Ən axırda onlar padşahın hüzuruna təşrif buyuraraq ona bir mücrü təqdim elədilər. Mücrünün içindəki üzüyün üzərində müdrük deyim yazılmışdı:

“Bu da keçib gedər”.

*Nitqin hansı təsir gücündən bəhs olunur? Müşahidələrinizi mətnin ideyası ilə əlaqəli şəkildə söyləyin.

Tapşırıq №2. Nöqtələrin yerinə mötərizədə verilmiş sözlərdən uyğun gələnini tapmaqla cümləni tamamlayın.

(baxıb, üz tutaraq, almaq mümkündür, yaratdıqları, örnək, şübhə ilə, gecikməklə, dediyiniz, bizim burada)

Yeni kəşflərin anlamı

Bir gün dini lider öz dindəşlərinə ... deyir:

– Dünyadakı istənilən şeyə ..., ondan ibrət dərsi ... Kainatdakı hər şey bizə müəyyən ... olmaqdan ötrü mövcuddur. Təkcə Allahın ... deyil, fani insanların kəşfləri də bizi ... olmağa səsleyir.

Bu sözlərə ... yanaşan bir qasid soruşdu:

– Elə olan halda, məsələn, dəmiryolu bizə nə ... ola bilər ki, bircə an ... siz malik olduğunuz hər şeyi itirə bilərsiniz.

– Bəs teleqraflar adamlara nə aşılayır? deyir ki, ... hər

kəlmə hesaba alınır, qeydə düşür.

– Bəs telefon? dediklərimizi o biri tərəfdə də eşidirlər.

*Mətni nitqin növünə görə müəyyən edin.

*(Azad Yaşarın
tərcüməsi)*

Tapşırıq №3. Mətnə quruluşca böyük olan cümlələri məzmununa xələl gətirmədən ixtisar edin. Natiqlik qabiliyyəti güclü olan sözləri seçib dəftərinizə qeyd edin.

Daha betər ola bilərdi

Birisi yeri düşdü, düşmədi hər olay barədə “daha betər ola bilərdi” deməyə adət edibmiş. Elə bir hadisə, durum olmazmış ki, o, bu sözləri dilinə gətirməsin.

Günlərin bir günü bir dostu onun yanına gəlib dedi:

– Heç bilirsən dünənki gecə nə baş verib? Qəflətən evinə döən Məmməd öz həyat yoldaşını döyə-döyə öldürüb.

– Nə böyük dəhşət! Nə böyük faciə!-deyən müsahibi sözlərinə hər zamankı kimi “Amma daha da betər ola bilərdi” deyimini də əlavə edir.

Dostu bundan əsəbiləşir:

– Bundan da betər daha nə ola bilərdi axı? Məmməd türmədədir, bir nəfər isə o dünyada... Bundan betər nə olsun ki?!

Qarşı tərəf bunu belə cavablandırır:

– Əgər evlərində bıçaqları olsaydı və arvada əsəbiləşsəydi, o halda Məmməd türmədə yox, o biri dünyada olardı.

(Azad Yaşarın tərcüməsi)

Tapşırıq №4. Şeiri nəsr dilinə çevirib intonasiya ilə oxuyun. Bu zaman qrammatik tələbləri (söz sırası, uzlaşma əlaqəsi və s.) nəzərə alın.

Ana dili

Dil açanda ilk dəfə ana söyləyirik biz,
“Ana dili” adlanır bizim ilk dərsliyimiz.
İlk mahnımız laylanı anamız öz südüylə
İçirir ruhumuza bu dildə gilə-gilə.

Bu dil-bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır,
Bu dil-bir-birimizlə əhdi-peymanımızdır.
Bu dil-tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi.
Bu dil-əcdadımızın bizə miras verdiyi
Qiymətli xəzinədir, onu gözlərimiztək
Qoruyub, nəsillərə biz də hədiyyə verək.

(B.Vahabzadə)

Tapşırıq № 5. Şeirdə natiqlik məharətini artıran söz və ifadələri müəyyən edin, həmin sözləri həqiqi mənada işlətməklə qarşılığını dəftərinizə köçürün.

“Muğan” (poemadan bir parça)

-Sement verin!

Beton tökün!

Qaçırmayın Kürü gözdən,

Bir an belə buraxmayaq cilovunu əlimizdən!

Etibarsız dostlar kimi oynamasın bizimlə Kür,

Görürsənmi? O bulanır... o hirslidir, o döyünür...

Sellər, sular qudurmasın!

Qurğumuzu uçurmasın!

Qayaları sökün! Sökün!

Sement verin!

Beton tökün!

Qəlbi daşdır,

gedir yerin!

Baltaları ehtiyatla...
Yola getməz dəmirlə daş...
Tez ol, yoldaş!

(S.Vurğun)

**Mətnə işlənən ümumişlək sözləri seçib, leksik mənalarını izah edin.*

AZƏRBAYCANDA NATIQLIK SƏNƏTİ: TƏŞƏKKÜLÜ VƏ TƏKAMÜLÜ

Azərbaycanda natiqlik sənətinin tarixi kökləri daha qədimdir. Bu tarixi araşdırmaq üçün nitqin formalarının tədqiqinə ayrıca nəzər salmaq daha məqsədəuyğundur.

Şifahi nitqin təşəkkülü. Məlum olduğu kimi nitqin bu formasının tarixi cəmiyyətin təşəkkülü ilə bağlıdır. Şifahi xalq ədəbiyyatının janrları məzmun və formaca rəngarəng olmaqla yanaşı, tarixi etibarilə də müxtəlifdir. Bunların sırasında ilk, yəni ən qədim janr olan əmək nəğmələrinin yaranması ibtidai icma quruluşuna təsadüf edir. Ağır əmək prosesini yüngülləşdirmək, fiziki yorğunluğu aradan qaldırmaq məqsədi ilə, yaxud işi nizama salmaq, işdə ahəng yaratmaq üçün ibtidai insanlar müəyyən zümzümələr edərmişlər. Həmin nəğmələri, zümzümələri şifahi nitqimizin ilk izləri və təməli hesab etmək olar.

Şifahi xalq ədəbiyyatımızın ilk ifaçısı, təmsilçisi olan şifahi nitqimizin inkişafı da məhz xalq ədəbiyyatımızın tarixi ilə möhkəm surətdə bağlıdır. Xalqımızın yaratdığı dastanlar, nağıllar, lətifələr, tapmacalar və s. yayıldıqca, nəsildən-nəslə, əsirdən-əsrə keçdikcə təkmilləşdiyi, cilalandığı kimi, onun təbliğatçısı olan şifahi nitqimizi də özü ilə inkişaf etdirmiş, zaman-zaman zənginləşdirmişdir.

Şifahi xalq ədəbiyyatımızın ayrılmaz bir qolunu təşkil edən aşığı ədəbiyyatımız da təşəkkülü tarixindən nitq mədəniyyətimizin inkişaf edib zənginləşməsində böyük rol oynamışdır. El sənətkarlarımızın toy-düynlərdə, keçirdikləri məclislərdə söylədikləri çoxfəsilli dastanlar və digər aşığı şeiri janrlarının nitqin cilalanmasında xüsusi mövqeyi vardır. O cümlədən keçmişdə uzun qış gecələrində xüsusi nağılçıların növbə ilə nağıl söyləmələrinin də şifahi nitqimizin formalaşmasındakı rolu danılmazdır.

Keçmişdə bayram günlərində insanların istirahətlərini mə-

nalı keçirmələri üçün xüsusi meydanlarda, karvansara həyətlərində göstərilən xalq tamaşaları, onların təqdimi və göstərilməsi mərhələsi üçün tərtib edilmiş nitqlər isə artıq şifahi nitqimizin yeni müstəviyə keçməsindən xəbər verir.

Dastanlarımızın nəzm və nəsr formalarındakı axıcılıq, sadəlik, təmizlik, nağıl və əfsanələrimizdəki xəlqilik, obrazlılıq, atalar sözlərimizdəki fikir bitkinliyi, az sözlə dərin, mənalı fikir ifadə etmək qabiliyyəti, yığcamlıq və s. nitq mədəniyyətimizin göstəriciləridir.

Xalq ədəbiyyatımızın incilərindən qopub gələn əlamətlərin nitq mədəniyyətinin təşəkkül tapması fikrini təsdiq etmək üçün aşağıdakı bəzi nümunələri nəzərdən keçirmək yerinə düşər.

Bayatılar

Dağların lalasına
Gözlərin qarasına,
Analar qurban olsun
Öz körpə balasına.

Yaxud:

Qızılgül butam, lay-lay
Yaxana düzüm lay-lay.
Sən böyü, mən qocalım,
Toyunda süzüm, lay-lay.

Yazılı nitqin təşəkkülü. Şifahi nitqin təşəkkülü və formalaşma dövrünü əslində *yazılı nitqin* yaranması üçün *hazırlıq mərhələsi* adlandırsaq, yanılmazıq. Çünki *yazılı nitq öz inkişafını* şifahi nitq üzərində qurmuşdur. Bu, təbii bir linqvistik hadisədir. Ona görə ki, şifahi nitq yazılı nitq üçün bütün dövrlərdə baza olmuşdur.

Azərbaycan xalq dastanlarının gözəllikləri yazılı ədəbiyyata, əslində isə yazılı nitqə faydalı təsir göstərmişdir. Bir sıra

yazıçılarımız: Nəbi Xəzri, Anar, Elçin və başqa yazıçılar xalq dastanlarının motivləri əsasında roman, povest, hekayə, dram və s. əsərlər yazmışlar. Üzeyir Hacıbəyov “Əsli və Kərəm”, “Koroğlu”, Müslüm Maqomayev “Şah İsmayıl”, Zülfüqar Hacıbəyov “Aşıq Qərib” operalarını eyniadlı dastanlar əsasında yaratmışlar.

Yazılı nitqimizin tarixindən bəhs edərkən, ilk növbədə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının adını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Çünki bu dastan bir epos hadisəsi olsa da, lakin ilk bədii əsər nümunəsi kimi diqqətimizi cəlb edir. Yazılı ədəbiyyatımızın ilk nümunəsi sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı təhkiyə üsulu, dialoji və monoloji nitq ünsürləri, dil vahidləri, bədii təsvir və ifadə vasitələri mükəmməl yazı nitqinin (mədəniyyətinin) olmasını təsdiq edir.

Yazılı nitq məzmununa görə iki cür olur:

a)Məzmunca bədii yazılı nitq;

b)Məzmunca elmi yazılı nitq.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, bədii yazılı nitq öz təşəkkülünü ilk bədii əsər nümunəsi hesab edilən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında tapır.

Məlumdur ki, hər bir dilin tarixi onun mənsub olduğu xalqın, millətin tarixi ilə sıx surətdə əlaqədardır. Azərbaycan dili də xalqımızın tarixi kimi, keşməkeşli bir yol keçmişdir. Xalqımızın yazılı nitq nümunələri (məzmunundan asılı olmayaraq istər bədii, istər elmi) ictimai-siyasi, tarixi hadisələrə görə xeyli gec formalaşmışdır.

“Kitabi-Dədə-Qorqud” dastanından sonra ana dilli yazılı nümunəmiz XIII əsrdə İzzəddin Həsənoğlunun yazdığı üç türkcə (Azərbaycan türkcəsində) qəzəli və Şeyx Səfiəddin Ərdəbilinin kiçik bir divanı (lirik şeirlər toplusu) ilə mövcud olmuşdur. Doğrudur, dahi Nizami dövrün tələbinə görə fars dilində yazmaq məcburiyyətində qalmışdır. Ancaq onun hər mısrasında və beytində türk dilinin şirinliyi, səlisliyi və təmizliyi duyulur.

“Xəmsə”sində yaratdığı obrazların nitqi Nizami təxəyyülündən süzülüb gələn türk düşüncə tərzinin məhsuludur. Daxili nitqin, düşüncə dilinin ana dili anlayışını ifadə etməsi fikrini nəzərə alsaq, Nizaminin əsərlərinin türk dilinin lüğəvi mənasında düşünüldüyü qənaətinin doğruluğuna heç bir şübhəmiz qalmır.

XIII yüzilliyin epik poeziya örnəkləri olan “Dastani-Əhməd Hərəmi” və Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif” poemaları, XIV yüzillikdə Suli Fəqih və Mustafa Zərir kimi Azərbaycan şairlərinin Quran motivləri əsasında qurulmuş “Yusif və Züleyxa”sı, eləcə də həmin əsrin sənətkarı Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşə” poeması anadilli bədii yazılı nitqin parlaq nümunələri sayılmağa layiqdir.

Qazi Bürhanəddinin türkcə divanında və Nəsiminin ana dilində yazılmış fəlsəfi məzmunlu şeirlərində bədii yazılı nitqimizin zənginləşmə dövrünü görürük. XVI əsrdə Ş.İ.Xətəinin ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan bədii dili yüksək səviyyəyə çatır. Nitq mədəniyyətimiz ilk dəfə müstəqil mühitdə funksionallaşma mərhələsinə qədəm qoyur. Yazılı nitqimizin ilk rəsmi-ışğuzar nümunələri yaranır. Ümumiyyətlə, XVI yüzillik ana dilimizin inkişafında ilk dəfə əlverişli tarixi şərait kimi dəyərləndirilir.

M.P.Vaqif yaradıcılığı ilə Azərbaycan şeiri tarixində yeni bir mərhələnin başlanğıcı qoyulur. Çünki M.P.Vaqif xalq şeiri üslubunda, heca vəznində yazdığı əsərləri ilə dilimizin, nitqimizin sadələşməsi və xəlqiləşməsinə səbəb oldu. Azərbaycan natiqləri fərdi üslubları ilə tanınmışlar.

Yazılı nitqimizin məzmunca elmi və ictimai-siyasi nümunələri geniş şəkildə XIX əsrdən meydana çıxmışdır. Ensiklopedik şəxsiyyət olan Abbasqulu ağa Bakıxanovun elmin müxtəlif sahələrinə aid yazdığı (“Qanuni-qüdsi”, “Əsrarül-Mələküt”, “Təhziübül-əxlaq”, “Eynül-mizan”, “Gülüstani-İrəm”) əsərləri nitq mədəniyyətinin inkişafında rolunu oynayan gözəl örnəklərdən sayılır. M.F.Axundovun “Kəmalüddövlə məktubları” adlı

bədii-fəlsəfi əsəri bütünlüklə nitq mədəniyyətinin parlaq nümunəsi hesab edilir.

Azərbaycanda qədim dövrlərdən başlayaraq XIX əsrin ikinci yarısına qədər inkişaf edə-edə gəlib çıxmış natiqlik məharətinin formalaşmasında mollaxana və mədrəsələrdə müəllimlik edən şəxslərin nitqləri də mühüm rol oynamışdır.

Tarixən ibtidai məktəblərimiz sayılan mollaxanalarda bəzi mütərəqqi müəllimlər uşaqların nitqini zənginləşdirmək, onları kütlə qarşısında çıxış etməyə hazırlamaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edirdilər. Məsələn, həftənin altıncı günü aparılacaq dərstdə şagirdlərin şeirləşməsi üsulundan istifadə olunurdu. Bu, aşağıdakı qaydada olurdu: şagirdlər iki dəstəyə bölünürdülər; birinci dəstənin nümayəndəsi əzbərdən bir parça şeir söyləyirdi. Şeir bitdikdən sonra ikinci dəstənin nümayəndəsi, birincinin söylədiyi şeirin son sözünün son hərfi ilə başlayan başqa bir şeiri söyləməli idi. Məsələn, birinci Füzulinin “Şəbi-hicran yanar canım, tökər qan çeşmi giryanim...” misralı beytini əzbər söyləyirdi. Burada son sözün axıncı hərfi *m* olduğundan, ikincilər, təxminən belə bir şeir oxumalı idi: “Məndə məcnundan füzun aşıqlıq istedadı var...” və s.

C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanovla zənginləşmə mərhələsinə keçid alan nitq mədəniyyətimiz C.Cabbarlının, M.Cəlalin, S.Vurğunun, N.Həsənzadənin və başqa söz ustalarımızın zəngin yaradıcılığı ilə özünün zirvəsini fəth etmiş oldu.

Ümumiyyətlə, cəsarətlə deyə bilərik ki, natiqlik sənəti dilin zənginliyinin göstəricisi və mədəniyyətin ən güclü vasitələrindən biridir.

Sual və tapşırıqlar

1. Azərbaycanda şifahi nitqin təşəkkülü nə ilə bağlıdır?
2. Şifahi nitq ədəbiyyatımızın hansı qolunun ilk ifadəçisi və təmsilçisi sayılır?
3. Azərbaycanda yazılı nitq öz inkişafını nəyin üzərində

qurmuşdur?

4. Xalq dastanlarının motivləri əsasında yazılı ədəbiyyatımızda hansı yazıçılar əsərlər yaratmışlar?

5. Yazılı ədəbiyyatımızın (yazılı nitqimizin) ilk nümunəsi hansı əsərdir?

6. Yazılı nitqin məzmunca neçə növü vardır?

7. Hansı sənətkarlar ana dilimizin saflığı uğrunda mübarizə aparmışlar?

Tapşırıq №1. Şeiri ifadəli oxuyun. Nitq axınında fasilələri mütəəyyənləşdirin.

“Qafqaz” (poemadan bir parça)

Qafqaz mənim əcdadımın vətənid,
Əzabımın, fəryadımın vətənid,
Ölənimin, itənimin vətənid,
Qafqaz mənim vətənimin vətənid.
Tarixi xışla yazdı torpaq üstə,
Ağ çalmalı bir əsgərdir Ulu Qafqaz
dayanıbdı ayaq üstə,
Sancılıbdı bayraq kimi dağ-dağ üstə.
Şimşəklərin, pələnglərin öz adı var, öz adəti,
Bir də Qafqaz təbiəti.
Bənövşənin boynu bükük xasiyyəti-
burda da bir qədim Qafqaz təbiəti...

(N.Həsənzadə)

Tapşırıq №2. Tələffüzü fərqlənən sözləri seçin və leksik mənalarını şərh edin.

“Həkim Cinayətov” (hekayədən bir hissə)

Gənc tələbə Ramazan Əlizadə Səhiyyə şöbəsində ərizəsinə dərkənar qoydurub tələsik müalicəxanaya yollandı, qırmızı mürəkkəblə və xırda xətlə yazılmış dərkənarı bu məzmununda

idi: “Təcili tibbi yardım göstərməli”.

Ramazan atasının başına gələn bədbəxt hadisədən təşvişə düşmüşdü. Atasız qalacağını təsəvvür etdikcə beyninə bir ağrı dolurdu. Özünə ümid verərək deyirdi: “Atamın yarası bir o qədər qorxulu deyil. İndiki həkimlər ölünü dirildirlər. Atam üçün niyə qorxuram? Klinikadan bu saat bir həkim alaram, təcili müalicəsinə başlaram”.

Ramazan bu kimi fikirlərlə klinikanın qapısından içəri girdi. Bu tərəfdə qadınlar oturmuşdu. Bunların duruş və baxışlarından xəstəlik yağırdı. Çoxunun qucağında azarlı uşağı vardı. Kiminin başı, üzü və ayağı sarıqlı idi.

Ramazan şapkasının günlüyünü qaldırdı, ətrafa baxa-baxa müdirin otağını tapdı. Onun işi rayon həkiminə aiddirsə də, təkidini müdirə söyləməyi yersiz görmədi...

(Mir Cəlal Paşayev)

Tapşırıq № 3. Verilmiş nümunələrin nitqin formaca və məzmunca hansı növünə aid olduğunu əldə etdiyiniz nəzəri bilgilərə əsasən söyləyin.

Ay bahar, günəş bahar,
Dağlar məhəbbət qoxar,
O bənövşə gözlərin
Məni durmadan yaxar.

Aşırıq deyər bəndə vur,
Suyu saxla, bəndə vur.
Üç yerimdə yara var,
Çək oxunu, sən də vur.

*(şifahi xalq ədəbiyyatı
nümunələrindən)*

Tapşırıq №4. Şeirlərdən parçaları oxuyun. Yazılışı düzgün tələffüzündən fərqli olan sözləri seçib yazın. Həmin sözlərdə başqa səsi ifadə edən hərflərin altından xətt çəkin.

“Əlvida demirəm, görüşəcəyik...” şeirindən parça

Endi gözümüzə həsrətin çəni,
Hicran yaman yerdə haqladı məni.
Bu kədər yağışlı ayrılıq günü,
Əlvida demirəm, görüşəcəyik...

İndi ağlayırıq biz için-için,
Sonu gələcəkmi bu qəmli köçün?
Hələlik deyirəm, təsəlli üçün,
Əlvida demirəm, görüşəcəyik...

... Bu qəmin əlində sola bilmərik,
Bir başqa sevgidə yana bilmərik.
Mən sənsiz, sən mənsiz, qala bilmərik,
Əlvida demirəm, görüşəcəyik.

N.Kəsəmənli

Bir yaxşılıq muradına yetəndi
O tay-bu tay fərqi yoxdu vətəndi,
Orda burdan yüz il sənət qabaqdı,
Kənd gördüyün həməni taxta tabaqdı

Cəhəlliqda tora düşən çox olar,
Qış yaxınlar, tor atanlar yox olar,
Məzlumların ahı bir gün ox olar
Zülmün dəyər ürəyimin başına

Ovçu qoyar baş yəhərin qaşına

(*M.Şəhriyar*)

Tapşırıq №5. Mətnə çağdaş nitqimiz üçün yad olan fəal nitq mövqeyini itirmiş sözləri seçib dəftərinizə yazın.

Naftalan əfsanəsi

Bir gün tacirlər karvanları ilə indiki Naftalan ərazisindən keçirdilər. Orada çoxlu bulanıq sulu göllər vardı. Tacirlər göllərdən şübhələndilər. Dəvələrə ziyan dəyməsin deyə onları göllərə yaxınlaşmağa qoymadılar.

Karvanda arıq, xəstə bir dəvə vardı. Bu dəvə sahibini lap zara gətirmişdi. Karvan sahibi əmr etdi ki, onu karvandan çıxarsınlar.

O dedi:

-Belə heyvanı əzab-əziyyətlə yaşamağındansa, gölün suyundan zəhərlənib tələf olması yaxşıdır.

Karvan sahibi dəvəni orada qoyub yola düzəldi. Bir müddətdən sonra karvan həmin yolla geri qayıtdı. Karvan sahibi yolda bir dəvə ilə rastlaşdı. Bunun həmin xəstə dəvə olduğunu bildi. Dəvə kökəlmiş, sağalmışdı. Adamlar mat qaldılar. Dəvəni izlədilər. Gördülər ki, dəvə tez-tez gölə girib çimir, sonra kənarda yatır.

Onlar göldə su deyil, yağ olduğunu görəndə başa düşdülər ki, dəvəyə şəfa verən budur. Onlar yağdan götürüb əl-ayaqlarındakı yaralı yerlərinə sürtdülər. Yaraları tezliklə sağaldı.

Beləliklə, yaxın kəndlərin camaatı həmin yağdan dərman kimi istifadə etməyə başladılar. Onlar neftə oxşayan bu dərmana Naftalan adı verdilər.

(*Y.Kərimov*)

SÖZÜN NİTQDƏ ROLU

Nitq mədəniyyəti söz ustalığı, yaxşı danışıb yaza bilmək sənətidir, nitq vasitələrindən məqsədəuyğun və səmərəli istifadə etmək bacarığıdır. Müstəqil dövlətimiz yüksək inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Avropa dövlətləri ilə inteqrasiya: iqtisadi-siyasi, ədəbi-mədəni yaxınlıq nəticəsində xalqımızın mədəni səviyyəsi də sürətlə artır. Bu tərəqqi, yüksəliş milli mədəniyyətimizin üzvi tərkib hissəsi olan nitq mədəniyyətinə xalqımızın maraq və həvəsini də getdikcə artırır. Bu da təbii bir prosesdir. İctimai həyatda baş verən dəyişiklik öz əksini ilk növbədə dilin lüğət tərkibində tapır. Cəmiyyətimizə və məişət həyatımıza daxil olan yeni bir əşya özü ilə bərabər adını da üstündə gətirir.

Hər bir dilin zəngin olması, birinci növbədə, o dilin lüğət tərkibinin zənginliyi ilə bağlıdır. Bu baxımdan dilimizdə ən mürəkkəb fəlsəfi problemlərdən tutmuş ən bəsit məsələlərin həlli üçün kifayət qədər söz vardır. Nitq təfəkkürün ifadə vasitəsidir. Təfəkkür öz ifadəsini nitqdə tapır. Bu cəhətdən də, demək olar ki, sözün, yaxud ifadənin mənasının insanın düşüncəsi və təfəkkürü ilə yaxından əlaqəsi vardır. Dil ilə düşüncə vəhdətdə inkişaf edir. Buna görə də insanın hər hansı bir səbəbdən dili zəif olsa, onun düşüncəsi də lazımi səviyyədə inkişaf etməmiş olur. Yaxud bunun əksini də demək olar. Yəni təfəkküründə problem olmayan, təfəkkürü sağlam olan adamın dili də təmiz, qüsursuz və aktiv olur.

Anlayış – ümumiləşmiş şəkildə əşya və hadisələri, keyfiyyət və hərəkətləri və s. əks etdirir. Buna görə də hansısa bir dilin inkişafı, zənginliyi həmin dilin mənsub olduğu xalqın, millətin mədəni səviyyəsinin göstəricisi hesab olunur.

Sözün təsir gücü (sözün sehri). Sözün cəmiyyət həyatındakı əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirmək üçün dilin (nitqin) qayda-qanunlarını bilmək olduqca vacibdir. Sözün gücü, təsir

qüvvəsi çox böyükdür. Söz müəyyən hadisə, predmet, əşya ilə əlaqədar insanda müxtəlif qarışıq duyğular: qəzəb, nifrət, sevinc və s. oyadır. İnsanın qorxulu anlarında ona cəsarət, zəif vaxtlarında güc, qəmli, kədərli saatlarında nəşə və sevinc verən sözün insanın həyat tərzinin idarəsində xüsusi rolu vardır. Bu da bir gerçəklikdir ki, sözün gücü, onun təsirli olması danışanın dili necə bilməsindən, yəni dilin ifadə imkanlarından məharətlə istifadə etmə bacarığından və nitq mədəniyyətinə nə dərəcədə yiyələnməsindən asılıdır. Nitq öz normativliyini itirdikdə həm formaca, həm də məzmunca zəifləyir və ideyası, qayəsi (məqsədi) baxımından məntiqiliyini itirir.

Görkəmli söz ustası və kamil natiq kimi sevilən xalq şairi Nəriman Həsənzadənin xalq arasında çoxdan aforizmə çevrilən aşağıdakı fikirləri qeyd etdiklərimizin məntiqi yekunu olaraq qiymətləndirilə bilər:

Ürəyi söz kimi düz nişan alan
nə nizə görmüşəm, nə tufəng olub.

Yaxud:

Söz var o, dillərə ağızdan düşür
ağız var-söz orda nüfuzdan düşür.

Nitq prosesində elə sözlər seçilib işlədilməlidir ki, fikir dinləyicilərə tam və aydın şəkildə çatsın, onlarda xoş təəssürat oyada bilsin. Nitqin keyfiyyətli, zəngin olması dilin lüğət tərkibinin zənginliyinə bağlıdır. **Böyük Səməd Vurğunun bu xüsusda söylədiyi hikmətli səciyyəyə malik fikrini bir daha xatırlamaq yerinə düşər.** “Yüksək və zəngin dil mədəniyyəti olmadan böyük fikirləri və hadisələri ifadə etmək, həm də füsunkar bir təsirlə ifadə etmək mümkün deyildir”.

Lakin müəyyən nitq və ya nitq aktı dili bütövlükdə təşkil

etmir. Çünki nitq fərdi xarakter daşdığına görə o, dilin bütün funksiyasını, qrammatik formalarını özündə tam şəkildə əhatə edə bilməz.

Düzgün, səlis və mənalı danışmaq, eləcə də qısa, lakin kəsərli və təsirli nitq söyləmək, az sözlə dərin mənalı və bitkin fikir ifadə etmək üçün sözləri məharətlə seçmək, yerli-yerində sərrast və dürüst işlətmək barədə dahi şairimiz Nizaminin aşağıdakı fikirlərinə diqqət edək:

1. Sordu: - Köhnə qızılmı, təzə sözmü yaxşıdır?

Söz sərrafı söylədi:

- Söz, dünyanın naxışındır.

2. Sözü qanadları var,

Quş kimi incə-incə.

Dünyada söz olmasa,

Nəyə görə düşüncə?!

3. Sözü nəzmə çəkmək asandır, asan,

Gərək söz üstündə sən, can qoyasan.

Çalış sözündə çoxluğa qoyma yer olsun,

Birin yüz olmasın, yüzün bir olsun.

Böyük lirik şairimiz Məhəmməd Füzuli də sözü (nitqin) məzmununa yüksək qiymət vermiş, onu ən qiymətli daş-qaşla, mirvari və inci ilə bir tutmuşdur. “**Söz**” rədifli qəzəlində bu fikir daha qabarıq şəkildə ifadə edilmişdir:

“Xəlfə ağzın sirrini hərdən qılır izhar söz,

Bu nə sirdir ki, olur hər ləhzə yoxdan var söz?

Artıran söz qədrini sidq ilə qədrini artırır,

Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz.

Mütəfəkkir şairin bu misralarda irəli sürdüyü fikri şərh etmək istəsək, təxminən belə bir məzmun alınır:

Söz (yəni nitq) ağzın sirrini xalqa izhar edir, bildirir. Bu necə sirdir ki, o, hər an yoxdan var olur? Sözü (nitqə) sidqlə (ürəklə) əhəmiyyət verib, onun qədir və qiymətini artıran (onu qiymətləndirən) hər adam, eyni zamanda, öz qədir və qiymətini artırmış olur. Çünki, söz nə qədər qiymətli olsa, bir o qədər əhlinin (yəni, onu öz danışığında işlədənin) qiymətini və hörmətini artırır.

“Sözün nitqdə rolu” haqqında nəzəri məlumatları mənimsəməklə yanaşı, praktik cəhətdən də mükəmməl tətbiqinə nail olmaq üçün söz (nitq) haqqında deyilmiş kəlamları öyrənməyin də faydası olduqca böyükdür. Bunlardan bəzilərinə diqqət edək:

Sözün də su kimi lətafəti var,
Hər sözü az demək daha xoş olar.

Nizami

Söz ürəyin çırpıntısından doğan bir qığılıcıdır.

L.N.Tolstoy

Sözü (nitqə) etinasız yanaşan adamlar özlərini insana müyəssər ola biləcək ən ali və nəcib bir zövqdən məhrum edir.

A.P.Çexov

Dilin təmizliyi uğrunda, məna dəqiqliyi və onun kəskinliyi uğrunda mübarizə, mədəniyyət silahı uğrunda aparılan mübarizədir.

M.Qorki

Söz var kəsdirər başı,
Söz var kəsər savaşı.

Ş.İ.Xətai

Gözəl sözlər sədəqə yerinə keçər .

Həzrəti Məhəmməd

Söz gəzdirən, bir saatda böyük fitnə törədir.

Həzrət Əli

Söz hər şeyin sahibidir.

Platon (Əflatun)

Xəstə üçün şirin söz də şəfadır...

Atalar sözü

Söz nə qədər ağzından çıxmayıb o, sənin qulundur, elə ki, ağzından çıxdı, sən onun qulusan.

Atalar sözü

Düşünüb, sonra de sözü müxtəsər

O qədər danışma, “bəsdir” desinlər.

Sədi Şirazi

Söz insan qüdrətinin sərkərdəsidir.

V.V.Mayakovski

Qılınc yarası sağalar, söz yarası sağalmaz.

Atalar sözü

Ho... (söz) var, dağa qaldırar, ho... (söz) var, dağdan endirər.

Atalar sözü

Söz anlayan ona deyərlər ki, onun da sözünü başqaları anlasın.

“Qabusnamə”

Sual və tapşırıqlar

1. Hər bir dilin zənginliyi, birinci növbədə, nə ilə əlaqədardır?
2. Dillə təfəkkürün əlaqəsi nədir?
3. Anlayış nəyə deyilir?
4. Nitq nə üçün dilin bütün funksiyasını və qrammatik formalarını özündə əhatə edə bilməz?
5. Söz haqqında hansı aforizmləri bilirsiniz?

Tapşırıq № 1. Aşağıdakı şeirdə “söz” haqqında fikirləri dəftərinizə yazmaqla şərh edin. Sözü işlənmə məqamlarını, həqiqi və məcazi mənalarını müəyyən edin.

“Az danışmağın gözəlliyi”(şeirdən bir parça)

Sözün də su kimi lətafəti var.
Hər sözü az demək daha xoş olar...
İncitək sözlər seç, az danış, az din,
Qoy az sözlərinlə dünya bəzənsin...
Ürəyi oxşayan bir dəstə çiçək
Yüz xırman otundan yaxşıdır gerçək.
(Nizami)

Tapşırıq № 2. Verilmiş parçanı diqqətlə oxuyun çıxardığınız nəticəni öz sözlərinizlə izah edin.

“Fərhad və Şirin” dramından bir parça

Şirin

Bir oyan, qədrini bilmədiyim dost,
Üzünə bir dəfə gülmədiyim dost!

Bizi ayrı saldı vəfasız zaman,
Qoy öpüm son dəfə dodaqlarından.
Nə qədər təmizdir “şirindir busən”
Nə olar bir kərə “Şirinim” desən.
Fərhad! Yalvarıram bir ayağa dur,
Göylərin üzündə matəm oxunur.
Bir oyan, intiqam alağ cahandan,
İkimiz bir çıxmaq son imtahandan.
Ah, o danışmayı, o dinməyir, ah!...
De, nəydi günahım, de, nəydi, allah!?
Göylər qucağında gəzdirsən onu
Müqəddəs bir eşqin sadıq oğlunu!
(S. Vurğun)

Tapşırıq № 3. Mətni oxuyun. Məntiqi nəticəni ifadə edən cümlələri seçib dəftərinizə qeyd edin.

Sözün qüdrəti

Gözəl bir gündə dünya işığından məhrum olmuş bir adam dilənçilik edirdi. O, yanına bir lövhə qoymuşdu. Lövhənin üzərində yazılmışdır: “Gözlərim görmür, xahiş edirəm, yardım edin”. Hamı dilənçinin qarşısından keçib gedir, çox az adam ona pul verirdi.

Yolla gedən bir yazıçı bunu görür, lövhəni götürür və arxasına nə işə yazır. Bu yazını yazarkən dilənçi yanında kiminsə dayandığını hiss edir və əlini onun ayaqqabılarına vurur. Sonra yazıçı lövhəni çevirərək öz yerinə qoyur ki, hamı onun yazdığını oxusun. Bundan sonra o, öz yoluna davam edir.

Bir müddət keçir. Yenə həmin yazıçı dilənçinin qarşısında dayanır. Dilənçi əli ilə ayaqqabılarına toxunub onu tanıyır və soruşur:

-Sən ora nə yazdın?

Yazıçı cavab verir:

-Eynisini yazdım, ancaq fərqli kəlmələrlə: “Gözəl gündür. Heyif ki, mən bunu görə bilmirəm”.

**İdeyanı ifadə edən əsas cümlələri seçib dəftərinizə qeyd edin.*

Tapşırıq №4. Nitq məharətini artıran sözləri seçin və onları mənə cəhətdən qruplaşdırın.

“İçimdə” (şəirdən bir parça)

Üzümü xoş görüb xoşbəxt deyirsən,
Ağrı içimdədi, yara içimdə.
Dərdimi soruşma, a dərdin alım,
Gəl axtar içimdə, ara içimdə.

Qapalı ümmandı elə bil sinə,
Çalxanır, sığışmır öz hövzəsinə.
Qızıl balıq kimi üzür tərsinə,
Ürəyi salıblar tora, içimdə...

(N.Həsənzadə)

Tapşırıq №5. Mətni oxuyun, ibrətamiz kəlamları seçib, işlənmə məqamına görə leksik mənalarını izah edin.

Hekayət

Bir dəfə Harun ər-Rəşid yuxuda görür ki, bütün dişləri tökülüb. Səhəri yuxuyozanı çağırıb soruşur: “Bu yuxunun mənası nədir?”. Yuxuyozan deyir: “Bütün qohum-əqrəban səndən qabaq öləcək, belə ki, heç kəs qalmayacaqdır”. Harun ər-Rəşid deyir: “Bu yuxuyozana yüz çubuq vurun o, belə bir ağır xəbəri

nə üçün mənim üzümə dedi. Bütün qohum-əqrəbam məndən qabaq öləcəksə, onda mən kimə lazımam?”.

Əmr etdi, başqa yuxuyozanı çağırdılar, yuxunu ona danışdı. Yuxuyozan dedi: “Sizin gördüyünüz bu yuxu göstərir ki, Siz bütün qohum-əqrəbanızdan çox yaşayacaqsınız. Harun ər-Rəşid dedi: “Ağlın hökmü eynidir, təbir haman təbirdir, lakin ibarələrdə böyük fərq vardır”. Əmr etdi ki, haman kişiyyə yüz dinar versinlər.

“Qobusnamə”

*Alınma sözləri seçin, onları canlı xalq dilində işlənənlər və işlənməyənlər adı altında qruplaşdırın.

Tapşırıq № 6. Mətni oxuduqdan sonra çıxardığınız nəticəni müzakirə edin. Nitq mədəniyyətinin inkişafına əks təsir göstərən ifadəni müəyyənləşdirin.

“Sadist” Qələndər əmi

Yayın ortaları idi. Acı fəryadlarla dolu İkinci Dünya müharibəsinin başa çatmasından bir neçə ay sonra Gədəbəy rayonunun ucqar Göyəlli kəndində yaşayan Qələndər kişinin el-obasından ayrı düşmüş əmisi oğlu Çoban qışdan sonra öz doğma vətəninə qayıdan durnalar tək yorğun-argın öz evinə qayıtmışdı. Kənd oğullarından birinin uzaq diyarlardan sağ-salamat qayıtması xəbəri saf və təmiz duyğular içərisində yaşayan kənd camaatında böyük bir sevinc oyatmışdı. Ən çox sevinənlərdən biri də, əlbəttə, əmioğlu Qələndər kişi idi.

Qələndər kişi ilə əmisi oğlu uzun illər canbir-qəlbbir sirdaş olmuş, eyni qabdan su içmiş, yemək yemiş, eyni dildə dərdləşib, dərdlərə həmdəm olmuşdular. Onlar həyətdə görüşüb-qucaqlaşdılar. Uzun vaxtkı ayrılıq onları yaman darıxdırmışdı. Hal-əhvaldan əvvəl əmisi oğlu Qələndər kişiyyə

yer göstərib dilləndi: “Sadist”, Qələndər”.

Silahdan açılan mərmə kimi qüvvətli bir zərbə Qələndər kişini bərk sarsıtdı. Təəccüblə gözlərini qıyıb ona baxdı. Qələndər kişinin ana dilinin müqəddəsliyinə toxunub aşağılamışdılar.

Öz dilini yad dilin ayaqları altına verən əmisioğlu isə onun gözündə parçalanıb toz dənəciyinə çevrilən çınqıl daşı kimi kiçilmişdir.

Həyətin böyük qapısına doğru getməzdən əvvəl Qələndər kişi bir daha əmioğlunun üzünə tərs-tərs baxaraq: “Əmioğlu! İş ki, “Sadisə” qaldı, daha bizimki tutan deyil”-deyib öz evinə yollandı.

Ə.Abbasov

NATIQLIK SƏNƏTİNİN SAHƏLƏRİ

Mədəni nitq nəzakətli danışıq qaydalarını (müraciət etmək, şad və ya bəd xəbəri çatdırmaq, dinləmək, söhbətə qoşulmaq, mimika və jestlərdən məharətlə istifadə etmək və s. qaydaları) öyrənməkdir. Yüksək nitq mədəniyyəti dedikdə, ilk növbədə, dili mükəmməl bilmək, sözləri müvəffəqiyyətlə seçib işlətmək, fikri məntiqi, ifadəli, aydın və parlaq surətdə izah etmək nəzərdə tutulur. Natiqlik məharəti mədəni nitqin yüksək mərhələsidir. Məzmunlu, təsirli, aydın və ifadəli oxu və danışma keyfiyyətləri natiqlik istedadını adi məişət danışıq dilindən fərqləndirir. İstedadı olan hər bir adam öz üzərində ciddi çalışsa, natiq kimi yetişə bilər. Natiqliklə nitq mədəniyyətini eyniləşdirmək olmaz. Natiqlik də şairlik, rəssamlıq, bəstəkarlıq və s. kimi peşəkarlıq tələb edən sənətdir.

Natiqlik həm bu peşə ilə bağlı professional fəaliyyət sahəsi, həm də bu fəaliyyət sahəsinin nəzəriyyəsinə, qanun-qaydalarını öyrənən ritorika elmidir.

Natiqlik sənətinə verilən tələblər aşağıdakılardır:

- 1. Düzgün, dəqiq və ifadəli danışmaq;**
- 2. Auditoriyanın səviyyəsini, xarakterini nəzərə almaq, yəni auditoriya üçün anlaşılı olmaq;**
- 3. Nitqin intonasiyasına, ritminə fikir vermək, intonasiya və ritmin tələblərinə uyğun bədən, baş və əl-qol hərəkətləri etmək;**
- 4. Mümkün qədər yığcam danışmaq, mətləbdən uzaqlaşaraq dinləyicini yormamaq;**
- 5. Nitqə (çıxışa, mühazirəyə) əvvəlcədən hazırlaşmaq, sonra isə təhlil edib konkret nəticələr çıxarmaq.**

Natiqlik sənəti ilə məşğul olan alimlərimiz onun tədqiqi ilə maraqlanaraq, müxtəlif elmi-nəzəri prinsiplərini müəyyən etmiş və konkret sahələrini göstərmişlər.

Natiqliyin aşağıdakı sahələri mövcuddur: 1) bədii natiqlik; 2) akademik natiqlik; 3) siyasi natiqlik; 4) inzibati-idarə

natiqliyi; 5) işgüzar natiqlik; 6) ictimai-siyasi natiqlik; 7) məhkəmə natiqliyi; 8) hərbi natiqlik; 9) ictimai-məişət natiqliyi.

Natiqlik sənətinin sahələri nitq üçün seçilmiş söhbətin, danışıqın mövzusunə görə müəyyən edilir. Danışığa cəlb edilmiş mövzu öz qayəsi, ideyası baxımından rəngarəng olduğu üçün natiqliyin sahələri də müxtəlif olur:

1. Bədii natiqlik – Bədii əsərin (şeyrin, nəsrin və s.) xüsusi intonasiya ilə, pafoslu, obrazlı ifadəsi kimi başa düşülür. Müəllimin auditoriyada, yaxud aktyorun səhnədə tamaşaçı qarşısında N.Həsənzadənin şeirlərini ifadəli tərzdə, poetik şəkildə oxuması bədii natiqliyə ən yaxşı örnək sayılır. Eləcə də dram əsərlərinin tərkib hissəsini təşkil edən monoloqların emosional halda, xüsusi fasilə ilə və obrazlı səsle söylənməsi də bədii natiqlik hesab edilir.

2. Akademik (elmi) natiqlik – ali və orta məktəblərdə, elm və təhsil müəssisələrində, müxtəlif beynəlxalq konfrans və simpoziumlarda elmi fikrin məzmunlu, ardıcıl, dəqiq və məntiqli şərh edilməsi, elmi rəylə bağlı və dissertasiya şuralarında edilən çıxışlar və s. akademik (elmi) natiqlik sayılır.

Müəllimin N.Həsənzadə şeirlərinin dil və üslub xüsusiyyətlərini bədii təsvir və ifadə vasitələri baxımından izahı **akademik natiqlikdir**.

3. Siyasi natiqlik (diplomatik natiqlik) – XIX əsrin ikinci yarısından Azərbaycanda canlanan ictimai-siyasi hərəkət nəticəsində natiqlik məharətinin yeni və rəngarəng növləri meydana çıxır. Bura, hər şeydən əvvəl, siyasi natiqlik daxildir. Siyasət adamlarının, diplomatların ölkə daxilində və xarici təşkilatlar qarşısındakı çıxışları, dövlət başçılarının və xarici işlər nazirlərinin BMT və Avropa Şurasındakı müsahibələri və s. **siyasi (diplomatik) natiqliyə aiddir**.

Siyasi natiqlik öz formasına məzmun və xarakterinə görə **ictimai-siyasi natiqliyə** yaxındır. Lakin siyasi natiqlik dövlət başçılarının, siyasi xadimlərin dövlətin taleyüklü məsələlərini,

beynəlxalq problemlərini əhatə edirsə, ictimai-siyasi natiqlik mitinqlərdə, kütləvi aksiyalarda, ictimai-siyasi tədbirlərdə söylənilən, eləcə də ictimai-siyasi təşkilatlarda rəhbərlik tərəfindən edilən çıxışlardan ibarətdir.

4. İnzibati-idarə natiqliyi – iş adamlarının, şirkət və müəssisə rəhbərlərinin, vəzifə sahiblərinin idarə və müəssisənin gələcək perspektivləri barədə müvafiq nitqləri, hesabat çıxışları və s. inzibati-idarə natiqliyinə nümunə ola bilər.

5. İşgüzar natiqlik – biznes fəaliyyəti ilə məşğul olan insanların, menecerlərin apardıqları danışıqlar, iqtisadi sahələrə aid iş haqqında qurulan nitqlər və s. işgüzar natiqliyə aid edilir.

6. Məhkəmə natiqliyi – XIX əsrin ikinci yarısından siyasi natiqliklə yanaşı, meydana xüsusi bir natiqlik növü də çıxır ki, bu da məhkəmə salonlarında hakimlərin, prokuror, vəkil, müttəhhim və şahidlərin yazılı və şifahi söylədikləri çıxışlara aiddir; bu da məhkəmə natiqliyi adlanır. Məhkəmə salonlarında çıxış edənlərin kimliyindən asılı olmayaraq, nitqləri quruluşa ardıcıl, rəhbərlik, məzmunca isə məntiqli olmalıdır ki, haqq-ədalətin ortaya çıxması təmin edilsin.

7. Hərbi natiqlik – Əsgərlər qarşısında edilən çıxışlar, həqiqi hərbi xidmətə çağırılan gənclərin qarşısında hərbi komissarın, müdafiə nazirinin onları vətənin qorunması haqqında etdikləri səfərbərlik nitqləri, əsgərlərin hərbi andı, hərbi nizamnamənin şərh və s. hərbi natiqlikdir.

8. İctimai-məişət natiqliyi – a) Tanınmış ictimai-siyasi xadimlərə, görkəmli yazıçı və sənətkarlarımıza, mədəniyyət xadimlərimizə keçirilən yubiley tədbirləri zamanı edilən çıxışlar və əlamətdar tarixi gün və hadisələrə həsr olunmuş nitqlər və s.

b) Ailədə, qohumlar, dostlar arasında keçirilən yubiley, ad günü və s. tədbirlər zamanı səbəbkarın tərifinə, sağlığına aid söylənilən çıxışlar; dəfn mərasimlərində insanları düşündürən, həyat və ölüm məsələlərinə həsr edilmiş nitqlər və s.

Sual və tapşırıqlar

1. Mədəni nitq nədir?
2. Natiqlik sənətinə verilən tələblərə nələr daxildir?
3. Natiqliyin sahələri hansılardır?
4. Bədii natiqliyin əsasını nə təşkil edir?
5. Elmi natiqliyin əsas xüsusiyyətlərini nələr təşkil edir?
6. Siyasi natiqlik öz forma və məzmununa görə natiqliyin hansı növünə oxşayır?

Tapşırıq №1. Nöqtələrin yerinə mötərizədə verilmiş uyğun sözü seçin (siyasi, elmi, bədii, məhkəmə və s.) İcmalçıların nitqi, dövlət başçısı və ya xarici işlər nazirinin çıxışları ... nitqə daxildir.

Tapşırıq №2. Mətn nitqin hansı sahəsinə aiddir? Fikrinizi adını müəyyən etdiyiniz nitq sahəsinin xüsusiyyətlərinə əsasən izah edin.

Fərqləndirmə-İfadənin müəyyən hissəsinə (ünsürünə) diqqəti cəlb etmək üçün müxtəlif sintaktik, qrafik və fonetik vasitələrdən istifadə etmə. Məsələn, S.Vurğun **“Dörd söz” şeirində** ümumi isimləri fərqləndirmək üçün qrafik vasitədən istifadə edib onları baş hərflə yazmışdır. Aşağıdakı nümunədə **“mən” sözü belə fərqləndirilir: Mən** gördüm-**Mən** də gördüm-hətta **mən də** gördüm-hətta **mən** özüm də gördüm.

Tapşırıq №3. Aşağıdakı mətnin natiqliyin hansı sahəsinə aid olduğunu tapın.

“Getmək istəyirsən”... (şeirindən bir parça)

Getmək istəyirsən,
bəhanəsiz get.
Oyatma mürgülü xatirələri.
Səsin həmin səsidir,

baxışın ögey,
gedirsən,
səsin də yad olsun barı...
Sən dəniz qoynuna tullanmış çiçək,
Üstünə dalğalar atılacaqdır.
Saxta məhəbbətin
saxta sənədtək
Nə vaxtsa üstündə tutulacaqdır.
Demirəm sən uca bir dağsan, əyil,
Demirəm qalıbdır əlacım sənə.
Nə səndə məhəbbət qara pul deyil,
Nə mən dilənçiyəm əl açım sənə....

(Nüsrət Kəsəmənli)

*Ümumişlək sözləri seçin və leksik mənasını izah edin.

Tapşırıq № 4. Ayrı-ayrı nitq sahələrinə aid verilmiş nümunələri nitqin sahə adları baxımdan ardıcılıqla dəftərinizə qeyd edin.

1. Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasının nəsrə tərcüməsi Mir Cəlala aiddir. 1940-cı ildə “Revolusiya və Kultura” jurnalında poemanın “Çin qızının hekayəsi” bölməsi Mir Cəlal tərəfindən nəsrə tərcümə olunaraq dərc olunmuşdur.

*(Filologiya elmləri doktoru,
professor N.Paşayeva)*

2. - *Sizi* müttəhim kürsüsündə özüm ittiham edəcəm.

-Bəs sarı?

(“Mehman” S.Rəhimov)

3. Azərbaycan dili, bizim
dilimiz,
Dünyanın ən gözəl dilidir
şəksiz.

(N.Həsənzadə)

Tapşırıq № 5. Mətnin natiqliyin hansı sahəsinə aid olduğunu və üslubi növünü müəyyən edin.

Maye qızıl

Mineral bulaqların suyunu bəzən “maye qızıl” adlandırırlar.

Azərbaycan dağlarında yüzlərlə mineral su mənbələri var. Kəlbəcərdə, Naxçıvanda, Tərtər və Həkəri çaylarının hövzələrində, füsunkar Talış dağlarında, Laçında, Qaxda “maye qızıl” mənbələri çoxdur.

Badamlı misilsiz süfrə suyudur. İstisu, Sirab, Qax suyundan isə müalicə məqsədilə istifadə edirlər. Mədəsi, böyrəyi, qaraciyəri xəstə olan adamlara həmin sular güclü təsir göstərir. Onların tərkibində müxtəlif mineral maddələr, duzlar olduğundan uşaqlara zərərdir. Həkimin məsləhəti olmadan mineral su içmək olmaz.

Kəlbəcərdə çıxan İstisu çox qiymətli sərvətdir. Bu su mədəbağırsaq xəstəliklərinin müalicəsinin əvəzolunmaz dərmanıdır. Bu sudan istifadə etməklə diş ətinin, damağın xəstələnməsinin qarşısını da alırlar.

Azərbaycanda tanınmış mineral suların bir çoxu yel, radikulit və başqa xəstəlikləri müalicə edir. Bunun üçün belə sudan içmək, vanna qəbul etmək lazımdır.

Kəlbəcərdəki İstisu, həmçinin Dəvəçidə, Suraxanıda, Lənkəranda, Laçında, Qaxda, Balakəndə və digər yerlərdə olan kükürlü sulardan bu məqsədlər üçün istifadə olunur.

İnsanlar ta qədimdən bu sağlamlıq ocaqlarının bir çoxundan şəfa üçün istifadə etmişlər.

Gələcəkdə mineral suların olduğu yerlərdə müalicə ocaqları, sanatoriyalar yaradılacaq və xalqın istifadəsinə veriləcəkdir.

(Y.Kərimov)

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ NİTQ NORMALARI

Ədəbi dil və norma anlayışı. Xalqın öz mədəni ehtiyaclarını ödəmək üçün işlətdiyi *normalaşdırılmış ədəbi dil* elmi və bədii əsərlərdə, mətbuatda və idarələrdə, televiziya və radioda, məktəblərdə işlədilən dildir. *Ədəbi dilin normalaşdırılması* o deməkdir ki, onun lüğət tərkibi ümumxalq dilinin zəngin söz xəzinəsindən seçilir, ayrılır, sözlərin mənası və işlənmə məqamları, tələffüz tərzı və yazılış qaydası müəyyən prinsipə tabe edilir. *Ədəbi dil* dialektlərə, loru dilə və jarqonlara qarşı qoyulur.

Ədəbi dil cəmiyyətin bütün üzvləri üçün işlənilməsi zəruri olan dildir. Ona görə ki, ədəbi dil universaldır və cəmiyyət həyatının bütün sahələri üçün yararlıdır. *Ümumxalq dilində* müxtəlif variantlar yaşayır. Məsələn:

əv-öy-üy-öv-ev; dədə-lələ-qağa-aba-ata; nənə-abay-cici-ciyi-ciji-ana;

ey-er-iy, ör, -ir (gələy-gələr-gəlib və s.)

Göründüyü kimi, ədəbi dilimizdə “ev”, “ata”, “ana”, “-ır” (-ir, -ur, -ür) variantı işlədilir. “Seçmə və əvəzetmə” prinsipi olmasaydı, ən yararlı, hamının başa düşdüyü variantı ədəbi dilə gətirə bilməzdik.

Danışıq dilindən çox-çox sonralar meydana gələn ədəbi dildə məhdud qaydalar, normalar vardır.

Ədəbi dil daha sabitdir, daim dəyişilsə də, bu dildə ənənə sabit qalıb dəyişilmir. Milli dilin müxtəlif təzahür formaları içərisində ədəbi dil aparıcıdır.

Norma anlayışı çox geniş olub, bütün elm sahələrini əhatə edir və bu “*norma*” termini ilə ifadə edilir. Ümumi leksik vahid kimi “*norma*” termini dilçilikdə də özünə yer tapmışdır. *Nitq norması anlayışı* dilçiliyin inkişafının bütün dövr və mərhələlərində diqqət mərkəzində olmuşdur. Dilçilik anlayışı kimi ədəbi dil (nitq) norması dedikdə, cəmiyyət üzvləri

tərəfindən qəbul edilmiş hər hansı *bir qayda* nəzərdə tutulur. *Nitq norması* milli və tarixi bir hadisədir. Buna görə də mövcud normalar xalqların mədəniyyəti ilə bağlıdır. Həmin normalar birdən-birə formalaşmamışdır. Bunlar tarixən uzun illər ərzində cilalanır və ədəbi dil üçün səciyyələnir. Dildəki dəyişiklik həmişə cəmiyyətin, xalqın həyatında olan dəyişikliklə sıx əlaqədar olduğu kimi, cəmiyyət də dilə laqeyd qalmamışdır. Ədəbi dilimizin normalarını düzgün istiqamətləndirmək uğrunda aparılan mübarizə bütövlükdə ədəbi dilin inkişafı üçün xarakterik bir hadisə olmuşdur.

Nitq mədəniyyəti ədəbi dilin fonetik, leksik, qrammatik, orfoepik, orfoqrafik və üslubi normalarını nəzəri cəhətdən əsaslandırır, tənzimləyir, nitq prosesində düzgün işlədilməsini qoruyur. *Ədəbi dilin normaları sistem təşkil edir*, biri digərini tamamlayır. Bir normaya etinasızlıq başqa normanın pozulmasına səbəb olur.

Ədəbi dil cəmiyyətin dəyişən və mürəkkəbləşib çətinləşən həyatı tələblərinə uyğun olaraq, yeni ifadə forması və vasitələri hazırlayır. Vaxtı ötmüş və özünü doğrultmayanları kənara atır, əldə olan ifadə forması və vasitələrini isə təkmilləşdirir, cilalayır.

Fonetik norma və onun təzahür formaları. Ədəbi dil sistemində zahiri cəhətdən diqqəti cəlb edən ilk əlamət fonetik normalara əməl olunub-olmamasıdır. İfadənin, sözün aydın olması onun düzgün tələffüzü və düzgün yazılışı ilə birbaşa əlaqəlidir. Bu qaydalara əməl olunmadıqda fikrin məzmununda ziddiyyət, dolaşıqlıq yaranır. Nəticədə çatdırılacaq fikir müsahib üçün anlaşılmaz hala gəlir, məqsəd itir.

Orfoepik və orfoqrafik normalar dilimizin fonetik və qrammatik normaları əsasında yaranır. Azərbaycan dili və onun daxil olduğu türk dilləri ailəsinin aqqlütinativ (iltisqa-sözün kökünü dəyişmədən ona şəkilçilər artırmaqla yeni sözlər düzəldilən dillər) quruluşu malik olması onların ədəbi dil

normalalarının xarakterini təyin edir, onlar nitq normalalarının meyarı hesab edilir. ***Ədəbi dilin normaları bir sistem olsa da, onların müstəqilliyi də vardır.***

Ümumxalq dilində-canlı danışq dilində söz müxtəlif variantlarda işlənsə də, ədəbi dildə ancaq bir variantda tələffüz olunur və yazılır. Fonetik norma iki şəkildə təzahür edir: a)orfoepik; b)orfoqrafik.

Orfoepiya – dildə mövcud olan müxtəlif tələffüz variantlarını öyrənən və beləliklə də, onların dil ənənələrinə, dilin təbiətinə uyğun gəlib-gəlmədiyini müəyyənləşdirən dilçilik bölməsinə deyilir. Azərbaycan orfoepiyasına saitlərin, samitlərin, şəkilçilərin, qoşmaların, habelə alınma sözlərin tələffüzünü tənzimləyən qaydalar daxildir. Ədəbi tələffüz qanunları tam sabitləşməmişdir. Ərazi ilə, habelə üslubi çalar ilə bağlı olaraq tələffüz variantları mövcuddur. Bununla belə müasir orfoepiya normaları bir sistem təşkil edir, inkişaf etməkdə və təkmilləşməkdədir. Ədəbi tələffüzün formalaşmasında teatr, radio və televiziya verilişləri, səsli kino mühüm rol oynayır.

Ədəbi dildə sözün tələffüz qaydası orfoepik norma adlanır. Azərbaycan ədəbi dilinin orfoepik norması orfoepik lüğətlərdə əks olunur. Dünya dillərinə məxsus ümumi bir əlamət vardır. Belə ki, hər bir dilin lüğət tərkibini fonetik cəhətdən araşdırdıqda məlum olur ki, sözlərin müəyyən bir qisminin yazılışı ilə tələffüzü fərqlənir. Bu əlamət Azərbaycan dili üçün də xarakterikdir. Dilimizdə olan bütün sözlərin heç də hamısı tələffüz olunduğu kimi yazılmır və ya əksinə, yazıldığı kimi tələffüz edilmir. Deməli, sözü yazıldığı şəkildə tələffüz etmək, yaxud tələffüz olunduğu formada yazmaq yanlışdır. Məsələn, ***babaya, saat, gəlməyəcək, toxunmayın*** sözləri göründüyü kimi yazılsa da, deyilişdə belə də olur: ***[babıya; [sa:t]; [gəlmıyəcək]; [toxunmuyun] və s.***

Orfoqrafiya-nitqi yazıda əks etdirmək üçün müəyyən edilmiş qrammatik qaydaların toplusuna deyilir. Hər bir dildə sözlərin yazılışında nəinki onların səs tərkibi nəzərə alınır, həm

də dilin tarixinə, onun etimoloji-morfoloji xüsusiyyətlərinə də diqqət yetirilir.

Ədəbi dildə sözün yazılış qaydası orfoqrafik norma adlanır. Orfoqrafik norma orfoqrafiya lüğətlərində əks olunur. Mürəkkəb adların, onların inisial (abreviatura) formalarının; xüsusi isimlərin yazılışı; mürəkkəb sözlərdə defis işarəsindən düzgün istifadə olunması, durğu işarələrinin istifadəsi, sözün sətirdən-sətrə keçirilməsi qaydaları və s. orfoqrafik norma ilə müəyyən edilir.

[iqtidar]; [məntik]; [yarpax] və s. sözlərinin tələffüzü şəklində (gördüyümüz formada) yazılışı orfoqrafik normanın pozulması sayılır. Əslində həmin sözlər: iqtidar, məntiq, yarpaq və s. şəklində yazılır.

Həm orfoepik, həm də orfoqrafik normalar dilin fonetik quruluşu ilə müəyyən edilir. Fonetik normada dəyişmə gec olur.

Beləliklə, orfoepik və orfoqrafik norma pozulubsa, o halda fonetik norma pozulmuş hesab edilir.

Leksik norma – Söz dilin başlıca tədqiqat mərkəzi, əsas sütunudur. Azərbaycan dili zəngin lüğət tərkibinə malikdir. Ona görə də bu dildə hər cür anlayışı ifadə etmək mümkündür. Dilimizin lüğət tərkibində milli sözlərimizlə yanaşı, milliləşmiş ərəb, fars, rus mənşəli sözlər də geniş şəkildə işlənir. Digər dünya dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də leksik normanın keyfiyyətini milli leksika müəyyən edir. Milli leksika işləkliyi baxımından alınma sözlərə nisbətən daha fəaldır. Bu aktivlik nəinki **şifahi nitqdə-canlı danışıda**, eləcə də **daxili nitqdə-səssiz danışıda** da özünü göstərir. Çünki insan düşünərkən də doğma dilində milli sözlər və onlardan təşkil edilmiş cümlələrlə düşünür.

İnsanların həyat tərzini, dünyagörüşü dəyişdikcə, zaman keçdikcə məfhumlara olan münasibət dəyişir və bunun nəticəsində sözlərin mənası da yeni çalar qazanır.

Leksik norma-hər hansı bir şəxsdən sözün mənasına bələd

olmağı, onu düzgün və sərrast, yerində və məqamında işlətməyi tələb edir.

Hər bir fikrin aydın, anlaşılıqlı olması üçün hər bir söz öz yerində və məqamında işlədilməlidir. Söz öz yerində işlədilmirsə və yanlış məqamda söylənsə, o halda təsirini itirir, anlaşılmaz vəziyyət yaranır və bununla da mədəni nitqin tələbi yerinə yetirilməmiş olur. Məsələn, *“Qapını örtün” əvəzinə “Qapını bağlayın” deyiriksə; “Nizaminin əsərlərini tam oxumuşam” yerinə “Nizamini oxumuşam” söyləyiriksə; “çay süzmək” ifadəsinin yerinə “çay tökmək” deyiriksə* leksik normanı pozmuş oluruq.

Sözün yerli-yerində işlədilməməsi nitqin dərk edilməsini xeyli çətinləşdirir, onu ifadəlilikdən salır, obrazlı təsirini azaldır. Bu cür nitq isə heç vaxt oxucu və dinləyicidə estetik zövq yarada bilməz.

Leksik norma funksional üslublara görə də fərqlənir. Bədii üslubda obrazlı, poetik sözlərdən, elmi üslubda terminlərdən və s. çox istifadə edilir. Sözün öz yerində, məqamında və düzgün istifadəsi ilə bərabər, dəqiq və ifadəli olması da *leksik norma üçün səciyyəvi sayılır.* O cümlədən dialektik leksikadan, loru və kobud sözlərdən (əgər belə sözlər üslubi məqsəd daşmırsa) istifadə leksik norma üçün xarakterik deyildir.

Qrammatik norma-ifadənin aydın və sadəliyi, cümlələrin qrammatik cəhətdən düzgün qurulması dinləyicidə nitqin məzmunundan alınacaq zövqü artırmağa kömək edir.

Qrammatik norma sözlər və cümlələr arasındakı əlaqələrin nitqdə düzgün qurulmasını tələb edir.

Qrammatik normanın tələbləri aşağıdakılardır:

1) Müəyyən miqdar sayından sonra gələn isimlər bir qayda olaraq təkdə işlədilməlidir. Məsələn, *on kitablar, beş nəfər adamlar* demək və yazmaq olmaz (on kitab, beş nəfər adam).

2) Adlara (isim, sifət, say və s.) əvvəlcə cəm, sonra mənsubiyyət, daha sonra hal, ən sonda işə xəbərlilik-şəxs şəkilçiləri qoşulmalıdır. Məsələn, *uşaq+lar-ımız-ın-dir; xalq-lar-ımız-ın-*

dır.

3) Fel kökünə təsirlilik+növ+inkar+felin şəkilçilərinin şəkilçisi+şəxs-xəbərlik şəkilçiləri artırılmalıdır. **Məsələn, çatdır-ıl-malı-dır, yaz-dır-ıl-malı-dır.**

Onlar bizi həmişə gözləyərlədi, sevərlədi-cümləsində qrammatik norma pozulmuşdur. Çünki idi hissəciyinin şəkilçiləşmiş forması-di sıranı pozub. Bu şəkilçi -lar² şəkilçisindən əvvəl gəlməli idi. **Gözləyərdilər, sevərdilər**

4)-nə inkar bağlayıcısından sonra gələn fel təsdiqdə olmalıdır. Məsələn: Nə yazır nə oxuyur. Nə gülür, nə danışır və s.

5) Mübtədə ilə xəbərin şəxsə, müəyyən dərəcədə isə kəmiyyətə görə uzlaşmasının pozulması qrammatik normanın pozulması sayılır. Məsələn: **Uşaqlar dərslər oxuyur (oxuyurlar). Tələbə auditoriyaya girdilər (girdi) və s.**

6) Cümlədə əvvəl mübtədə, sonda xəbər işlənməlidir. Tamamlıq mübtədə ilə xəbərin arasında, təyin təyin olunandan əvvəl, zərflilik isə feli xəbərdən əvvəl işlənməlidir. İstisna olaraq zaman zərfliyi mübtədədən əvvəl də işlənə bilər. Bu, söz sırasının pozulması sayılmaz. Məsələn. **Mən səni dünən metroda gördüm-Dünən mən səni metroda gördüm.**

Bədii əsərlərdə, xüsusilə, şeirlərdə, canlı danışmada və şüarlarda söz sırası pozula bilər.

Belə hal inversiya-söz sırasının qəsdən pozulması sayılır və obrazlılıq, ifadəlilik məqsədi daşıyır.

Sual və tapşırıqlar

1. Xalqın öz mədəni ehtiyaclarını ödəmək üçün işlətdiyi normativləşdirilmiş dil necə adlanır?

2. Norma anlayışını necə izah edə bilərsiniz?

3. Ədəbi dil hansı prinsip əsasında yaradılır və nə təşəkkül tapır?

4. Fonetik normanın təzahür formaları hansıdır?

5. Ədəbi dilin daha tez dəyişkən norması hansıdır?

6. Qrammatik normanı şərtləndirən xüsusiyyətlərə nələr daxildir?

7. Ədəbi dilin normaları bir sistem təşkil etsə də, onun başqa bir əlaməti də vardır. Bu, nədir?

Tapşırıq №1. Mətni köçürün, orfoqrafik normanın pozulduğu sözləri seçib müvafiq şərh verin.

Tülkü

Gün doğanda özünün nəhənk kölgəsiynən qürrələnən tülkü dedi:

– Sabah yeməyinə bir dəvə ancaq doyarar məni!

Bu sövdə ilə dəvə axtarışına çıxdığı üçün özünü əldən-ayaqdan saldı. Üzü günortuya doğru cırlayıb bircə qarış qalan gölgəsinə baxınca:

– Elə siçannan da keçimməy olar, -deyip özünə təskinniy verdi

(Azad Yaşarın tərcüməsi).

Tapşırıq №2. Buraxılmış durğu işarələrini yerinə qoyun. Sonra ədəbi dilin hansı normasının pozulmuş olduğunu söyləyin.

Od və tüstü

İlk dəfə od olmayan yerdən tüstü çıxmaz deyən insan oğlu bəklə də bununla hər hansı bir hikməti ifadə etmək niyyətində deyilmiş, sadəcə o öz dövrüylə bağlı bəsit texnoloji qənaəti açıqlaymış.

(Azad Yaşarın tərcüməsi)

Tapşırıq №3. Mətnədə qrammatik normanın hansı tələbi pozulmuşdur? Müvafiq sözləri seçin.

Ariflərin fərqi

Ariflər bir vaxtlar özləri də cahil olduğu üçün cahilləri anlayar. Amma cahillər nə özlərini anlar, nə də arifləri. Çünki özləri heç vaxt arif olmayıb.

Tapşırıq № 4. Mətnədə ədəbi dilin hansı norması pozulmuşdur? Bunu müəyyən etdikdən sonra normanın tələbinin çatışmayan prinsiplərini (ölçülərini) söyləyin.

Dilçi - alim və dərviş

Qaranlıq gecədə yol gedən bir dərviş susuz quyunun dibindən yüksələn imdad səslərini eşidib, ora yaxınlaşır və soruşur:

– Hey! Nə olub orada?

Quyudan cavab gəlir:

– Mən-dilçi aliməm. Zülmətdə yolumu azdıgım üçün gəlib bu quyunun dibinə düşmüşəm və heç cür çıxa bilmirəm.

Dərviş deyir:

– Anladım, dostum. Səbr elə, gedib bir nərdivan və ya kəndir tapım, gəlirəm.

Dilçi alim etiraz edir:

– Bir dəqiqə ayaq saxla. Sənin danışmaq tərzin çox kələkötürdür, tələffüzün isə adamın başını yerə soxar. Xahiş edirəm, ləngimədən danışığımı düzəlt.

– Əgər səndən ötrü mənim sözlərimin deyiliş tərzini onların daşdığı mənadan daha vacibdirsə, onda sənin elə o düşdüyün quyunun dibində qalıb, küllənmən daha uyğundur. Mən isə gedirəm düzgün danışmağı öyrənirəm, -deyə dərviş yoluna davam edir.

(Azad Yaşarın tərcüməsi)

Tapşırıq №5. sözləri dəftərinizə köçürün və hər birinin qarşısından tələffüz şəklini yazın.

(İki, ətək, kəpənək, çiçək, anaya, ataya, bilək, birlik, tərkib, Qafqaz, nitq, Oqtaq, işkəncə, kərpic, yarpaq, gəlmək, qırıq və s.)

Tapşırıq №6. Şeiri nəsrə çevirib oxuyun. Əsas ideyanı ifadə edən fikri dəftərinizə köçürün.

Var ol, Vətən!

(Azərbaycan xalq cümhuriyyətinin 80 illiyinə)

Azərbaycan – ulu yurdum, şöhrət tacım, mərd diyarım,
Bayrağının üç rəngində yuva qurub arzularım,
Tarixlərdən gələn səsin iftixarım, şah vüqarım,
Daim yaşa, var ol sən!
Ağ günlərə yar ol sən!!

Sən əzizsən, müqəddəssən, mənim halal torpağımsan,
Dünənimsən, bugünümsən, sabahkı xoş növrəğımsən.
Tufanlara tab gətirmiş haqdan yanan çıraqımsan.
Daim yaşa, var ol sən!
Ağ günlərə yar ol sən!!

Yağı düşmən göz dikibdir el – obana bu gün yenə,
Şir ürəkli oğlun-qızın səngərlərə gərib sinə.
Qoy eşitsin bütün dünya, bata bilməz heç kim sənə.
Sən poladsan, qranitsən,
Qüdrətinə min-min əhsən!
Daim yaşa, var ol sən!
Ağ günlərə yar ol sən!!

(Vidadi Babanlı)

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN ORFOEPIYA VƏ ORFOQRAFIYA İLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ: FONETİK, MORFOLOJİ VƏ TARİXİ-ƏNƏNƏVİ PRİNSİPLƏR

Nitq mədəniyyəti və orfoepiya. Əvvəlki bəhslərdə qeyd olunduğu kimi, nitq mədəniyyətinin digər fənlər sırasında daha yaxın əlaqəsi olan *dilçilikdir*. Çünki nitq mədəniyyəti dilçiliyin praktik sahəsidir. Dilçilik elminin bir çox bölmələri öz fəaliyyəti ilə nitq mədəniyyətinə, onun inkişafına və gözəlliyinə xidmət edir. Bu, ondan irəli gəlir ki, hər iki elmin obyektı söz, onun mənə çalarlarına uyğun işlənməsini təmin etməkdir.

Hər bir şəxsin ən gözəl keyfiyyətlərindən biri onun zəngin nitq mədəniyyətinə malik olmasıdır. Yüksək nitq mədəniyyəti insanın ümumi inkişafında xüsusi rol oynayır. Nitqin məzmunca aydın, estetik cəhətdən isə gözəlliyini şərtləndirən əsas prinsiplərdən biri də düzgün tələffüz və yazılış üsullarına əməl etməkdir.

Düzgün danışmaq qaydalarını müəyyənləşdirən *orfoepiya* danışmaq səslərinin sözbəvəli, sözbəvəsi və sözbəvəsi mövqeyini müəyyənləşdirir, fonetik hadisələr, intonasıya və vurğu məsələlərini əhatə edir. Azərbaycan dilinin orfoepiya qaydalarına əsasən iki və çoxhecalı sözlərin sonunda cingiltili samit öz avazını itirir və kar samit kimi tələffüz olunur. Məsələn; ağa[ç]; pola[t]; pələn[k]; cora[p]; mənti[k]; və s.; iki kar samit yanaşı işləndikdə ikincisi cingiltili tələffüz edilir. Məsələn: sək[g]iz; əlbət[d]ə; t və d samitlərindən əvvəl işlənen “k” və “ç” samitləri novlaşır. Məsələn: mə[y]təp; vi[j]dan; u[ş]du; i[ş]di və s.

İxtisarların deyilişi, sözlərdə vurğunun yeri, alınma sözlərin tələffüzü məsələsi də orfoepiyada öz əksini tapır.

Orfoepiya dildə, əsasən, düzgün və zərif tələffüzə xidmət etdiyi üçün bir sıra sözlərin deyiliş qaydası sonralar həmin sözlərin yazılışı qaydasına çevrilə bilər. Məsələn:

Dutsaq-dustaq; yarpaq-yarpaq; topraq-torpaq; kiprik-kirpik; sürfə-süfrə və s.

Beləliklə, danışıqda təfəffüzün asanlaşmasını tənzimləyən, dilin gözəlləşməsində və zənginləşməsində böyük rol oynayan orfoepiya ictimai əhəmiyyət daşıyır.

Nitq mədəniyyəti və orfoqrafiya. Mədəni səviyyəli nitqə verilən tələblərdən birincisi **düzgünlükdür**. Nitqin düzgünlüyü yazıda və danışıqda qrammatik qaydaları gözləməkdən ibarətdir. Bu cəhətdən də nitqin düzgünlüyü nitqin ümumi (ictimai) məsələsi hesab edilir. Fikir və düşüncələrin daha təsirli ifadə edilməsi üçün zəruri tələblərdən biri olan orfoqrafiya da nitq mədəniyyətinin ayrılmaz və ən vacib ünsürüdür. O, eyni sözün müxtəlif formalarda yazılışına yol vermir.

Orfoqrafiya – danışıq səslərinin hərflərlə ifadəsi, sözlərin ayrı, bitişik və defislə yazılması, kök və şəkilçilərin, ixtisarlının, idarə və təşkilat adlarının, sözün ilk səsinin böyük, yaxud kiçik hərflərlə yazılması, sətirdən-sətrə keçirilmə və s. kimi qaydaların tənzimlənməsini nəzərdə tutur. Fərdi və ya dialekt xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, orfoqrafiya qaydalarına əməl olunması, yəni sözün eyni şəkildə yazılması ictimai məhiyyət kəsb edir. Çünki aydın və vahid yazı qaydaları nitqin yazılı formasını sabitləşdirir və ünsiyyət üçün əlverişli şəkllə salır.

Azərbaycan dili orfoqrafiyasının prinsipləri. Orfoqrafiya müxtəlif ümumiləşmiş prinsiplərə istinad edir. Yəni dilin düzgün yazı qaydalarını yaratmaq üçün müxtəlif yollardan istifadə olunur ki, bu da orfoqrafiyanın prinsiplərini müəyyənləşdirir. Orfoqrafiyanın fonetik, morfoloji, tarixi-ənənəvi prinsipləri var. Hər bir dilin yazısında bütün bu prinsiplərdən az və ya çox dərəcədə istifadə olunur. Lakin orfoqrafiyanın yeniliyindən və qədimliyindən asılı olaraq bunlardan biri bu və ya digər dərəcədə üstünlük təşkil edə bilər. Göstərilən prinsiplər bir-birini tamamlayır.

Göstərilən prinsiplərin orfoqrafiyada rolu müxtəlifdir.

Azərbaycan dili orfoqrafiyasının fonetik prinsipi-hər bir sözün müasir ədəbi tələffüz qaydaları əsasında yazılmasını tələb edən prinsipə deyilir. Bu prinsip üçün sözlərin deyilişi əsas meyar (ölçü) hesab olunur, yəni söz deyildiyi kimi yazılır: məsələn: beş, ata, odun, al, gəl, get, ağ, qara, oxu, yaz, mən, sən, o, biz, siz və s.

Deyilir:	Yazılır:
ata	ata
beş	beş
gəl	gəl
get	get
oxu	oxu
yaz	yaz

Adətən fonetik prinsipi ən demokratik prinsip hesab edirlər. Bu prinsiplə savad təlimində az qüvvə sərf olunur, öyrənmə işi asanlaşır. Bu xüsusiyyətinə görə də fonetik prinsip Azərbaycan dili orfoqrafiyasının başlıca prinsipi hesab edilir. Dilimizdəki sözlərin çox hissəsi bu prinsip əsasında, yəni deyildiyi kimi yazılır.

Azərbaycan dili orfoqrafiyasının morfoloji prinsipi-müxtəlif şəkildə deyilən kök və şəkilçilərin vahid formada yazılmasını tənzim edən prinsipə deyilir. Bu prinsip sözün mənalı hissəsinə əsaslanır.

1) Söz köklərinə aid nümunə:

Deyilir:	Yazılır:
Ö:	Ev
Öy:	
Öv:	
Əv:	

nədir?

4. Azərbaycan dili üçün başlıca orfoqrafiya prinsipi hansıdır?

5. Morfoloji prinsip nəyə əsaslanır?

Tarixi-ənənəvi prinsip üçün əsas meyar nədir?

Tapşırıq №1. Hekayəni oxuyun. Tələffüz şəklində verilmiş sözləri seçib dəftərinizə qeyd edin. Mətnin nitq mədəniyyətinin dilçiliyin hansı bölməsi ilə əlaqədar olduğunu müəyyən edin.

Sirkə (hekayəsi, ixtisarla)

Bir neçə gün bundan qabaq bizim ədib yoldaşlarımızdan biri gəlmişdi Bakıya və düşmüşdü orta mehmanxanaların birinə.

Mən və Bakı ədiblərindən birisi bir gün günorta zamanı getdik həmin ədib rəfiqimizin görüşünə. İçəri girdik xoş-beş...

...“Parapet” bağına yavuqlaşanda Bakı ədiblərindən birinə də rast gəldik. Bu da qoşuldu bizə... Oyza-buyza var-gəl edəndən sonra Bakıya təzə varid olan rəfiqimiz dedi: -Doğrusu, mən acmışam.

İkinci bakılı ədib yoldaşımız cavab verdi:

-Siz öləsiz bir saat bundan qabaq getmişdim bazara. İki balıq aldım. Balıqları bir uşağın əlinə verdim apardı evə. İndi bu saat [anam] o balıqların ikisini də bişiribdir...

Biz hamımız ac idik, onunçün də bu təklifi qəbul edib getdik. Süfrəni döşədilər... Ev sahibi ədib rəfiqimiz bir növ təşvişdə idi. Axırda gəldi durdu qabağımızda və əllərini dizlərinə vurub dedi:

–Heyif, balıq ləzzət verməyəcək, evdə sirkə yoxdu.

Ev sahibi qaçdı çölə və haman saat sevincək dedi:

–Siz öləsiz, bax, bu, dəqiqə sirkə gələcək.

–On dəqiqə keçməmişdi ki, bir balaca uşaq bir böyük şüşə dolusu sirkəni gətirib stolun üstünə qoydu.

...Ev sahibi ədib yoldaşımız da balığın bir tikəsini çəngəlnən götürüb qoydu mənim boşqabıma və dedi:

–Pəh-pəh, balıq, nə balıq.

Birinci bakılı ədib yoldaşımız:

–Mən ölüm, ay Əhməd Fitrət, o yediyin balığın adını atamamız “balıx” qoyub, sən də elə “balıx” de, “balıq” demə.

Əhməd Fitrət dedi:

- Mərhum atamız-anamız, doğrudur, “balıx” deyiblər, amma biz gərək “balıq” deyək, nəinki “balıx”...

(C.Məmmədquluzadə)

Tapşırıq № 2. Yazılışı tələffüzündən fərqlənən sözləri seçib leksik mənalarnı dəftərə yazmaqla izah edin.

“Bir gəncin manifesti”(romandan bir hissə)

...Baharın əlindən tutub Hacıbrahimxəlilin qapısına, Qarınca xanımdan “iltimasa” getdi:

– Bağışlayın, yetimdir, uşaqdır, bilməyib, qələt eləyib. Özüm onun tənbehini eləyəcəyəm...

Sona bunları Ağaməcidə deyəndə Qarınca xanım eyvanda çay içirdi. Qoy oxucu onu da bilsin ki, Qarınca xanımın toyunda samovara salınan od, ömrübillah yandı, bir dəfə də sönmədi. Sarı və qarpızı samovar gah eyvanda, gah otaqda, gah həyətdə ağac altında qoyulardı. Illər uzunlu pıqqarıq qaynayan, boşalıb-dolan samovar Qarınca xanıma musiqi səsi kimi nəşə verərdi...

(M.Cəlal)

Tapşırıq №3. Verilmiş sözlərdən uyğun gələnini nöqtələrin yerində işlətməklə cümlələri tamamlayın.

Bir istədi, oğluna, bunun, uşaqdır, insandır, danışar, dilim, intiqam

“Bir gəncin manifesti” (romandan bir hissə)

1...Mərdanın qabağını kəsib saxlasın. 2. Bir də kiçik....
baxıb duruxdu

3...təqsiri nədir? Bu da bu da... 4. Gedər artıq-əskik
....qurusun

5.Sonanın ürəyindəki hissi hər şeydən güclü idi.

(M.Cəlal)

Tapşırıq №4. Verilmiş şeir nümunəsində səs və hərflərin sayına görə fərqlənən sözləri göstərin.

“Saç ağartdım”(şeirindən bir parça)

Bir ağ üzə üz söykədim, qubarım itdi,
Hansı qəlbə qıfıl asdım-açarım itdi.
Boz dumanla həmdil oldum, qatarım itdi.
Saç ağartdım,
Saç ağartdım.

(M.Araz)

Tapşırıq №5. Şeiri müxtəlif tempdə-ağır (aramla), orta, sürətlə oxuyun. Mətnə hansı tempin daha çox uyğun gəldiyini müəyyənləşdirin.

“Yaddan çıxmaz Qarabağ” (poemasından bir parça)

Səhər açıldı yenə,
Kədər gətirdi mənə.
Açılma dedim sənə,
Niyə açıldın, səhər?!

Qapımda kilid ol sən,
Zülmət qəblərə dol sən.
Açılaydın mən ölsəm,
Niyə açıldın, səhər?!

Qarabağda bağım qaldı,
Neçə şirin çağım qaldı.
Sinəm üstə dağım qaldı,
Necə çalım tarı, bülbül?

(N.Kəsəmənli)

NİTQDƏ LEKSİK VAHİDLƏRDƏN İSTİFADƏ: SİNONİM, ANTONİM, OMONİM VƏ NEOLOGİZMLƏR

Nitq mədəniyyəti və nitqin estetikası. Qrammatikanı öyrənmək, onun qaydalarına əməl etmək sadəcə fikrin düzgün çatdırılması işi üçün faydalı olur. Bu, həm də zahiri quruluşu baxımından cümlələrə səliqəli görünüş xarakteri verir. Demək, nitqin yalnız qrammatik cəhətdən düzgün olması ilə aydın və ifadəli danışığa nail olmaq mümkün deyildir. Bəzən sözlər qrammatikanın tələblərinə uyğun qurulsada, fikir aydın və ifadəli səslənə bilmir.

Nitqin gözəlliyi təkcə fonetik, leksik və qrammatik normaları bilməklə və nitq prosesində onları gözləməklə məhdudlaşmır. Bunun üçün nitqin məzmunu gözəl olmalı, danışıq müsahibin səviyyəsinə və xarakterinə müvafiq qurulmalıdır. İntonasiyanın tələblərinə uyğun jest-mimikadan düzgün istifadə edilməlidir. Bu prosesin uğurlu alınması naminə həm yazılı mətnin, həm də şifahi şəkildə deyilənlərin asan və anlaşılıqlı tərzdə dərk olunmasına kömək edən söz və ifadələri seçmək, onlardan məqamında istifadə etmək qabiliyyətinə yiyələnmək lazımdır.

Sözlər elə seçilməlidir ki, onlar üslub tələblərini pozmasın, nitqdə nəzərdə tutulan məqsədə və mənaya, onun düzgün ifadəsinə xidmət etsin. Məlumdur ki, söz ehtiyatı zəngin olan adamlar fikirlərini sərbəst və heç bir çətinlik çəkmədən ifadə edə bilirlər. İnsana söz ehtiyatını artırmaq, işlətdikləri sözlərin mənasını başa düşmək o zaman mümkün olar ki, o, intensiv mütaliə etsin, çoxlu bədii, fəlsəfi əsərlər oxusun, gündəlik mətbuatı izləsin. Mövcud izahlı lüğətlərdən mütəmadi istifadə də bu iş üçün faydalı ola bilər.

Nitqin estetik baxımdan gözəl olması onun aydın və ifadəli olması ilə əlaqədardırsa, aydınlığı, ifadəliliyi yaradan vasitə də leksik vahidlərdən yerli-yerində və məqamında istifadə olun-

masındadır. Bu cəhətdən də sinonim, omonim, antonim və neologizmlərdən istifadə üsullarına və onların nitqdəki roluna nəzər salmaq məqsədə uyğun sayılır.

Sinonimlər və onların nitqdə rolu. Dilimizdə elə məfhumlar var ki, onlar bir sözlə deyil, bir neçə sözlə ifadə olunur. Məsələn, dünya-ələm-kainat-cahan. Eyni anlayışın, məfhumun məzmununu bir-birinə yaxın mənada bildiren sözlərə ***sino-nimlər deyilir.***

Sinonim sözlər bir anlayışın müxtəlif mənə incəliklərini bildirir. Buna görə də bədii ədəbiyyatda hər hansı bir ifadənin təsirini, bədii gözəlliyini artırmaq üçün fikri daha dəqiq bildirmək məqsədilə sinonim sözlərdən geniş şəkildə istifadə olunur.

Sinonim sözlərdən bədii nitqin yazılı və şifahi növündə daha çox istifadə olunur və vahid məqsədə xidmət edir. Fikrin daha mənalı və qüvvətli çıxması üçün sinonim sözlər dalbadal işlənir. Məsələn:

Bu dünyanın varı, malı, dövləti,
Hanı, Süleymana qalmadı, getdi.
(Azərbaycan dastanları)

Yaxud:

Çağladı arzumuz, diləyimiz də,
Divarın yanında biz dövrə vurduq.
Min nəğmə coşsa da ürəyimizdə,
Susduq, bir dəqiqə sükutla durduq.
(N.Xəzri)

Beləliklə, sinonimlərin qeyd etdiyimiz əlamətləri nitqdə üslubi xarakter daşıyır və həmin üslubi funksiyanı aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Eyni sözün təkrarına yol verməmək və üslubi axıcılıq

yaratmaq üçün;

2. Fikri daha təsirli ifadə etmək üçün;

3. Fikrin ən incə məna çalarlarını ifadə etmək üçün;

4. Nitqin müxtəlif növlərində satira, yumor və komik ifadələr yaratmaq üçün;

5. Obyektiv aləmi və onun tərkib hissələrini obrazlı, emosional tərzdə təsvir etmək üçün.

Omonimlərin bədii nitqdə işlənməsi. Fonetik tərkibi eyni olub, lakin müxtəlif məzmun daşıyan, bir-birindən fərqli olan sözlərə ***omonim deyilir.***

Nitqi daha da ifadəli etmək, onu səlis və rəngarəng şəkllə salmaq məqsədilə omonimlərdən istifadə edərkən onların üslubi xarakteri ilə mətnin arasında ümumi üslubi uyğunluq yaradılmalıdır.

Omonimlərdən şeirlərdə-təcnislərdə cinas qafiyələrin (şəkilcə eyni, mənaca müxtəlif olan söz) yaradılmasında geniş istifadə edilir. Məsələn:

Əzizinəm, Salyana,
Dara zülfün, sal yana.
Necəsən, bir ah çəkim,
Kür quruya, sal yana.

Bu bayatıda birinci misradakı “Salyana” sözü isimdir, toponim hesab edilir. İkinci misradakı “sal yana” əmr formasında işlənən fel sayılır. Yəni zülfünü (telini) dara, yana sal mənasında işlənmişdir. Dördüncü misrada isə “sal”[buz], “yana” [əriyə] mənasını ifadə edir. Yəni buz sudan əmələ gəlir. Əgər Kür quruyarsa (su çəkilərsə), su olmayan yerdə buz da olmaz.

Gördüyümüz kimi, “sal yana” sözləri cinas qafiyə (şəkilcə eyni, mənaca müxtəlif) təşkil edir.

Omonimlər dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynadığı kimi, nitqin obrazlı, bədii və təsirli ol-

masında da xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Antonimlərin nitqdə rolu. Bizi əhatə edən obyektiv aləm özü təzadlarla doludur. Ona görə də bir-birinin əksini təşkil edən məfhumları bildirən sözlər əksmənalı olur.

Formaca müxtəlif və mənaca bir-birinin əksini təşkil edən sözlərə ***antonim sözlər deyilir.*** Məsələn:

- 1) Qorxaq gündə yüz yol ölər, igid ömründə bir yol.
(Atalar sözü)
- 2) Dəvə yaxını otlar, uzağı gözlər.
(Atalar sözü)

Bədi ədəbiyyatda təzad (antiteza) yaradan vasitə kimi antonimlərdən çox istifadə olunur. Məsələn:

Aşmağa asan dağlar,
Qar başın basan dağlar.
Yetim çox çətin gülər,
Ağlasa asan ağlar.

Yaxud:

Gündüzlər oxşayır məni saraylar,
Gecələr sirdaşım ulduzlar, aylar.
(S.Vurğun)

Neologizmlər nitqdə ifadəliliyi artıran leksik vahidlər kimi. Həyat tərzi, dünyagörüşü dəyişdikcə bəzi məfhumlar köhnəl-dişi kimi, bir sıra məfhumlar da yeni yaranır. Dildə yeni məfhumları bildirən ***yeni sözlər*** əmələ gəlir ki, bunlar da ***neologizm*** adlanır.

Neologizmlərin yaranması ən çox elm və texnikanın inkişafı ilə bağlı olur. Məsələn: smartfon, skayp, planşet, skayner, dizayn və s. neologizmlər dildə bir müddət işlənəndən

sonra öz yeniliyini itirir, ümumişlək söz sırasına keçir.

Bəzi sözlər isə zaman keçdikcə köhnəlmiş sözlər sırasına keçir.

Məsələn: patefon, firqə, qolçomaq kimi sözlər indi tarixizm adlanır. Eləcə də XX əsrin 30-40-cı illərində neologizm kimi meydana çıxan kolxoz, sovxoz, ispalkom, raykom və s. kimi sözlər həmin əsrin 50-60-cı illərindən ümumişlək söz sırasına keçdi. XX əsrin 80-ci illərinin sonu, 90-cı illərin əvvəllərindən etibarən həmin sözlər fəal nitq mövqeyini itirərək köhnəlmiş söz sırasına daxil oldu. ***Buna görə də yeni söz, təzə söz anlayışları şərti və nisbi səciyyəyə malikdir.***

Nitqdə özünə yeni keyfiyyət qazanan üslubi neologizmlərin yaranması şair və yazıçıların söz yaradıcılığı fəaliyyəti ilə bağlı olaraq yaranan sözlərdir.

Üslubi neologizmlər bədii əsərlərdə obrazın xarakterinin fərdiləşməsi məqsədi daşıyır.

Şair və yazıçılarımız tərəfindən də neologizmlər yaradılır. Belə sözlər dilin daxili qanunu ilə uyğunlaşarsa, lüğət tərkibinə daxil olur. Məsələn: "sayrışan" (S.Vurğun); "çimərlik" (R.Rza); "Aydın", "Yaşar", "Solmaz" (C.Cabbarlı) söz ustaları tərəfindən yaradılmış sözlərdir.

Sual və tapşırıqlar

1. Nitqin estetikası hansı əlamətlərə əsaslanır?
2. Sinonim nəyə deyilir?
3. Omonimlərdən hansı üslubda istifadə edilir?
4. Sinonimlərdən istifadənin məqsədi nədir?
5. Antonimlərdən bədii üslubda məcazın hansı növünü yaratmaq üçün istifadə olunur?

Tapşırıq №1. Şeirdə işlənən sinonimləri seçin, onların nitqdə işlənmə məqsədini söyləyin.

“İstiqlal himni” şeirindən parçalar

Hər millətin, hər torpağın
Öz adı var, öz ünvanı.
Yağılara baş əyməyib
Azərbaycan qəhrəmanı.

Vahid Vətən himnimizdi
Şəhidlərin axan qanı.
Nəsillərə yadigardı,
Zaman yazdı bu dastanı.

Üç rəngdədi bayrağımız
Qalxan bayraq enən deyil.
Mərd oğullar dar ayaqda
Öz andından dönən deyil.

...Mübarizə zinət verir
Ömrün-günün mənasına.
Millətlərə hürriyyətə,
İstiqlaldı şüarımız.
Azadlığı, səadəti
Qorumaqdı qərarımız.

Azərbaycan-ana torpaq,
Qədim odlar diyarımız!
Yaşadıqca-Vətənimiz,
Ölsək-şəhid məzarımız!

(N.Həsənzadə)

Tapşırıq №2. Antonim sözləri tapın, onların şeirin dilində nə məqsədlə işləndiyini aydınlaşdırın.

“Vaqif” dramından bir hissə

Vidadi

Xudaya! İnsanın halı yamandır,
Nələr çəkdiyimiz sənə əyandır.
Mənası varmıdır min təriqətin?
Aç.... aç qapısını sən həqiqətin.
Nə olur bir yeni işıq ver bizə,
Bizim kor yaranmış gözlərimizə.
Bəlkə də, yaxşını seçək yamandan,
Ta ki, qansız keçən bir güzərandan,
Biz də ilham alağ, sevinək barı!
İşıqlat bu dibsiz qaranlıqları...
Yazıqdır dünyanın əşrəfi insan,
Böyüksən, adilsən, keç günahından!
Qoyma ki, yerlərdə sürünsün bəşər,
Dünyada qalmasın nə pislik, nə şər,
Yaxşılıq insana bir sənət olsun
Dünya başdan-başa qoy cənnət olsun.

(S.Vurğun)

Tapşırıq № 3. Şeirdə məntiqi vurğu və söz sırasının ifadəlilik və təsirlilik yaratma məqamlarını araşdırın.

“Çırpınırdı Qara Dəniz” şeirindən parçalar

Çırpınırdı Qara dəniz
Baxıb Türkün bayrağına!
“Ah” deyərdim, heç ölməzdim
Düşə bilsəm ayağına!

Ayrı düşmüş dost elindən,
İllər var ki, çarpar sinən!...
Vəfalıdır gəldi, gedən,
Yol ver Türkün bayrağına!

İncilər tök, gəl yoluna
Sırmalar düz sağ, soluna!
Fırtınalar dursun yana,
Salam Türkün bayrağına!

Kavkazlardan əsən yellər,
Türk elinə salam söylər
Olsun bütün turan ellər,
Qurban Türkün bayrağına

Çağırısam, səsimi eşitməz mənim,
İtirib uşaqlıq izimi dağlar.
Ayrılıq araya düşən zamandan
Həsrət qatlayıbdır dizimi, dağlar.

Kövrəlsəm Arazım, Kürüm ağlayar,
Sahibsiz ocaqda külüm ağlayar.
Bülbülü vurulmuş gülüm ağlayar;
Sən də suçlu saydın bizimi, dağlar?

Tanrının bəndəyə qərəzi yoxdur,
Elimdə kin, nifrət mərəzi yoxdur.
Vidən oğurlanıb, tərəzi yoxdur.
Mən necə göstərim düzümü, dağlar ?

(Əhməd Cavad)

Tapşırıq № 4. Şeirdə emosional-həyəcanlı məzmunun ifadəsində leksik vahidlərin rolunu əldə etdiyiniz nəzəri biliklərin əsasında şərh edin.

“Şəhər həsrəti” şeirindən parçalar

...Yenə ordan-burdan danışacağıq,
Əvvəldən-axırdan danışacağıq.
Filan müəllimdən,
Filan şairdən,
bir az da
beynəlxalq hadisələrdən,
pişikdən, sevgidən...
otdan...sonra biz,
Əsil söhbət üstə gələndə...o söz.
Danış deyəcəksən, mən susacağam.
Danış deyəcəyəm, sən susacaqsan.
Sənin əllərimdən mən tutacağam,
Mənim əllərimdən sən tutacaqsan.

(N.Həsənzadə)

**Antonim sözləri seçin və onların iştirakı ilə yeni cümlələr qurub dəftərinizə yazın.*

***Tapşırıq № 5.** Mətni oxuyun, çoxmənalı və omonim sözləri müəyyənləşdirin. Onların mətndaxili mənasını və vəzifəsini izah edin.*

Ana dili

Bir gün əsir düşmüş bir qəhrəmanı
Sorğuya, suala çəkəndə cəllad.
“Sizin əlinizdə ölməyəm!”-dedi,
Məni zaman-zaman yaşadır həyat”.

Dedilər:-Gözünü oyarıq sənin,
Görə bilməzsən.

Dedi:-Yaşaram!

Dedilər:-Qolunu qırarıq sənin
Silahın, kəsərin düşər əlindən.

Dedi:-Yaşaram!

Dedilər:- Qıçına kündə vurarıq,
Gəzə bilməzsən.

Başında elə bir tonqal qalarıq
Dözə bilməzsən.

Dedi:-Yaşaram!

Dedilər:-Nəyin var apararıq biz,
Bir də keçmişinə dönə bilməzsən.

Dedi:-Yaşaram!

Dedilər: -Dilini qopararıq biz.
Danışa bilməzsən, dinə bilməzsən.

Susdu qəhrəman,

Nə yaşaram dedi, nə ölləm dedi

Söylədi:-Nə bilsən elə, ey cəllad,

Divan sənindir,

*(Balas Azəroğlu, seçilmiş əsərləri, 2 cildə, cild
2, B., “Yazıçı”, 1983)*

“Dünya” şeirindən parçalar

Ulduzlar havanın bağırını dəlir,
Qayalı dağlardan duman yüksəlir.
Xəyalım gecəni salama gəlir
Çapdırır atını birbaşa dünya.

Yerlərə baxıram-bağçalı, bağlı,
Göylərə baxıram-qapısı bağlı.
Kainat ixtiyar sirli, soraqlı,
Əzəldən yaranıb tamaşa dünya.

...Bir də görürsən ki, açılan solur,
Düşünən bir beyin bir torpaq olur.
Bir yandan boşalır, bir yandan dolur,
Sirrini verməyir sirdaşa dünya.

Əzəldən belədir çünki kainat,
Cahan daimidir, ömür amanat.
Əldən-ələ keçir vəfasız həyat,
Biz gəldi-gedərik, sən yaşa, dünya.

(S.Vurğun)

DANIŞIQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ ETİK MƏSƏLƏLƏR

Danışiq mədəniyyəti və milli etnoqrafiya. Nitq mədəniyyətinin estetik keyfiyyəti, mədəni səviyyəsi onun məzmunca aydın, səlis və ahəngdar olmasından nə qədər asılıdırsa, onun daşıyıcısının (natiqin) xaraktercə səviyyəli, dünyagörüşü baxımından zəngin və etik cəhətdən yüksək əxlaqi dəyərlərə malik olması ilə də bir o qədər bağlıdır. Məlumdur ki, dərin zəkaya, xüsusi istedadla malik olan insanlar həm də yüksək mədəniyyət və qabiliyyət sahibi olurlar. Belələri, təbii ki, ünsiyyət zamanı yüksək səviyyəli, tərbiyəvi nitqləri ilə fərqlənirlər. Bu cür keyfiyyətə malik insanlar əvvəlcə təfəkkürlərində nitqlərini mədəni qəlibə salır, “tərbiyəvi süzgec”dən keçirir, sonra ünsiyyətə tətbiq edirlər.

“Ağzının danışığını bil”; “sözü ağzında yaxşı-yaxşı bişir, sonra çıxar” aforizmləri söylədiyimiz fikirlə, onun mahiyyəti ilə sıx əlaqəlidir.

Demək, gözəl, məzmunlu nitq digər parametrləri ilə bərabər, eyni zamanda, yüksək mədəniyyətin, təmiz əxlaqın və sağlam düşüncənin meyarı və göstəricisidir. Fikrimizin düzgünlüyünü aşağıdakı dil haqqında verilmiş kəlamlar da təsdiq edir:

“Bir səsini çıxar, deyim ki, sən kimsən”

Sokrat

“İnsan öz dilinin altında gizlənidir-danışmağa başlayandan sonra ağıllı və ya ağılsız olması bilinir”

Həzrət Əli

“Dil ağzıda nədir: hünər sahibi xəzinəsinin qapısına açardır. Nə qədər ki, bu qapı bağlıdır, heç kəs bilmir ki, bu xəzinə sahibi cəvahir satır, yoxsa zir-zibil...”

Sədi Şirazi

Nitqin belə fərdi mahiyyətini bütövlükdə cəmiyyətə də

təbiiq etmək mümkündür. Bu da dilin ictimai mahiyyət daşımından irəli gələn bir məsələdir.

Nəzərə alsaq ki, dil cəmiyyətin malıdır və dilsiz cəmiyyət yoxdur, o halda bu tendensiyanın doğruluğu qənaətinə gəlmiş olarıq. Dil faktları xalqın mədəni-tarixi səviyyəsi haqqında məlumat verir.

Milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər bir xalqın-millətin mədəniyyətinin göstəricilərindən biri də gözəl nitqdir. Xalq ümumən milli mədəniyyətin, o cümlədən nitq mədəniyyətinin qoruyucusu, daşıyıcısıdır.

Nitq etiketi və onun milli mahiyyəti. Xalqın milli mentalitetinə, təfəkkür və etnoqrafiyasına uyğun müəyyən nitq etiketləri və bu etiketləri tənzimləyən qaydalar vardır. Bu qaydalara, normalara gündəlik ünsiyyətdə əməl etmək hər bir savadlı şəxs üçün vacib və mühüm şərtlərdəndir.

İnsanların öz doğmaları, yaxınları, dostları, həmyerliləri və b. ilə intensiv ünsiyyəti zamanı böyük əksəriyyət tərəfindən anlaşılan ifadələr işlətmələri bir sıra nitq etiketlərinin (yarlıqlarının) formalaşmasına səbəb olmuşdur. Mənşəyinə görə **fransız sözü olan etiket** (etiquette) ilkin mənasında mal taylarına bağlanan taxta parçası-birka mənasını verirdi. Sonralar isə xüsusi saray mərasimlərini belə adlandırmağa başladılar. “Etiket” sözü də məhz bu mənada xüsusilə fransız mərasimlərinin Vena sarayında qəbul edilməsindən sonra geniş yayılaraq, alman, polyak, rus və başqa dillərdə eyni anlamda istifadə olundu. Bu ifadədən hazırda biznes fəaliyyəti ilə məşğul olan insanlar tərəfindən bu söz “malın tarix və keyfiyyətinin göstəricisi” anlamında da istifadə olunur.

Dilçilik ədəbiyyatında “etiket” dedikdə, nitq davranışının qaydaları, ünsiyyətin nitq formulları sistemi başa düşülür. Nitq etiketləri milli səciyyəyə malikdir. Hər bir xalq öz milli adət-ənənələrinə uyğun davranış qaydaları sistemini yaratmışdır. Bu keyfiyyət nitq etiketlərinin ayrı-ayrı ünsürlərində, onun

işlənmə mövqeyində və məqamında da öz əksini tapır.

Mədəni nitqin etiketləri. Gündəlik ünsiyyət prosesində istifadə edilən nitq etiketləri aşağıdakılardır:

1.Müraciət etiketləri-unutmamalıyıq ki, ürəyə yol tapmaq birinci növbədə dindirməkdən-müraciətdən başlanır. Müraciətin özünəməxsus məqamları vardır: şəxsiyyətin yaşı, cinsi, vəzifəsi, mövqeyi, nitq aktının baş verdiyi məkan (ev, tədris ocağı, idarə, müəssisə, küçə, iclas, dərs prosesi və s.) müraciət edənlə müraciət olunan arasındakı münasibət (qohumluq, dostluq, rəsmi-münasibət və s.) nəzərə alınmalıdır.

Danışanda əl-qol atmaq, çiyinlərini tez-tez çəkmək, qaş-göz oynatmaq, əlini bığına, qaşlarına, dodaqlarına sürtmək, həmsöhbətinin diqqətini cəlb etmək üçün onun çiyinə, böyrünə toxunmaq mədəni danışığın təsir gücünü azaldır. Şad və ya bəd xəbəri sahibinə çox ehtiyatla, həssaslıqla, nəzakətli tərzdə çatdırmaq lazımdır.

Müsahib yaşca böyük olduqda və ya ortada tanışlıq olmayanda ona **“Siz” deyə müraciət olunur.** Bu, milli səciyyə daşıyır və çox qədim adətdir. Hələ Mahmud Kaşğari XI əsrdə “Divanu-lügət-it-türk”də göstərirdi ki, türklər özlərindən yaşca böyüklərə **“siz”**, kiçiklərə isə **“sən”** deyə müraciət edirlər.

Həmin norma bütün müraciət formalarında gözlənilir: bağışlayın, buyurun, əyləşin, lütfən sözlünüzə davam edin və s.

Müraciət etiketləri rəsmi və qeyri-rəsmi olmaqla iki cürdür:

1.Rəsmi müraciət etiketləri: cənab, xanım, vətəndaş, yol-daş. Bunlardan ikisi (vətəndaş, yoldaş) fəal nitq mövqeyindən çıxmaq üzrədir. “Yoldaş” sözü demək olar ki, işlədilmir.

2.Qeyri-rəsmi müraciət etiketləri-işlənmə mövqeyinə və məqamına görə birinciyə nisbətən genişdir. Oğlum! Qızım! Qardaşoğlu! Bacıoğlu! A bala! Qardaş! Əmi! Dayı! Əzizim! Dərdin alım! Başına dönüm! Qadan alım! Qadası!

3.Görüşmə etiketləri-ailə üzvlərinin, dostların, qohum-əqrə-baların, işdə kollektiv üzvlərinin və s. ilk rastlaşdıqları, qarşı-

laşdıqları zaman ünsiyyətə giriş və hazırlıq məqsədi daşıyan söz və ifadələrin işlədilməsinə **deyilir**.

Rastlaşmanın məkan və mövqeyi müxtəlif olduğu üçün görüşmə etiketləri də rəngarəng olur:

a) Toyda, digər xeyir işlərdə, şənliklərdə işlənənlər:

Həmişə toylarda! Həmişə şadlıqlarda!

b) Yas mərasimlərində işlənənlər: Şadlıqlarda görüşək! Xeyirlikdə görüşək!

c) İstirahət məkanlarında qarşılaşarkən işlənənlər: Həmişə istirahətdə! Həmişə dincəlməkdə!

d) Gözəllik məkanında işlənənlər: Həmişə gözəllikdə!

Bəzi görüşmə etiketləri isə məkanından və mövqeyindən asılı olmayaraq, ilk qarşılaşma zamanı işlədilir. Salam! Xoş gördük! Gün aydın! Xoş gəlmisiniz! Salam-əleyküm!

e) Zaman-vaxt uyğunluğuna görə işlənənlər: Sabahınız xeyir! Axşamınız xeyir! Aqibətiniz xeyir! Hər vaxtınız xeyir!

Ayrılma etiketləri: Doğmaların, dostların, yaxınların bir-birindən ayrılma ərəfəsində işlətdikləri ifadə-formullara **deyilir**.

Münasibətin dərəcəsi asılı olaraq etikətlər də məzmunca fərqlənir. Qardaş və bacıların, dostların, sevgililərin, atanın və s. işlətdikləri etikətlər qohumluq münasibətinə görə tənzimlənir: Xudahafiz! Əlvida! Sağ olun! Allah amanında! Gecəniz xeyirə qalsın! Xeyirə qənsər (qabaq, doğru) gedin! Uğur olsun! Yaxşı yol! Görüşənə qədər! Sabahadək! Görüşərik! Zəngləşərik! və s.

Təbrik etikətləri: Toy şənliklərində, ad günləri və yubiley tədbirlərində doğmaların, yaxınların, dostların və qohum-əqrəbanın bir-birlərinə olan doğma münasibətlərini, istək və arzularını ifadə etmək üçün istifadə olunan söz-formullara **deyilir**. Həmin duyğular bu sözlərlə, tərkiblərlə ifadə olunur:

Təbrik edirəm! Öpürəm səni! Gözünüz aydın! Mübarəkdir! Mübarək olsun!

Bəzən bu cür hiss-həyəcanlar başqa məqsədlər üçün ifadə

olunur. Belə ki, yaxınlar arasında ev, maşın və digər dəyərli əşyalar alan olduqda eyni münasibət ifadə olunur. Sadəcə olaraq, bu hissələr başqa ifadə-formullar vasitəsilə bildirilir:

Xeyirli olsun! Xeyrini görəsiniz! Sağlıqla işlədəsiniz! Şad günlər üçün! Sağlıqla! və s.

Alqışlar və qarğışlar da nitq etiketləri təsnifinə daxil edilir. Bunların məzmunu daha çox milli xarakter daşıyır. Xalqımızın milli maddi-mənəvi abidəsi sayılan, yazılı ədəbiyyatımızın ilk nümunəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında bu etiketlərin geniş istifadəsinə təsadüf edilir.

Məsələn; ***“Salur Qazanın evi yağmalandığı boyu bəyan edər”*** boyunda Qazan xanın çobana dediyi sözlərə (qarğışa) nəzər salaq: ***“Ağzın qurusun, çoban! Dilin çürüsün, çoban! Qadir sənin alnuna qada yazsun, çoban”***.

Yaxud:

Dəli Domrulun qadınının ərinə dediyi sözlərə diqqət edək:

“...Soyuq-soyuq suların

İçər olsan, qanım olsun...

Mənim canım sənin canına

Qurban olsun”

Müasir ünsiyyət prosesində ən çox işlənən qarğış və alqış etiketləri aşağıdakı ifadə-formullarla söylənilir:

a) Alqışlar: ***Allah sizə kömək olsun! Yastığınız yüngül olsun! Allah rəhmət eləsin! Görüm nə eləyim-necə eləyim deməyəsiniz! Allah üstünüzdə olsun! Və s.***

b) Qarğışlar: ***Allah öldürsün! Allah evini yıxsın! Gözün tökülsün! Səni görüm şikəst olasan! və s.***

Bir qisim nitq etiketləri uzun müddət-minilliklər boyu dəyişmir. Bəziləri isə ictimai quruluşun dəyişməsi ilə əlaqədar ya birdəfəlik işlənmiş, yaxud da fəal işlənmə tezliyi zəifləyir, az-az istifadə edilir. Məsələn, son illərə qədər fəal işlənən yoldaş, vətəndaş sözləri, demək olar ki, hazırda qeyri-fəaldır. Elələri də vardır ki, konkret siyasi-tarixi şəraitlə bağlı olaraq,

həmin dövrdə aktiv olur. Siyasi-tarixi şərait dəyişdikdə isə işlənir. Bəy! Sözü belə etikətlərdən sayılır.

“Xanım” sözü vaxtilə ancaq varlı ailələrin qadınlarına məxsus müraciət forması kimi işlədilirdisə, indi bu söz daha geniş mənə qazanmışdır. Hazırda “xanım” hörmət və nəzakət əlaməti olaraq bütün qadın adlarına əlavə edilir.

Nitq etikətlərindən yerli-yerində istifadə olunması ünsiyyətin normal gedişinə, anlaşıma kömək edir, ünsiyyəti maksimuma çatdırır və səmimi münasibət yaradır.

Sual və tapşırıqlar

1. Gözəl, məzmunlu nitq nəyin meyarı və göstəricisidir?
2. “Bir səsinə çıxar, deyim ki, sən kimsən” deyimini kimə məxsusdur?
3. “İnsan öz dilinin altında gizlənidir, danışmağa başlayandan sonra, ağıllı və ya ağılsız olması bilinir” (Həzrəti Əli) kəlamı ilə nitqə məxsus hansı cəhətə işarə edilir?
4. Nitq etiketi nədir və onun ikinci adı necə adlanır?
5. Müraciət etiketi məzmunca neçə cür olur?
6. Nitq etikətləri nəyə əsasən yaranır?
7. Hansı şəraitdə “**Siz**” deyə müraciət olunur?
8. İctimai quruluşun dəyişməsi ilə əlaqədar ya birdəfəlik işlənməyən, ya da işlənmə tezliyi zəifləyən nitq etikətləri hansılardır?
9. Nitq etikətinin ünsiyyət üçün faydası nədir?

Tapşırıq №1. Şeir parçalarındakı nitq etikətini və onun növünü müəyyən edin:

...Xətrimə dəyiblər yenə, qadası,
Xətrim,
bilirsənmi
sığal istəyir.

Mənim ürəyimdə ilham ağrısı,
İlhamsız kəslərdən macal istəyir...
(*N.Həsənzadə “Yaşamaq üçün”*)

və ya

Üzümü xoş görüb xoşbəxt deyirsən
Ağrı içimdədi, yara içimdə.
Dərdimi soruşma, a dərdin alım,
Gəl, axtar içimdə, ara içimdə...
(*N.Həsənzadə “İçimdə”*)

Tapşırıq № 2. Diqqətlə oxuyun, nitq etiketlərinə nəzər salın.
Hansı sütundakı nitq etiketlərinin düzgün və yerində işləndiyini müəyyənləşdirin.

Sağ olun, görüşənədək

Hələlik, sağ olun.
Sizin üçün bilet götürmüşəm,
düşərsiniz!
Toyunuzu (mənzilinizi)
təbrik edirəm
Yeni ilinizi (Novruz
bayramınızı)
təbrik edirəm.
-Dəyməz!
-Bağışlayın, üzr istəyirəm!
-Eybi yoxdur.

-Sağ olun! Allah qoysa
görüşərik!
-Sağ olun! Sağlıqla qalın!
-Xoş gəldiniz!
-Sizə bilet almışam,
düşərsiniz!
-Toyunuz (mənziliniz)
mübarək
olsun!
Yeni iliniz (Novruz
bayramınız)
mübarək olsun!
-Bağışlayın, üzr istəyirəm!
-Allah bağışlasın.

Tapşırıq №3. Mətni oxuyun, nitq etiketlərini və onun növlərini göstərin.

Həmidə xala yenidən düşünməyə başladı.

“Görəsən, Yeni il gecəsi daha kimlər evdə deyillər.

Məlumat bürosunun işçiləri”.

Həmidə xala telefona yanaşdı və 09-u yığdı. Qadın səsi eşidildi:

- Məlumat bürosu Sizi dinləyir.

- Salam, qızım.

- Hara?

- Deyirəm, salam, qızım.

Qadın təəccüblə dedi:

- Əleyküm-salam.

- Sizin Yeni ilinizi təbrik edirəm.

- Çox sağ olun. Danışan kimdir?

- Heç, bir nəfər, tanımırınsınız.

Qadın hirsle:

– Telefonu məşğul eləməyin,- dedi və dəstəyi asdı.

Tapşırıq №4. Nitq etiketlərini seçin və onları işlənmə mövqeyi baxımından izah edin.

Nə eləmək (felyetonundan bir hissə)

...Məsələn, deyirəm, ay yoldaş Mozalan, sən də bir ağıllı kişisən, bir de görək дума ki, dağıldı, indi camaat bəs nə eləsin?

Gör evi xarab Mozalan mənə nə cavab verir, deyir ki:

– Camaat indi görək yatsın.

Deyirəm:

– Ay qardaş, sən allah belə damdan düşmə sözlər danışma, xalq eşidib səni məzəmmət elər...

Qaldı Hop-hop. Bunun da rəyi budur ki, camaat götürüb Müzəffərəddin Şaha bir ərizə göndərsin.

Dedim: - Əzizim, Hop-hop, qorxuram İran padşahı bu məsələyə qarışib Almaniya və Avstriya padşahları kimi, padşaha tərəf saxlaya, nəinki camaata.

*C.Məmmədquluzadə "Molla Nəsrəddin", 21 iyul,
1906, №16*

Tapşırıq №5. Nitqi nəzərdən keçirin və görüşmə nitq etiketlərini seçib, dəftərinizə qeyd edin.

Əhməd kişi: – Vaqif, xoş gəlmisən, üzünü görək.

Vaqif: – Sağ ol, Əhməd dayı kefin necədir?

Qurban kişi: – Yaxşı, gözümüzün sən işiğiydin,
Bütün məclislərin yaraşığıydın.
Şeirlər deyərdin gəlinə, qıza
Onu da çox gördün axırda bizə?

Vaqif: – Yox, yox Qurban əmi, mənə dünyada,
Bu ellər, obalar gülzar görünür.
Gözüm gözünüzdən uzaq olsa da,
Könüldən-könülə yollar görünür

Qurban kişi – Sağ ol, əskik olma, sən yaşa barı

(S.Vurğun "Vaqif" pyesindən)

**Görüşmə etiketlərinə aid mətn tərtib edin.*

MƏDƏNİ NİTQƏ VERİLƏN TƏLƏBLƏR: NİTQİN YIĞCAMLIGI, TƏMİZLİYİ, DÜZGÜNLÜYÜ, ZƏNGİNLİYİ VƏ SADƏLİYİ

Təkcə dilin qrammatik qaydaları və tələffüz normalarını bilməklə nümunəvi nitqə yiyələnmək olmaz. Çünki bunlar şifahi və yazılı nitqə verilən birinci tələb və nitq mədəniyyətinin ilk pilləsi hesab olunur. Yüksək səviyyəli nitq dedikdə, ilk növbədə, təsirli, aydın, ifadəli və kütləvi nitq nəzərdə tutulur. Sözlərin formaca düzgün qurulmasına baxmayaraq, oradakı fikirlər aydın, dəqiq və ifadəli olmaya da bilər.

Belə bir fikirlə razılaşmalıyıq ki, nitq mədəniyyətinin əsas şərti düzgünlükdür. Biz burada hər şeydən əvvəl, nitqin hazırkı dövrümüzdə qəbul olunmuş əbədi dil normalarına uyğun gəlməsini, orfoepiya, orfoqrafiya, qrammatik və leksik normalardan həm sərbəst, həm də bacarıqla istifadə edə bilməyi nəzərdə tuturuq. Bununla belə qrammatika yaxşı danışmağı öyrətmir, çünki düzgün danışmaq və yaxşı danışmaq tamamilə ayrı-ayrı anlayışlardır. Yəni düzgün hesab edilən hər bir nitq tam mədəni sayıla bilməz, bunun üçün başqa şərtlərə də əməl etmək lazımdır. Bu şərtlər aşağıdakılardır:

1. Nitqin yığcamlığı və sadəliyi. Nitq o zaman sadə və yığcam olur ki, orada işlədilən bütün sözlər dinləyənlərin (yəni auditoriyanın) ümumi səviyyəsinə, xüsusiyyətlərinə uyğun gəlsin və hamı üçün anlaşılıq olsun. Nitqin sadəliyini səciyyələndirən başlıca xüsusiyyət onun məzmununun əksəriyyət tərəfindən asan dərk edilməsidir. Bunun üçün nitqi ağırlaşdıran, çətin başa düşülən söz və ibarələrdən istifadəyə yol verilməməlidir.

Nitqin yığcamlığı deyərkən, birinci növbədə nitqin auditoriya üçün lakonik olması nəzərdə tutulur. Burada “nitqin təmizlənməsi” əməliyyatı əsas rol oynayır. Yəni yersiz sözlər, artıq ifadələr mədəni nitqin müsbət təsirini azaldır. Odur ki,

məzmun üçün uyarlı olmayan, anlaşılmanı mürəkkəbləşdirən qəliz ifadələr nitqdən təcrid edilməlidir. Az sözlə dərin mənalı və bitkin fikir ifadə olunmalıdır.

Sadəlik dedikdə heç də bəsitlik, ibtidailik nəzərdə tutulmur. *Sadə nitq* hər cür sünilikdən, yalançı pafosdan, qondarma ifadələrdən, təmtəraqdan uzaq nitqdir. Məzmunсуz bəzək-düzək əslində fikir yoxsulluğundan irəli gəlir.

2. Nitqin təmizliyi. Ədəbi dilin tələblərinə cavab verməyən, istifadəsi məsləhət bilinməyən dil vahidlərinin (sözlər, ifadələr, frazeoloji tərkiblər, mürəkkəb sintaktik konstruksiyalar v s.) işlədilməsinə yol verilməməlidir. Nitqin estetik cəhətdən gözəlliyi natiqin savadlı və zəngin təfəkkürü ilə bağlı olduğu kimi, nitqin təmizliyi də danışanın dili, mədəniyyəti və tərbiyəsi ilə əlaqədardır. Mədəni, təhsilli və zəngin dünyagörüşə malik insanlar, şübhəsiz ki, öz nitqlərini tərbiyə etmədən ünsiyyətə tətbiq etmirlər. Bu isə həmin insanların ailədə, işdə və ümumiyyətlə, cəmiyyətdə böyük hörmət və nüfuz sahibinə olmasına şans verir.

Nitqin təmizliyi üçün hansı normalara və ədəbi dil qaydalarına əməl olunmalıdır?

1) Məhəlli xarakter daşıyan söz və ifadələrdən (dialektlərdən), yerli şivələrdən istifadə etməməli.

2) Nitqin məzmun estetikasını eybəcərləşdirən loru, kobud sözlərdən, “pinti” danışığından” istifadə olunmamalıdır. Yığcamlıq “sözçülük” anlayışına qarşı qoyulduğu kimi, nitqdə təmizlik “pinti danışığı”ın əksinə yönəlir.

3) Jarqon və arqodan istifadəyə yol verilməməli.

4) Vulqarizmlərin işlədilməsi yasaqlandığı kimi, varvarizmlərdən (əcnəbi, yadelli sözlər) yersiz istifadədən də imtina edilməlidir. Alınma sözlərdən elmi, qismən də bədii və publisistik üslubda termin kimi istifadə etmək mümkündür. Lakin danışığıda, məişət üslubunda belə terminlərdən istifadə olunması yersizdir.

Doğrudur, alınma sözlərin çoxu nitqimizi zənginləşdirir,

onu dəqiq və ifadəli edir. Lakin onlardan yerli-yersiz istifadə etmək, dili korlamağa aparıb çıxarır. Başqa dillərdən keçən söz o zaman müvəffəqiyyət qazana bilər ki, həmin dildə onun işlədilməsinə ehtiyac olsun. Əcnəbi sözlərdən bədii əsərlərdə bir priyom kimi istifadə olunur. Belə ki, yazıçı yaratdığı obrazın daxili simasını işıqlandırmaq, xarakterini açıb göstərmək məqsədilə varvarizmlərdən istifadə edir. Məsələn; C.Cabbarlının “Sevil” pyesində Dilbərin meşşan təbiətini göstərmək üçün dramaturq aşağıdakı alınma leksikadan istifadə etmişdir:

“...fu...kak bezvkusno ubrano! Po moemu bu stolu buraya, bu şeyləri də buraya yığsanız daha gözəl olardı. Deyilmi, Əbduləli bəy?”.

3.Nitqin düzgünlüyü-nitq mədəniyyətinin əsas şərti, şübhəsiz ki, onun düzgünlüyüdür.

Nitqin düzgünlüyü ədəbi dilin fonetik, leksik və qrammatik normalarına əməl etməkdir. Məlum olduğu kimi, “düzgün nitqlə” “yaxşı nitq” anlayışları fərqli səciyyəyə malikdir. Əgər bu anlayışlar mədəni nitqdə praktik baxımdan vəhdət təşkil etsə nitqin keyfiyyəti yüksələr, məzmunu daha da dolğunlaşar. Nəticədə fikir və ondan çıxan ideya konkretləşər, daha asan anlaşılır. Ancaq heç də həmişə belə olmur. Ədəbi dilin normaları pozulur, xüsusən reklam işlərinin təşkili üçün hazırlanmış mətnlərin, restoran və şadlıq evlərinin, digər lövhə və tabloların əksər hallarda ədəbi dil normalarına uyğun olmayan şəkildə hazırlanması bunun açıq göstəricisidir.

Milli mənəvi sərəvətimiz olan dilimizə bu cür laqeyd münasibət tarixən də mövcud olmuşdur.

Görkəmli söz ustalarımız: N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, C.Cabbarlı, S.Vurğun və başqaları dilimizin saflığı uğrunda yorulmadan mübarizə aparmışlar.

4.Nitqin zənginliyi-dedikdə nitqdə işlənən dil ünsürlərinin müxtəlifliyi, rəngarəngliyi və çoxluğu nəzərdə tutulur. Nitqin zənginliyinin birinci əlaməti lüğətin zənginliyidir. Eyni zaman-

da, dilin ifadə imkanlarının genişliyi və dildən istifadə edənin dilin üslubi imkanlarından məharətlə faydalanmaq bacarığının olması da nitqin zənginliyini səciyyələndirən əsas şərtlərdəndir.

Eyni cür danışq tərzı, intonasıya dınləyıcıləri yorur. Odur ki, lüzumsuz təkrarın qarşısını almaq üçün adətən sinonimlərdən istifadə edirlər.

Sual və tapşırıqlar

1. Mədəni nitqə verilən ilk tələb nədir?
2. Nitqin yığcamlığı və sadəliyi dedikdə nəyi nəzərdə tutursunuz?
3. Nitqin təmizliyinin əsas meyarı nədən ibarətdir.
4. Nitqin düzgünlüyünün əsas şərti nədir?
5. Nitqin zənginliyinə nələr aiddir?

Tapşırıq №1. Şeiri oxuyun, nitqi zənginləşdirən əlamətləri müəyyənləşdirib dəftərinizə yazın.

Ana dili

Ana dilim-mənim qırılmaz qalxanım,
Mənim namusum, mənim şöhrətim, şanıam.
Ey mənim ruhum, damarımdakı qanıam,
Həm vətənim, həm dilim-Azərbaycanım.

Odur döyüşlərdə parlayan qılıncım,
O qılınc düşməni parçalar xıncım-xıncım.
Ana dilim! Mənim başımdakı tacım,
Odur əlacsız günümdə tək əlacım.

Dilim-ən uca zirvədən də ucadır,
Mənim ana dilim-zamandan qocadır.

Bu dil Qorqud dədəmizdən əmanətdir.

Bu dil böyük tarixdir, bəşəriyyətdir.

(*N.Xəzri*)

Tapşırıq №2. Mədəni nitqə verilən tələblərdən biri pozulmuşdur. Hansı olduğunu müəyyənləşdirin.

Viveskalarımız

İndi budur, lövhəyə bax,
Sözlərin hamısı dal-qabaq;
“Parçacı” olmuş “papaqçı”
“Bəzzaz” olub “baz”
Yaz dedilər, yaz,
“Baqqalı” yazdı “saqqal”
“Baksayuzu” “bakmayuz”
“Azsayuz” oldu “Azsatuz”

C.Cabbarlı “Molla Nəsrəddin”, 1925, №39

Tapşırıq №3. Nitqin sadəliyini şeirdən götürülmüş faktlarla əsaslandırın (öyrəndiyiniz nəzəri fikirləri xatırlayın).

“Azər” poemasından parçalar

Hər gülşənə vardım, çiçəklər güldü,
Sevda bülüllər salamə gəldi.
Hər bəzmə uğradım, meylər töküldü,
Qədəhlər öpüşüb xuramə gəldi...

Almazlar, incilər qarşımda söndü,
Gözəllər yanımda xəyalə döndü.
Büllur qəh-qəhələr sönmüş göründü.
Susmuş kamançalar ilhamə gəldi.

Pərişan zülfümü dağıtdım üzə,
Sehr etdi hər teli sanki bir gözə.
Gördülər qarışmış gecə gündüzə,
Ölülər nəşədən qiyamə gəldi.

(Hüseyn Cavid)

Tapşırıq № 4. Şeiri diqqətlə oxuyun. Nitqin düzgünlüyünün pozulduğu məqamları göstərin.

"Görəsən məni" şeirindən parçalar

Elə dayanırsan, elə baxırsan,
Elə bil qarşında quru bir daşam.
İpək saşdarını bir vaxt oxşuyan
Elə bil hardasa mən olmamışam.

Yuxuda görərdin nə vaxtsa hər dəm,
Yolumu gözdərdin yollardan uzaq.
Mən sənin yuxunna çıxıb gəlmişəm,
Bu da bir yuxudur, gə tanış olax...

(N.Həsənzadə)

Tapşırıq №5. Nitqin yığcamlıq və təmizliyini yaradan əlamətləri tapıb izah edin.

"Əsir Azərbaycanım" şeirindən parçalar

Hanı məni gül qoynunda doğuran,
Xamırımı göz yaşıyla yoğuran.
Beşiyimdə "laylay" balam çağıran,
Azərbaycan, mənim baxtsiz anam oy.
Neçə ildi həsrətində yanam, oy!

Salam desəm, rüzgar alıb götürsə,
Ağrı dağdan Alagözə ötürsə,

Gur səsini göy Xəzərə yetirsə,
Xəzər coşub zəncirini qırsa, oy,
Hikmətsə bu sərsəm gediş dursa, oy!

Xəbər alsam Muğanımdan, Milimdən,
Nazlı Bakım - o neft qoxan gülümdən.
Kim demiş ki, adı düşmüş dilimdən!
Azərbaycan, mənim eşsiz yurdum, oy,
Ölməz eşqim, içimdəki dərdim, oy!

(Almaz İldırım)

**Fonetik normanın pozulduğu misraları müəyyənləşdirin.*

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ ÜSLUBİYYAT

Mükəmməl nitq təkcə ədəbi dilin normalarına yüksək səviyyədə riayət etməklə formalaşmır. Bunun üçün nitq formaca olduğu kimi, mahiyyət etibarilə də gözəl olmalıdır. Nitqin məzmunca aydın, yığcam, sadə olması onun estetik gözəlliyinə doğru atılmış bir addımdır. Lakin bu addımı daha ölçüb-biçmək və konkretləşdirmək məqsədilə nitqimizə dinləyiciyə xoş təsir göstərən, zərif və zövqverici söz və ifadələr seçməyi bacarmalıyıq. Elə sözlər tapıb işlətməliyik ki, o, müsahibdə xoş duyğu yaratsın, onun ürəyinə yol tapsın, hissini təlatümə gətirsin.

Ancaq nitqdə bu cür sözləri tapıb onu ünsiyyətə tətbiq etmək düşündüyümüz qədər də asan iş deyildir. Bu, gərgin düşüncə əziyyəti tələb edir. Buna obrazlı dildə “söz tapmaq əzabı”da deyilir. Böyük söz sənətkarı dahi Füzuli bu barədə divanının müqəddiməsində demişdir: “Bağrımın qanı ilə yazıb ərsəyə gətirdiyim əsərlərim üzərində işləyərkən bəzən elə olub ki, bir sözü tapmaq üçün bir gecə sadəcə düşünmüşəm”.

Yaxşı nitq o nitqə deyilir ki, orada işlənən sözlər çatdırılacaq fikir üçün münasib və müvafiq olsun. Yaxşı nitq anlayışının tətbiqi üçün vacib mənbə, əsas baza *üslubiyyatdır*.

Üslub anlayışı və onun təşəkkülü tarixi. Üslub çox geniş anlayış olub, bir çox sahələrdə özünü göstərir. Musiqidə, rəsamsamliqda, heykəltəraşlıqda, memarlıqda, bədii ədəbiyyatda və s. bu anlayış çox işlənir. Hansı sahə üzrə olmasından asılı olaraq sənətkarın yaradıcılığında diqqəti cəlb edən keyfiyyətlərin, fərqlənən əlamətlərin cəmi də üslub adlanır. Məsələn: böyük satirik M.Ə.Sabir üslubu, bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov üslubu; zərif, incə mənalı və dərin fəlsəfi hikmətli söz ustası N.Həsənzadə üslubu və s.

Ümumiyyətlə, ədəbiyyat və incəsənət sahəsində üslub anlayışı, əsasən, tərz, üsul, yol, metod, intizam və s. mənalarda işlənir.

Dilçilikdə üslub xüsusi anlayışdır. Bu anlayışın məzmunu ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə müxtəlif şəkillərdə başa düşülmüşdür. Hələ qədim dövrdə romalılar dil məsələləri ilə məşğul olarkən üslub və üslubiyyat problemlərinə də toxunmuş, bu barədə ilk dəfə elmi mülahizələr irəli sürmüşlər. Yunanlar üçün üslub sübutetmə vasitəsi olmuşdur. Klassik elmdə üslubiyyatı çox zaman ritorika kölgəsində şərh etmişlər.

Qədim hindlilər üsluba nitqin zahiri əlaməti, onun bəzəyi kimi baxmışlar. Üslubiyyatı isə dilin ifadə vasitələri haqqında təlim hesab etmişlər. Bu maraq XX əsrin 60-cı illərindən daha da vüsət almışdır.

Üslubiyyat – üslublar haqqında elmdir.

Azərbaycan dilinin funksional üslubları və onların yaranması. Ünsiyyət vasitəsi kimi dil insan fəaliyyətinin bütün sahələrində, eləcə də məişətdə, elmdə, təhsildə, ictimai həyatda, iqtisadiyyatda, sənayedə, siyasətdə və s. istifadə olunur. Dildən bu müxtəlif sahələrdə istifadə olunarkən bu və ya başqa şəraitdə fikrin ifadə edilməsi məqsədilə dil vasitələrini seçib işlətmək əsasında onun üslubları yaranır. Hər bir üslub mövcud dilin milli xüsusiyyətləri əsasında yaranır.

Funksional üslubların yaranması və formalaşmasına aşağıdakı amillər xüsusi təsir göstərir:

- a) milli ənənə;***
- b) milli mədəniyyət;***
- c) dövlət quruluşu;***
- ç) dini təbliğat;***
- d) dil kontaktı (əlaqəsi);***
- e) dil siyasəti.***

Ədəbi dilin funksional üslublarının yaranması və fəaliyyət dairəsi eyni olmur. Bunların biri gec, digəri tez və ya paralel yaranır. Məsələn: Azərbaycan dilində bədii üslubun tarixi qədim, lakin elmi üslubunku isə nisbətən son dövrlərlə bağlıdır.

Ədəbi dilin funksional üslubu anlayışını ifadə etmək üçün

“üslub” anlayışı ilə yanaşı, həmin mənanı verən “dil və nitq” termini də işlədilmişdir. Məsələn: “bədi dil”, “bədi nitq”, “bədi üslub”, “elmi nitq”, “elmi dil”, “elmi üslub” və s.

Ədəbi dil üslublar sistemindən ibarətdir. Cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olaraq, ədəbi dilin fəaliyyət sahələri genişlənir və belə genişlənmə nəticəsində funksional ixtisaslaşma meydana çıxır. Yəni bir qrup leksik, morfoloji və sintaktik vahidlər sanki bir sahəyə “təhkim” olunur.

Üslublar ədəbi dilin özü kimi tarixi kateqoriyalardır. Çünki o, cəmiyyətin inkişaf mərhələsinin konkret bir dövründə yaranır. Hər bir funksional üslub bir neçə nitq üslubunu əhatə edir. Məsələn: rəsmi-əməli üslub-ərizə, protokol, arayış, tərcümeyihal, vəkalətnamə, qərar, qətnamə, hökm və s. nitq üslubunu özündə birləşdirir. Hər nitq üslubunun standart yazılış tərzidir.

Bədi üslub-bu üslub ədəbi dilimizin ilk mükəmməl qollarından biridir. Buna görə də tarixən qədimdir və başqa üslublara nisbətən aparıcı, istiqamətverici olmuşdur. Funksional imkanlarının genişliyinə görə uzun zaman ədəbi dili təmsil etmiş, bu cəhətdən də ədəbi-bədi dil də adlanmışdır.

Bədi üslub bir sıra səciyyəvi cəhətləri ilə fərqlənir:

1. Bədi üslub-yaranması baxımından qədimdir.
2. Funksional imkanlarının genişliyinə görə aparıcı xarakterə malikdir.
3. Bütün fonetik, leksik və qrammatik vahidlər geniş mənada obrazlılıq yaratmağa xidmət edir.
4. Buradakı hər söz, ifadə, cümlə bədiilik və emosionallıq yaradan vasitədir.
5. Obrazlılığın üç təzahür forması (göstəricisi) vardır: şeir, nəsr, dram.

Bədi üslubda bədi təsvir və ifadə vasitələri sistemi fəaliyyət göstərir ki, bunların əsas məqsədi obrazlılıq yaratmaqdır.

Söz və ifadələr əsl mənası ilə yanaşı, məcazi mənada da işlədilir. Məcəzi mənanın təsir gücünü artırmaq üçün bir sıra

priyomlardan istifadə edilir və beləliklə, məcazın iki növü yaranır:

I Bədii təsvir vasitələri:

a) Təşbeh (bənzətmə) – bu, məcazın ən sadə növüdür. Təsvir zamanı iki obyekt qarşılaşdırılır, oxşar cəhətlərdən biri, yaxud bir neçəsi əsas götürülür. Əlaməti zəif olan obyekt əlaməti güclü, qabarıq olan obyektə bənzədilir. Kimi, təki, tək, qədər qoşmaları bənzəyənə bənzədilən arasında eyniyyət yaranmasına imkan vermir. Məsələn: Yerdən ayağını quş kimi üzüb, ox kimi süzüb...

(S.Vurğun)

Şamların belindən aşan buludlar,
Yun kimi süzülüb daraqdan keçir.

(H.Hüseynzadə)

b) Epitet (bədi təyin) – Buna “obrazlı təyin”, “əlavə təyin”də deyilir. Təsvir obyektinin zahiri və ya daxili əlamətlərini açarkən-bədii portret yaradarkən daha təsirli olur. Klassik ədəbiyyatda gözəl üçün işlədilən “gül üzlü”, “sərv boylu”, “ahu baxışlı”, “qələm qaşlı” və s. kimi ifadələr epitetdir. Məsələn:

Xalqımızın, dağ cüssəli, qartal baxışlı, qar saçlı övladları nə qədər bir-birinə bənzəyirlər.

(Ə.Muğanlı)

c) Metafora–Yunanca “köçürmə” mənasını bildirən metafora bənzətməyə çox yaxındır. Çünki qarşılaşdırılan tərəflərin biri və köməkçi vasitələr atılır. Əsil əlamət isə saxlanılır. Məsələn:

Yollar kənarında güllər əkilsin,
Nəğmələr bəzəsin vətən mülkünü,
Mən də qoca vaxtı görüm o günü.

(S.Vurğun)

ç) Metonimiya – yunanca mənası “ad dəyişmə” deməkdir. Müxtəlif daxili əlaqələr nəticəsində bir anlayışı bildirən əsil söz, yaxud ifadə işlədilmir. Həmin anlayış başqa sözlə, ifadə ilə verilir. Məsələn;

Əzəl başdan düşmənimdir, üzü murdar qaranlıq,
Hər torpağın öz eşqi var, hər millətin öz adı
(S.Vurğun)

d) Sinekdoxa – metonimiyanın bir növü olan sinekdoxada bir əlamət, bütöv anlayışı, hissəni, tamamı əvəz edir. S.Rəhimovun “Saçlı” romanında Rüksarənin uzun saçı olduğuna görə Saçlı adlandırılması buna nümunə ola bilər:

Bütün sinekdoxalar metonimiya ola bildiyi halda, bütün metonimiyalar sinekdoxa deyil.

e) Simvol – yunanca “simbolon” sözündən olub, şərti işarə, əlamət; ərəbcə isə rəməz mənasını bildirir. Rəməz termini ərəb sözü olub işarə ilə müəyyən məqsəd anlatmaq, müəyyən fikir ifadə etmək mənasını bildirir. ***Ədəbiyyatda bir sözlə müəyyən fikrin üstüörtülü şəkildə ifadə olunmasına simvol deyilir.*** ***məsələn:*** bayrağımızın üstündəki rənglər, işıqforlarımızın rənglərinin bildirdiyi rəmlər və s. buna misal ola bilər.

**Sinekdoxa - əksmənalı sözlər işlətməkdən ibarət olan stilistik üsul.*

II Bədii ifadə vasitələri:

a) Bədii sual və bədii nida-burada heyranət, təəccüb hissi qabarıq verilir. Məsələn;

-Deyirəm, bəlkə, nənəmlə siz gedəsiniz?

-Məəən?

-Bəli. Bəlkə sizin üzünüzdən keçmədi **(Q.İlkin)**

b) Bədii təzad (antiteza) – təsvir zamanı iki obyektin, yaxud eyni obrazın iki cəhətinin ziddiyyətli şəkildə qarşılaşdırıl-

masına deyilir. məsələn;

Məni gizli imtahana çəkirsən,
Lazımdırımı açıq deyim hər sözü?

(*N.Həsənzadə*)

c) Mübaliğə – leksik mənası “böyütmə”, “şişirtmə” deməkdir. Təsvir obyektini əslində olduğu kimi verilmir, həddən çox böyüdülmür. Mübaliğə məcazın başqa növləri ilə birlikdə işləyəndə daha təsirli olur. Məsələn;

Ah çəkdim, gülüm
Başımın üstündə yarpaqlar
tərpəndi...

(*B.Vahazadə*)

ç) Kinayə – tənqid hədəfi lağa qoyulur, ələ salınır, sözün, ifadənin, cümlənin mənasına rişxənd çaları verilir.

Məsələn; Zəif cüsslü bir adamın pəhləvanlığından, qorxağın qəhrəmanlığından, xəsisin səxavətindən və s. danışılırsa bu, kinayədir (ironiya).

S.Vurğunun “Vaqif” əsərində Qacar Eldarla qarşılaşarkən “Mənlə vuruşmağa Koroğlu gərək!”-deyə lovğalandıqda Eldar onun bu sözlərinə kinayə ilə cavab verir:

Bəh... Bəh... nə söz var ki, pələngsən, pələng.

d) Təkrir – sözün, ifadənin cümlənin sırf üslubi məqsəd üçün təkrarına deyilir. Təkrir ekspressivlik yaradan söz oyunudur. Məsələn;

Gedənlərdən neçəsi
axşam evində yatıb,
gəcə getdi.
Gedənlər bilir, gedən
gedəndə necə getdi!..

(*R.Rza*)

e)İnversiya – konkret üslubi məqamda fikrin ifadə tərzini qüvvətləndirmək məqsədilə söz sırasının qəsdən pozulmasına deyilir.

Car çəkir çarxların çaxnaşiq səsi,
Car çəkir, qışqırır nəhəng motorlar...

(Səməd Vurğun)

Bu gün yola salırıq sizi qanlı döyüşə,
İstəyirik dağlara, dərələrə ün düşə.
Dalğalana vüqarla Qarabağda bayrağım,
Dincəlib rahat yata qana batmış torpağım.
Uğur olsun, balalar, zəfərlərlə qayydın!
Dünyanı salamlayan səhərlərlə qayydın!

(Vidadi Babanlı)

Elmi üslub – Bu üslub o qədər də qədim deyildir. Əsasən qədim, nisbətən də orta əsrlərdə ərəb-fars dilləri hakim mövqə tutduğundan Azərbaycan alimləri öz əsərlərini bu dildə yazmağa məcbur olmuşlar. İnkişaf dövrü əsasən XVIII-XIX əsrlərə təsadüf etsə də, XX əsrin əvvəllərindən bu üslub geniş vüsət aldı.

Elmi həqiqətlərin dərin və sistemli izahı üçün elmi mü-hakimələr, məntiqi sübutlar, ardıcılıq, konkretlik və ümumiləşdirmə bu üslubda mühüm rol oynayır.

Elmi əsərlər ixtisaslı oxucuları öz ətrafında birləşdirdiyi üçün elmi üslubda ünsiyyət nisbətən məhdud dairəni əhatə edir. *Elmi terminlər* bu üslubda daha çox işlənir. Bu üslubu terminsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Bədii üslubda-sözün bədii mətndəki vəzifəsinə poetizm deyildiyi kimi, elmi üslubda sözün əsas vəzifəsinə terminoloji funksiya deyilir. Mətnə bilavasitə terminoloji funksiya daşıyan söz, yaxud ifadə termindir.

Fikrin ifadə tərzı də fərqlıdır. Burada “bızə elə gəlır kı”, “bızım fıkrımızcə”, “bu sətırlərin müəllıfı”, “zənnımcə”, “onu da qeyd etmək lazımdır kı” və s. ara sözlərdən, mürəkkəb cümlələrdən, şərtı işarələrdən, çıxarışlardan ıstıfadə edılır.

Elmi üslubda fıkrı dəqiq ifadə etmək üçün termin sıxlığı, düsturlar, teoremlər, qrafik vasıtələr, diaqramlar, şərhlər və cədvəllərdən ıstıfadə olunur.

Publısıstik üslub – bədii üslub millı-bədii təfəkkürün, elmi üslub elmi təfəkkürün ifadəsı olduđu kimi, publısıstik üslub da millı-ıctımai təfəkkürü əhatə edən nitq formasıdır. Ünsıyyətın məqsədi və vəzıfəsi qarşıya qoyulmuş hər hansı ıctımai-sıyasi tədbırı həyata keçırmək üçün oxucuları səfərbərliyə almaqdır. Publısıstik üslub daha çox mətbuatın, radio və televizorun dilini əhatə edır. O, baş məqalə, redaksiya məqaləsi, xəbər, sənədli oçerklər, felyeton, reportaj və s. nitq üslublarını əhatə edır.

“Bütün bunlara baxmayaraq”, “Səfərbərliyə almaq”, “müvəffəqiyyətlə həll etmək”, “ciddi fikir vermək”, “diqqət mərkəzində saxlamaq” və s. ştamptı ifadələr bu üslub üçün səciyyəvidir.

Mətbuat janrları operativ və kütləvi olduğundan yığcamlığı sevir. Uzun-uzadı təhlilə, geniş təsvirə, artıq söz və ifadələrə adətən yol verilmır.

İctımai-sıyasi terminlərdən publısıstik üslubda daha çox ıstıfadə edılır.

Rəsmi-əməli üslubun məqsəd və vəzıfəsi həm dövlət idarələri, ıctımai təşkilatlar arasındakı münasibətlər, həm də vətəndaşların bir-biri ilə, dövlət idarələri və ıctımai təşkilatlarla olan rəsmi münasibətlərini tənzimləməkdir.

Hər sənəd tələb olunan formada, rəsmi tərzdə yazılır. Buna görə də ifadə tərzində standartlıq yaranmışdır: fərman, sərəncam, nota, əmr, qərar, bəyanat, ərizə, protokol, hökm, qətnamə, arayış, müqavilə, akt, teleqram, etibarnamə və s. onlarla sənəd növü öz standartlığı ilə fərqlənır.

Məişət üslubu – insanların gündəlik həyatda bir-biri ilə ünsiyyət saxladıkları, hal-əhval tutduqları dildir. Bu üslubun konkret dil göstəriciləri yoxdur, əsas əlaməti nitqin sərbəstliyi, təbiiliyi və yığcamlığıdır.

Məişət üslubu ədəbi dilin ən geniş yayılmış, kütləvi üslubudur. Ayrı-ayrı üslubların nümayəndələri bu üslubda birləşirlər. Bu üslubda orfoepik norma əsasdır.

Söz, cümlə və yarımçıq cümlələrdən geniş istifadə olunur. Mimika və jest bu üslub üçün xarakterikdir. Məişət üslubu şifahi şəkildə mövcuddur, bu baxımdan o, yazılı ədəbi dilə qarşı durur. Bu üslub ***dialektüstü nitq formasıdır.***

Sual və tapşırıqlar

1. Üslubiyyət və üslub anlayışlarını fərqləndirən əlamət nədən ibarətdir?

2. Ədəbiyyət və incəsənət sahələrində üslub anlayışı hansı mənalarda işlənir?

3. Azərbaycan dilinin üslubları neçə şəkildə yaranır?

4. Funksional üslubların yaranması və formalaşmasında hansı amillər xüsusi təsir göstərir?

5. Üslub anlayışı ilə yanaşı, həmin mənanı verən daha hansı termin işlənir?

6. Məcəzin növləri hansıdır?

7. Bədii ifadə vasitəsinə nələr daxildir?

8. Mübaligə məcazin hansı növünə aiddir?

9. Metonimiya ilə senikdoxanı fərqləndirən əlamət nədir?

Tapşırıq №1. Mətnin hansı üsluba aid olduğunu müəyyən edin.

“Zümrüd quşu” (əsrindən bir hissə)

Təzəcə qalxmışdı dəli bir külək,
Buludu göylərdən təmizləyirdi.

Puşkin ürəyində başqa bir istək,
Atını fikirli məhmizləyirdi.

Bu yollar ... bu yerlər bir zövqü-səfa,
Qarlıydı dağların bir üzü hələ.
May ayı olsa da, sərt idi hava,
Sazaq dalayırdı üz-gözü hələ.

Şahin şığıyırdı, qartal uçurdu,
Cığırlar içində təzə gül-çiçək.
Uzaqda bir ceyran hürküb qaçırdı,
Göy ota qonmuşdu bir ağ kəpənək.

Yenə dilindəydi şirin kəlamı,
Yenə ürəyində od qalanırdı.
Özü yəhər üstə, fəqət ilhamı
Beşik dərələrdə yırğalanırdı.

(N.Həsənadə)

İstiqlal nəğməsi

Sən bir ülvi diləyisən yer üzündə ellərin,
Əziz sözü, əzbərisən ləhcələrin, dillərin.
Boylanıbsan arxasından həsrət dolu illərin,
Sən ey idealım İstiqlal!
Arzum –amalım İstiqlal!

Məşəl tutdu haqq yoluna haqsızlıqdan bezarlar,
Qorxutmadı o mərdləri dar zindanlar, məzarlar.
Fəraqına can çürütdü neçə-neçə yazarlar.
Ahım-mələlim İstiqlal!
Candan bahalım İstiqlal!

(Vidadi Babanlı)

**Şeirdə işlənən bədiî təsvir və ifadə vasitələrini seçin, onların ifadə etdiyi lüğəvi mənalarını dəftərinizə yazaraq izah edin.*

Tapşırıq №2. Mətnin üslubi adını söyləyin.

Sözün aqibəti

“Lazımsız, bihudə danışma, çünki qorxuram günahların çoxalsın. Sözünün yerini və dəyərini bil, faydasız yerə danışma. Çünki nə qədər çox danışan var ki, haqqı söyləyir, lakin töhmət və danlağa məruz qalır.

Səbirli (ağıllı) və ağılsız adamlarla mübahisə etmə. Çünki səbirli (ağıllı) şəxs sənə qələbə çalar. Nadan (ağılsız) insan isə səni incidər...

Həmişə pis işlərinə görə cəzalanacağını və yaxşı əməllərinə görə qiymətləndiriləcəyini bilən şəxs kimi rəftar et”.

Ziya, məqalələr toplusu, Bakı, 21.12.09

****Niyə məhz bu üslub? Olduğunu əsaslandırın.***

Tapşırıq №3. Mətnin adına mötərizədə göstərilən sözlərdən müvafiq olanını seçin. Sonra hansı üsluba aid olduğunu ona məxsus üslubi xüsusiyyətlərlə izah edin.

(məktub, ərizə, arayış, izahat, tərcümeyi-hal)

Əzizim!

Burada açılan müəllimlik yerini gözləməyiniz. Ondan ötrü ki, şəhər idarəsi bu yerə müəllimə təyin etmək istəyir, nəinki müəllim. Hətta institut qurtaran cavanların ərizəsi kifayətsiz qaldı. Bəlkə axırda şəhər idarəsi rəyini çöndərə, amma güman eləmirəm ki, bu həriflərin içində sizə bir şey çata.

Əgər ixtiyarım artıq olsaydı, çalışardım. Amma dəxi nə deyim?

[26.VII.1908] Cəlil Məmmədquluzadə)
(“Molla Nəsrəddin”)

“Şəhər idarəsi rəyini çöndərə” cümləsində “şəhər idarəsi” verilən sözlərdən hansına uyğun gəlir? Fikrinizi öyrəndiyiniz nəzəri məlumat əsasında şərh edin.

(Metonimiya, metafora, təşbeh)

Tapşırıq № 4. Mətnin mənsub olduğu üslubu göstərin. Müəssir dil üçün anlaşılıqlı olmayan söz və ifadələri seçib, hazırkı qarşılıqları ilə birlikdə dəftərinizə qeyd edin.

Firqələr davası

...Rəhmətlik nənəm nağıl eləyərki ki, 150 il bundan əqdəmki İran indiki vaxtıdan bir az qaranlıqda imiş,-o vədə İranda indiki elm, maarif və təcəddün yox imiş. O vədələr azadixah firqələr də var imiş, yəni o vədələr sosial-demokrat da var imiş, demokrat da var imiş və 72 min yaxud 72 mücahid əncüməni var imiş. Allah bərəkət vermiş bu firqələrin özgə bir vəzifəsi yox imiş, məhz bir-birini əzib yox eləmək fikrindən savayı.

Mən onda uşaq idim, rəhmətlik nənəmdən soruşardım ki, “ay nənə, mægər o firqələr azadixah deyilmişlər?”. Nənəm deyərki: “Bəli, bəli, azadixah firqələr idi”. Mən deyərdim: Ay nənə, vallah başa düşmürəm, çünki ağlum kəsmir? Amma bizim mədrəsə kitab”larında yazılıb ki, azad bir məmləkətdə hər bir şey azaddır və məslək də o cümlədən. “Nənəm deyərki: “Ay bala, doğru deyirsən, amma o vədə azadlıq elə ona deyirdilər ki, hansı firqə ki, güclü oldu və iş başına keçdi, qeyri-zəif firqələri əzib yox eləməyə azad imiş”...

(9 mart, 1921) №2. İmza: Molla Nəsrəddin

Tapşırıq №5. Nümunənin əməli yazının hansı növünə aid olduğunu mötərizədəki müvafiq sözlərdən birini nöqtələrin yerinə qoymaqla müəyyən edin.

Sözlər: *(Əmr, sərəncam, fərman)*

On ilə yaxın bir müddətdə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçidin ölkəmizdə **2001-ci il avqust ayında** bütövlükdə təmin edildiyini və yeni əlifbadan istifadənin müstəqil Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında, yazı mədəniyyətimizin tarixində mühüm hadisə olduğunu nəzərə alaraq qərara alıram:

1. Hər il **avqust ayının 1-i** Azərbaycan Respublikasında **Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü** kimi qeyd edilsin.

2. Bu...dərəcə edildiyi gündən qüvvəyə minir.

**(Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti**

Bakı şəhəri, 9 avqust, 2001-ci il)

TƏLİM PROSESİNDƏ MÜƏLLİMİN NİTQİ

Ədəbi dilin normalarına əməl etməmək, nitq mədəniyyətinə verilən tələblərə məsuliyyətsiz yanaşmaq ilk növbədə savadlı, təhsilli adamların, xüsusən müəllim və alimlərin, şair və yazıçıların kəskin etirazına səbəb olur. Ən kiçik orfoepik, orfoqrafik və ya qrammatik səhv onları daxilən narahat edir. Belə məqamlarda onlar öz orqanları olan qəzet (“Müəllim”, “Ədəbiyyat”), Jurnal (“Elm”) səhifələrində, bəzən də əllərinə düşən, “əfir fürsəti”ndən bəhrələnərək tənqidi yanaşma tərzilə fikir və iradlarını bildirlər.

Məhəmməd Peyğəmbər elmə, alimə və müəllimə yüksək qiymət vermişdir. Onun bu barədə dediyi bir neçə kəlamı xatırlamaq yerinə düşər:

1. *“Bir ölkədə zəlzələ olsa, ölkənin bir guşəsi xaraba olar, elmsiz isə bütün ölkə xaraba olar”;*

2. *“Bir saat elm öyrənmək altmış il ibadətdən üstündür”;*

3. *“Hər kim mənə bir hərf öyrətsə, mən ona qul olaram”.*

Müasir vətənpərvər, təəssübkeş, vicdanlı insanın yetişməsində, şübhəsiz, ailənin rolu birinci olaraq qeyd edilməlidir. Lakin unutmamalıyıq ki, göstərdiyimiz keyfiyyətlərin yaranmasında müəllimin əməyi danılmazdır. Bünövrəsi parta arxasında qoyulan tərbiyə, elm daimi dinamikliyi ilə fərqlənir. Demək, bizim əsl vətəndaş kimi formalaşmağımızda müəllimlərimizin olduqca böyük rolu vardır. *Bəs müəllim buna hansı fəaliyyəti ilə nail ola bilər?*

Birinci növbədə, müəllim öz davranışı ilə bu ali məqsədə çata bilər. Davranışın öz meyarı və prinsipləri vardır. Ümumiyyətlə, davranış sözü geniş mənə daşıyır. Bu anlayışın konkret başa düşülməsi üçün ən azı onun iki keyfiyyətinə diqqət edək:

a) *Məqamından və məkanından (xeyir-şər mərasimləri, dövlət tədbirləri, konfranslar, təşkil edilmiş elmi diskussiyalar və s.) asılı olaraq hərəkətləri-duruşu, oturuşu, baxışu*

daxil olmaqla özünü nümunəvi aparma qabiliyyəti;

b) Məqamına, məkanına, mövcud şəraitə, auditoriyanın xarakterinə və s. uyğun, nitq normaları tələbləri çərçivəsində edilən çıxış, mədəni səviyyəli nitq.

Müəllim yalnız doğulub-böyüdüüyü el-obasının, işlədiyi kollektivin deyil, geniş mənada cəmiyyətin aparıcı qüvvəsi və ən nüfuzlu simasıdır. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev elmə, maarifə, məktəbə və müəllimə həmişə böyük diqqət və qayğı ilə yanaşmış, onları yüksək qiymətləndirmişdir. Ulu Öndərin müəllim haqqında söylədiyi bəzi kəlamalara nəzər salaq:

1. “Mən dünyada müəllimdən yüksək ad tanımıram”.

2. “Bizim hər birimiz elmi dərəcəmizdən, biliyimizdən, təhsil səviyyəmizdən asılı olmayaraq, bütün nailiyyətlərimizə görə məktəbə, müəllimə borcluyuq”.

3. “Həyatını müəllimliyə həsr edən insanlar, həqiqətən fədakar, xalqına, millətinə sədaqətli və eyni zamanda, qəhrəmanlıq göstərən insanlardır”.

Müəllimin bu nəcib əməlləri və yüksək mənəvi keyfiyyətləri əsasən təlim prosesində formalaşaraq cəmiyyətə tətbiq edilir. Deməli, müəllim təkcə nümunəvi davranışı ilə deyil, həm də təmiz nitqi, yığcam və sadə danışığı ilə də fərqlənməlidir. Məlumdur ki, insanın ən vacib keyfiyyəti, düşüncəsi və xasiyyəti onun şəxsi nitqində təzahür edir. Dilin (nitqin) xarakterik cəhəti və əlaməti insan fəaliyyətinin bu sahəsinə xidmət etməkdir.

Müəllimin auditoriyada istifadə etdiyi nitqin başlıca xüsusiyyəti nədən ibarət olmalıdır:

a) Müəllimin izahatı yalnız lazım olan məlumatı bildirmək üçün deyil, həm də onu canlı, təsirli, rəhbərli və dəqiq şəkildə ifadə etməkdir. Belə məqamlarda müəllim öz danışığında dinləyicilər üçün yeni olan sözlər, məfhumlar, söz birləşmələri işlətməli və nitqini məntiqi cəhətdən düzgün, maraqlı və orijinal şəkllə salmalıdır. Bu əməliyyatın iki cəhətə böyük faydası vardır! 1) Düzgün qurulmuş nitq dinləyicilərin fikri fəaliyyəti

yətini yaxından məşğul edir; 2) Nitqin məzmunu təfəkkürün inkişaf etməsinə səbəb olur.

b) Müəllim dərsi özü izah etdikcə dinləyiciləri nəzarətdə saxlamalıdır ki, onların diqqətinin məhsuldarlığını ardıcıl yoxlaya bilsin.

c) Müəllimin nitqi məntiqi cəhətdən anlaşılıqlı və sadə qurulduqda, onu dərk edib mənimsəmək asan olur.

ç) Mühazirə nə qədər poetik mətnlərlə zəngin olsa, bir o qədər dinləyicilər ona maraqla qulaq asıb dinləyərlər. Xüsusən, şeir parçalarının qıraətin tələblərinə uyğun oxunuşu dinləyicilərə estetik zövq verir.

d) Müəllim vaxtdan qənaətlə istifadəyə üstünlük verməlidir. Az vaxtda məqsədi aydınlaşdırmağa çalışmalıdır. Bunun üçün nitq sözçülükdən, uzunçuluqdan uzaq olmalı, lakonik səciyyə daşmalıdır.

e) Müəllim digər davranışlarında nümunəvi olduğu kimi, geyimində də səliqəli və sadə olmaqla fərqlənməlidir.

Müəllim nitqinin sonunda söylədiklərini yığcam şəkildə yekunlaşdırmalı, eyni zamanda, dinləyicilərin bilik səviyyələrinin dərəcəsini yoxlamaq məqsədilə əsas müddəalar üzərində konkret suallar verməlidir.

Auditoriyada baş verən hər hansı hadisə müəllim tərəfindən nəzarətdə saxlanılmalı, lakin soyuqqanlı davranılmalıdır. Dinləyicilər (şagirdlər, yaxud tələbələr) yorulmamaq üçün müəllim qısa fasilə verərək yumoristik xarakterli söhbət etməli və ya estetik, zövq oxşayan poetik parçalar söyləməlidir.

Bir sözlə, müəllimin sadaladığımız keyfiyyətləri vəhdət təşkil etdikdə daha faydalı olur, nitqi də bir o qədər cəlbedici və ahəngdar xarakter daşıyır.

Sual və tapşırıqlar

1. Məhəmməd Peyğəmbərin elmə, alimə və müəllimə aid söylədiyi aforizmlərdən nələri bilirsiniz?

2. Davranış anlayışını necə başa düşürsünüz?
3. Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin müəllim haqqında söylədiyi hikməti necə qiymətləndirirsiniz?
4. Müəllimin auditoriyada ifadə etdiyi nitqin başlıca xüsusiyyəti nədən ibarət olmalıdır?
5. Sizcə, müəllimin əsas keyfiyyəti nədir?

Tapşırıq №1. Şeiri oxuyun, *a* saitinin uzun tələffüz olunduğu sözləri müəyyənləşdirib yazın. Uzun tələffüz olunan *a* saitini işarələyin.

Qızların sərgisi

Səhər çəməndə lalələr
Sunardı al piyalələr.
Gülərdi incə bir günəş,
Uçardı incə lalələr.
Sular başında hər böcək
Gülərdi yarı quşların
Ötüşməsilə hər dilək.

(*H.Cavid*)

Tapşırıq №2. Deyilişi ilə yazılışı fərqlənən sözlərin tələffüz formasını yazılı şəkildə göstərin.

Onsuz da əzabdır şairin ömrü (*şeirindən bir parça*)

...Astaca çıxırsan pilləkənləri,
Sanırsan çıxacaq kimsə qarşına.
Sakitcə qapını açırsan yenə,
Otaq sükunəti qulaq batırır.

(*N.Xəzri*)

Tapşırıq №3. Misralarda buraxılmış sözlərin yerinə mötərizədəkilərdən uyğun gələnini yazmaqla şeiri tamamlayın.
(adını, buyur, sirdi, Allaha, uluları, qan, ayaqlanır)

“Qafqaz” (əsrindən bir parça)

Aman, qatil!
Bu nə...danış...
Mən ... çəkən kimi ağzımda söz...qoxuyur
Biz ... yalvarırıq, xatırlayıb...
Kölgə kimi... yerdə insan hüquqları.

(N.Həsənzadə)

Tapşırıq №4. Ümumişlək sözləri seçin, onların həqiqi və məcazi mənada işləndiyini müəyyənləşdirin.

“Səni unutsam” şeirindən parçalar

...Qərib bir yolçuyam indi,
Könül qəmli-qəmli dindi.
Bu dərdimi hamı bildi,
Yarım nədən bilməz oldu?!

O yar aya, günə döndü.
Yandı bağrım külə döndü
Göz yaşlarım selə döndü
Yarım nədən silməz oldu?

Dağlarımı duman aldı,
Ömrü, günü zaman aldı
Gözlərim yollarda qaldı,
Yarım nədən gəlməz oldu?!...

(Nüsrət Kəsəmənli)

Tapşırıq №5. Alınma sözləri seçin və onların milli sinonim qarşılığını dəftərinizə yazın.

“Mənim tarixim”(şeirindən parçalar)

Mən öz tariximi varaqalayıram
Romanın ən qədim kitablarında.
İgid oğullara yas saxlayıram,
Beş yüz il, ya min il sonra olsa da.

...Onların adını yanlış yazıblar
Hələ Herodotun vaxtından bəri.
Burda hakimlərə qulaq asıblar,
Dünyanın ən böyük tarixçiləri.

(N.Həsənzadə)

NİTQDƏ İFADƏLİLİK YARADAN VASİTƏLƏR: İNTONASIYA, SƏSİN SÜRƏTİ, FASILƏ, MELODİKLİK, TEMBR

Hər bir dilin inkişafı, perspektiv təzahürü dilin lüğət tərkibinin zənginlik dərəcəsi ilə müəyyən edilir. Bu baxımdan cəsarətlə deyə bilərik ki, dilimizdə fikir və düşüncələrimizi ən müxtəlif çalarınadək səlis və ahəngdar şəkildə ifadə edə biləcək istənilən qədər söz vardır.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev dilimizin keyfiyyətini, zənginlik əlamətini yüksək qiymətləndirərək belə ifadə etmişdir: *“Azərbaycan dili çox mükəmməl dildir, çox zəngin dildir, çox inkişaf etmiş dildir, böyük söz ehtiyatına malik dildir”*.

Lakin belə bir mülahizə də mövcuddur ki, lüğət ehtiyatının zəngin olması hələ nitq demək deyildir. Sözlər yalnız lüğəvi və qrammatik məna əsasında cümlədə birləşərək ünsiyyət vasitəsinə çevrilir. Bu əlamət isə daha çox dilə aiddir. Lakin müəyyən nitq və nitq aktı dili bütövlükdə təşkil etmir. Çünki nitq fərdi xarakter daşdığına görə dilin bütün vahidlərini özündə əks etdirə bilməz. Nitq həm fikri ifadə etməli, həm də bədii, emosional və ifadəli olmalıdır.

Nitqə ifadəlilik verən vasitələr müxtəlif və məzmunca rəngarəngdir. Əvvəlki bəhslərdə bunların bir qismi haqqında ətraflı məlumat vermişik (yığcamlıq, təmizlik, düzgünlük, zənginlik və sadəlik). Bunlarla yanaşı, nitqə yeni məzmun, orijinal əlamət, ona emosional rəng verən, anlamanın təsir qüvvəsini artıran ifadə vasitələrini bilmək də mədəni səviyyəli nitqin vacib şərtlərindən sayılır.

Nitqə ifadəlilik verən vasitələr aşağıdakılardır:

I. İntonasiya-şifahi nitqdə özünü göstərən mürəkkəb nitq hadisəsidir. İntonasiyanın komponentləri bunlardır: *nitqin ahəngi (səsin yüksəlməsi və ya alçalması), ritmi (uzun və*

qısa, vurğulu və vurğusuz hecaların nisbəti, əlaqəsi), nitqin tempi və ya sürəti (müəyyən zaman ərzində sürətlə və ya yavaş tələffüzü), intensivliyi (nəfəsəlmanın güclənməsi və ya zəifləməsi), məntiqi vurğusu, tembri kimi elementlər.

Bu baxımdan nitqin anlaşılması, dərki şifahi nitq üçün daha əlverişli imkan əldə edir. Hər hansı bir mətnin (şeir, nəsr və dram) intonasiya ilə tələffüzü dinləyicidə müəyyən təəssürat oyadır, ona bədii zövq verir. Bu keyfiyyəti cəhətdən də natiqlik sənətində intonasiya nitqə müvəffəqiyyət qazandıran əlamət, diqqəti cəlb edən amil kimi qiymətləndirilir.

İntonasiyanın əsas əlaməti dil vahidinin müxtəlif səs tempində, emosional çalarlıqda tələffüz edilməsidir.

Məsələn, eyni bir cümlənin müxtəlif intonasiyada deyilməsinə nəzər salaq:

- 1. Mən dərs oxuyuram.*
- 2. Mən dərs oxuyuram?*
- 3. Mən dərs oxuyuram!*
- 4. Mən dərs oxuyuram?!*

Birinci cümlə məlumatverici xarakter daşıyır. İkinci cümlədə xəbər sual məzmunu daşıyır və cavab tələb edir. Üçüncü cümlənin fərqləndirici səciyyəsi, yəni ümumilikdə ucadan tələffüzü onu eşidənlərdə müəyyən duyğu oyadır. Dördüncü cümlənin sual-nida tərzində ifadəli səslənməsi danışanın bədbinlik əhval-ruhiyyəsini bildirir.

Göründüyü kimi, intonasiya mənə ifadə edən, çoxmənalı (polisemantik) nitq vahididir. Danışan intonasiyanın köməyi ilə fikrini canlı, dolğun və aydın ifadə etməyə nail olur.

İntonasiya həm də cümlənin sərhədini müəyyənləşdirən və onu müxtəlif tiplərə ayıran amil kimi də səciyyələndirilir. Bu cəhətdən Azərbaycan dilində cümlənin 4 tipi vardır:

- 1. Nəqli cümlə;*
- 2. Sual cümləsi;*
- 3. Nida cümləsi;*

4. *Əmr cümləsi.*

II. Səsin sürəti (gücü)-Nitq texnikasının elementlərindən biri də *səsdır*. *Səs* ifadə üçün əsas ifadə vasitəsidir. O, səsin köməyi ilə əsərin emosional mənə çalarını, sətirlərin arxasındakı niyyəti dinləyicilərə çatdırmağa nail olur.

Havada (eləcə də başqa mühitdə) yayılıb eşitmə üzvü ilə qəbul edilən və beyində müəyyən təəssürat yaradan rəqslən-mənin-səsin mühüm keyfiyyətləri bunlardır: ***güc, ucalıq, temp, tembr.***

Səsin gücü rəqslən-mənin genişlənməsindən, başqa sözlə, səs dalğasının qalxıb-düşmə nöqtələri arasındakı məsafədən asılıdır.

Səsin ucalığı tonun əvəzlənməsi, ondakı dəyişmələrlə bağlıdır. ***Səs-yüksək, orta, alçaq*** olmaqla fərqləndirilir. Səsin yüksəlmə xətti üzrə hərəkəti onun diapazonunun inkişaf etdirilməsi nəticəsində mümkün olur.

Nitqin ritmi-vurğulu və vurğusuz, uzun və qısa hecaların bir-birini izləməsidir ki, bu ritm əsasında nəzm dili ilə nəsr dili bir-birindən fərqlənir.

Nitqin tempi – zaman ərzində nitqin sürətli və ya yavaş baş verməsini, habelə nitq parçaları arasında fasilələri (ağır-ağır və iti danışığı bununla əlaqədar fərqlənir) nəzərdə tutur.

III. Nitqin tembri dedikdə – nitqə bu və ya digər emosional-ekspressiv çalar daxil edən səs tonu (kədərli, məhzun, şad və s.) başa düşülür.

IV. Nitqin melodikası – səsin yüksəlməsi və alçalması yolu ilə ifadədə yaranan ***ahəngə deyilir***. Bu ahəngin fərqi nəqli və sual cümlələrinin tələffüzündə daha açıq şəkildə görmək mümkün olar. Hər bir dilin öz təbiətinə, qrammatik quruluşuna müvafiq melodik tərz və üsulları vardır.

V. Fasilə – intonasiyanın başlıca komponenti olaraq şifahi danışıda müəyyən vəzifə yerinə yetirir. Bunun iki forması müşahidə olunur: ***a)qısa fasilə; b)uzun fasilə.***

Məlumdur ki, tələffüz zamanı, nitq axınında hər bir nitq axını arasında fasilə edilir. Nitq axınının bir-birini əvəz etməsi əsasında nitqin ritmi yaranır. Bu, qısaca ara vermək-qısa fasilədir. Məsələn; ***Bu hadisə eramızdan əvvəl 1530-cu ildə baş vermişdir.***

Bu cümlənin nitqdəki tələffüzü zamanı üç qısa fasilə yaranır:

a)Bu hadisə // eramızdan əvvəl // 1530-cu ildə // baş vermişdir.

Danışiq zamanı müəyyən məqsədlə bağlı nisbətən uzun fasilə edilir. Bu fasilə zamanı, əsasən, predmetin, əşyanın, hadisənin və s. qarşılaşdırılması müşahidə olunur. Məsələn; ***Lakin azadlığı hər şeydən müqəddəs sayan // Əsirliyi qüruruna sığıtdırmayan hökmdar oğlu // özünü öldürdü.***

Göründüyü kimi, uzun fasiləyə qədərki fikirlə ondan sonrakı fikir bir-birinə zidd olur. Bu zidd və ya əks fikirlərin nitqdə dalbadal işlədilməsinin uzun fasilə tələb etməsi zəruri şərtlərdəndir.

Ümumiyyətlə desək, fasilə nitqi nizama salır, gözəlləşdirir, ona mənə verir. Danışiq zamanı tələb olunan yerdə fasilə verilməzsə, nəzərdə tutulan məqsədə çatmaq olmaz.

Gördüyümüz kimi, nitqin nəinki təkcə məzmunca dolğun, canlı və təsirli ifadəsi üçün, eləcə də nitqin məzmunundan çıxan ideyanı, məqsədi düzgün və anlaşıqlı tərzdə çatdırmaq işində də intonasiya və onun komponentlərinin rolu olduqca böyükdür.

Tapşırıq №2. Şeirdəki misralardan a, ı, o səslərinin tələffüz çalarını müəyyənləşdirin. Misraları ucadan oxuyun.

“Tutmalıydı” (şeirindən parçalar)

...Daş yığ söz qovluğuna,
Su tök köz qovluğuna.
Qovan öz qovduğuna
Çatmalıydı, çatdı da.

Gəzmirəm dərdi Çində,
Gül açıb dərd içində
Dərdbilməz dərd içində
Batmalıydı, batdı da...

(İ.Sadıq)

Tapşırıq №3. Fasilələrin yerini müəyyən etməklə misraları ucadan oxuyun.

“Poylu-beşiyim mənim” (poemasından parçalar)

...Romalılar Kür çayını bu yerdən keçib,
Poylu, səndən tarix keçib, bir vətən keçib,
Azərbaycan mən keçdiyim körpüdən keçib,
Yazılmayan tariximiz bu torpaqdadı.
Yazılanlar, pozulanlar Plutarxdadı¹.

Burda Qasid qılınc çəkib Pompeyin üstə²,
Leş axtaran o quzğunun, o leyin üstə.
Qalib gedib, şəhid dönüb biləyin üstə,
Poylu, sənin alovuna-tüstünə gedib,
O, üstünə gələnlərin üstünə gedib...

(N.Həsənzadə)

Tapşırıq №4. Şeirin məzmunundan, ifadə etdiyi mənadan çıxış edərək məntiqi vurğulu sözləri müəyyənləşdirin.

Bu can məndən çıxan deyil

Bu can məndən çıxan deyil,
Ruhum canın köləsidir.
Əlim çatmır Allahıma,
Görən, haçan gələsidir?!

Kim qarğadı taleyimə
Amanım, ahım diridir.
Dedilər Allahın ölüb,
Baxdım, Allahım diridir.

Neyləmişəm sənə, Allah,
Ölümüm unutdu məni?
Əcəl təri islatmışdı,
Göz yaşım qurutdu məni.

(Balaş Tanrıqəlb)

Tapşırıq № 5.Aşağıdakı şeiri ifadəli oxuyun. İntonasiyanın tələbi ilə müvafiq mimika və jestlər edin.

“Azərbaycan-Dünyam mənim” (şeirindən parçalar)

Azərbaycan-qayalarda,
bitən bir çiçək,
Azərbaycan-çiçəklərin içində qaya,
Mənim könlüm bu torpağı
vəsf eləyərək
Azərbaycan dünyasından
baxar dünyaya

Azərbaycan-mayası nur,
qayəsi nur ki...
Hər daşından alov dilli ox ola bilər
“Azərbaycan!” deyiləndə ayağa dur ki,
Füzulinin ürəyinə toxuna bilər...

(M.Araz)

NİTQDƏ İFADƏLİLİK YARADAN VASİTƏLƏRİN M.MÜŞFİQİN “YENƏ O BAĞ OLAYDI...” VƏ M.ŞƏHRİYARIN “HEYDƏRBABAYA SALAM” ŞEİRLƏRİ ƏSASINDA ŞƏRHİ

Nitq təsirli, mənalı və ifadəli olmalıdır. Nitqin səlis, dolğun və ahəngdar olması üçün nitq normativliyinə riayət edilməlidir. *Nitq normativliyi anlayışı* iki istiqamətdən və iki prizmadan izah olunmalıdır:

Birinci istiqamət dedikdə - tələffüz, vurğu, sözişlətmə, cümlə qurma prinsiplərinə riayət edilməsi nəzərdə tutulur.

İkinci istiqamətə - nitqin dəqiqliyi, aydınlığı və təmizliyi anlayışları daxildir.

Nitqin dəqiqliyi üçün meyar-danışanın və ya yazanın fikirlərinə uyğunluğudur, anlamın məzmununu adekvat tərzdə ifadə etmək üçün dil vasitələrinin düzgün seçilməsidir.

Nitqin aydınlığının əsas ölçüsünü isə nitqin dinləyici üçün asan və anlaşılıqlı olması təşkil edir.

Nitqin təmizliyinin əsası qeyri-ədəbi dil ünsürlərini (dialekt sözlər, loru sözlər, ədəbsiz sözlər və əcnəbi dilə məxsus sözlər) nitqdən uzaq tutmaqdır.

Bütün bu göstərilənlərdən əlavə Nitq normativliyi anlayışına lüğət zənginliyi, bədii ifadəlilik məsələləri də daxildir.

Demək, sözlər müəyyən bir məna üzərində donub qalmır. Onlar (söz) müxtəlif fikir və hissləri ifadə edərkən mütəhərrik olur. İnsanlar öz ifadələrinə emosional rəng, obrazlı keyfiyyət qatmaq üçün sözlərin məcazlığından istifadə etdikdə nitqin ecazkar təsir qüvvəsi də artır.

Məcazın cazibədar keyfiyyəti özünü bədii nitqdə daha qabarıq göstərir. Bədii mətnin keyfiyyətinin əsas meyarı olan məcazın ifadəliliyin yaradılmasındakı rolunu konkretləşdirmək üçün fikrimizi aşağıdakı şeir parçalarından gətirilmiş faktlarla əsaslandırmaq:

Mikayıl Müşviq
(1908 - 1938)

I. Yenə o bağ olaydı...

Mikayıl Müşfiq lirik şair olaraq şeirdən şeirə inkişaf edir, yeni və zəngin duyğular ifadə edən lirik əsərlər yaradırdı. O, ən yetkin lirik əsərlərində şəxsi-fərdi hissləri böyük bəşəri və ictimai məsələlərlə əlaqələndirərək bu iki tərəfin yüksək sintezini axtarır və tapırdı. “Yenə o bağ olaydı...” bu mənada Müşfiq lirikasının ən kamil nümunələrindən biridir. Şeir məhəbbət mövzusunda yazılmışdır. Lakin şair mövzunu yalnız şəxsi-fərdi həyəcanlarla məhdudlaşdırmamış, ictimai hisslərə də yer ayırmışdır:

...Yenə o bağ olaydı, yenə yığışaraq siz,
O bağa köçəydiniz.
Biz də muradımızca fələkdən kam alaydıq,
Sizə qonşu olaydıq.
Yenə o bağ olaydı, səni tez-tez görədim,
Qələmə söz verəydim.
Hər gün bir yeni nəğmə, hər gün bir yeni ilham,
Yazaydım səhər-axşam.
Arzuya bax, sevgilim, tellərindən incəmi?
Söylə, ürəyincəmi?

Qəhrəmanın sevdiyi qız şeirdə bilavasitə iştirak etmir; o ancaq lirik qəhrəmanın həyəcanları vasitəsilə şeirə daxil olur.

Bu şeirdə nitqin ifadəliliyi üçün tələb olunan bütün göstəricilər vardır. Bunlardan bir neçəsinə diqqət edək. Misraların düzgün sıralanması və qafiyə sisteminin mükəmməlliyi ilə yanaşı, nitqin aydınlığı, təmizliyi də diqqəti cəlb edən əlamətlərdən sayılır. Belə ki, sözlər öz yerində, düzgün və sərrast işlənmişdir. Şeirin lüğətinin sadə, anlaşılıqlı söz və ifadələrdən ibarət olması nitqin aydınlığını təmin edən amillərdəndir.

Məcəzin növlərindən yerli-yerində istifadə nitqin ifadəlilik dərəcəsini artıran meyar hesab edilir.

Bütün bu vasitələr lirik qəhrəmanın həyəcanlarını əyani-ləşdirir:

Sual və tapşırıqlar

1. Səsin sürəti dedikdə nə başa düşülür?
2. Nitqin ritminin əhəmiyyəti nədir?
3. Nitqin tembrinə nələr daxildir?
4. Fasilə nitqin hansı forması üçün səciyyəvidir?
5. Fasilənin neçə forması müşahidə olunur?
6. “Yenə o bağ olaydı...” şeirində ifadəlilik yaradan vasitələr hansılardır?
7. “Heydərbabaya salam” şeirində ən çox hansı bədii təsvir vasitələri işlənmişdir?

Tapşırıq №1. Aşağıdakı parçada bədii təsvir vasitələrini göstərin. Şeiri intonasiya ilə oxuyun.

Yenə o bağ olaydı, yenə o qumlu sahil,
Sular ötəydi dil-dil.
Saçım kimi qıvrılan dalğalara dalaydım,
Dalıb ilham alaydım.
Əndamını həvəslə qucaqlarkən dalğalar,
Qəlbimdə qasırgalar,
Fırtınalar coşaydı, qısqançlıqlar doğaydı,
Məni hirsim boğaydı.
Cumub alaydım səni dalğaların əlindən,
Yarışaydım belindən.
Xəyalımız üzəydi sevda dənizlərində,
Ləpələr üzərində.
İlhamımın yelkəni zərrin saçın olaydı,
Sular qırçın olaydı...

Tapşırıq №2. Şeirdə ifadəlilik yaradan vasitələri müvafiq nümunələrlə birlikdə əsaslandıraraq izah edin.

Bu nə gözəl şeirdir, bu nə gözəl mənzərə,
Seyr edəlim bir ara...
Gecələr sayrışarkən ulduzlar lalə kimi
Çilənib dağılarkən ətrafa damla-damla,
Ən yaxın bir adamla
Nə gözəldir dinləmək suların nəğməsini
Təbiətin səsinə!
Nə gözəldir dolaşmaq isti yay fəsilləri,
Bu sərin sahilləri!

**Xəbəri müasir nitqimizin xəbər formasından fərqlənən misraları seçib fikrinizi yazılı şərh edin.*

Tapşırıq №3. Şeirdə məcazi mənada işlənən sözləri seçib həqiqi mənə ekvivalentini (qarşılığını) yazın.

Nə gözəldir səhərlər bizim böyük ruhumuz,
Aşib-daşan duyğumuz,
Şəklindəki sulardan baxaraq ləzzət almaq,
Bu mavi şeirə dalmaq.
Dalğalar kimi qalxmaq, dalğalar kimi enmək
Bəzən hürküb çəkinmək.
Hər dalğa bir kişnəyən bəyaz yallı at kimi,
Bizim bu həyat kimi!...

Mötərizədəki sözlərdən nöqtələrin yerinə uyğun gələnini göstərin.

*Şair şeir deyərkən... işarə edir.

Sözlər: (təsvir etdiyi mənzərəyə, yazdığı şeirə, ictimai quruluşa)

Məmmədhüseyn Şəhriyar
(1905 - 1988)

II. Heydərbabaya salam

Poema şairin göz açıb gördüyü doğma ellər, Cənubi Azərbaycan, ümumən milli həyatımız, psixologiyamız haqqında mükəmməl bir poetik ensiklopediyadır. Bu əsəri haqlı olaraq şeirlə yoğrulmuş möhtəşəm Azərbaycan dili abidəsi də adlandırırlar. Şeir beşlik formasında, heca vəznində yazılmışdır. Qafiyə sistemini bədii quruluşu baxımından bu cür səciyyələndirmək olar: (a aa bb).

Şeir bir sıra bədii xüsusiyyətləri ilə yanaşı, zəngin ifadəlilik keyfiyyəti baxımından da rəngarəng obrazlı çalarlara məxsusdur.

... Bayram yeli çardaxları yıxanda,
Novruzgülü, qar çiçəyi çıxanda,
Ağ buludlar köynəklərin sıxanda...

Bu bədii parçanı ifadəlilik aspektindən nəzərdən keçirdikdə görürük ki, zəngin qafiyə sistemi (yıxanda, çıxanda, sıxanda) şeirə xüsusi bir ahəngdarlıq, intonasiya axıcılığı və rəvanlıq verir. “Ağ buludlar köynəklərin sıxanda” mısrası ümumi mənaya yeni rəng qatır. Buradakı məcazlıq şeirin gözəlliyini daha da artırır.

Yaxud:

... Evlər qalır, ev sahibi yox özü,
Ocaqların ancaq işıldar gözü ...

Bu mısraları diqqətlə nəzərdən keçirdikdə, “ocaqların gözü” ifadəsinin şeirin bütövlükdə bədii keyfiyyətini mükəmməl səviyyəyə çatdırdığının şahidi oluruq.

Şeir dil və üslub cəhətdən də olduqca xoş təsirə malikdir. Dil nöqtəyi-nəzərdən araşdırdıqda şeirin cənub dialektinin xüsusiyyətlərinə əsaslandığı qənaətinə gəlmək mümkündür. “Şövkətüzə”, “elüzə”, “dilüzə” və s. kimi söz və ifadələr bu qənaətin doğruluğunu təsdiq edir.

Dilinin şirinliyi, üslubunun gözəlliyi də digər cəhətlər kimi şeirdə ifadəlilik yaradan vasitələrdən sayılır. Ümumilikdə götürdükdə sözlərin hər birinin fərqli ekspressiv mənə ifadə etməsi şeirin obrazlılıq və ifadəlilik tələbatını tam ödəyir.

Tapşırıq №1. Şeiri diqqətlə oxuyun. Müasir nitqimizlə müqayisə edin, fərqlənən sözləri seçib müasirləşdirin.

Heydərbaba, ildırımlar şaxanda,
Sellər, sular şaqqıldayıb axanda,
Qızlar ona səf bağlayıb baxanda,
Salam olsun şövkətüzə, elüzə,
Mənim də bir adım gəlsin dilüzə.

...Bayram yeli çardaxları yıxanda,
Novruzgülü, qar çiçəyi çıxanda,
Ağ buludlar köynəklərin sıxanda,
Bizdən də bir yad eləyən sağ olsun
Dərdlərimiz qoy dikəlsin dağ olsun.

Tapşırıq № 2. Fəal nitq mövqeyində işlənməyən köhnəlmiş sözləri seçin.

...Novruzəli xərməndə vəl sürərdi,
Gahdan enib küləşlərin kürərdi,
Dağdan da bir çoban iti hürərdi

Onda gördün ulaq ayaq saxladı,
Dağa baxıb qulaqların şaxladı.

Tapşırıq № 3. Şeirdə ifadəlilik yaradan vasitələri göstərin.
Şeiri intonasiyanın tələblərinə uyğun oxuyun.

...Evlər qalır, ev sahibi yox özü,
Ocaqların ancaq işıldar gözü
Gedənlərin az-çox qalıbdır sözü
Bizdən də bir söz qalacaq, ay aman!
Kimlər bizdən söz salacaq, ay aman!

Aşırıq deyər: Bir nazlı yar var imiş,
Eşqindən odlanıb yanar var imiş,
Bir sazlı, sözlü Şəhriyar var imiş
Odlar sönməyib, onun odu sönməyib,
Fələk çönüb, onun çarxı çönməyib.

*Yazılışı ilə tələffüzü fərqlənən sözlərin altından xətt çəkin.

NİTQİN TƏRZİ

Başqasının nitqinin verilmə üsulları iki şəkildə özünü göstərə bilər:

I. Vasitəsiz nitq- başqasının nitqinin danışan və yazan şəxsin nitqində olduğu kimi, yəni heç bir dəyişiklik edilmədən, hətta cümlənin qrammatik quruluşunun belə olduğu kimi saxlanılması şəklində işlənilməsidir. Vasitəsiz nitqli cümlələr quruluşuna görə iki cür olur: a) müəllifin sözləri, b) vasitəsiz nitq.

Müəllifin sözləri nitq feillərindən (dedi, söylədi, qışqırdı, oxudu və s.) ibarət olur. Vasitəsiz nitq müəllifin sözü olmadan söylənilə bilməz. Məsələn, Ulu Öndər Heydər Əliyev demişdir: “İqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir”. Yaxud:

Xalq yazıçısı Vidadi Babanlı ana dili haqqında belə demişdir: “Ana dili millətin milli-mənəvi dəyərlərini yaşadan əsas vasitə və millətin ən iti yaddaşdır”.

Vasitəsiz nitqin işlənmə yeri sərbəstdir. Müəllifin sözündən əvvəl və sonra da işlənə bilər. Yaxud da hər iki tərəfdən müəllifin sözü ilə əhatə də oluna bilər:

- 1) Müəllifin sözündən əvvəl. Bu halda vasitəsiz nitqdən sonra vergül, bəzən də sual, nida işarəsi və tire qoyulur. Məsələn: “Kim deyər keçən dərslərimizin mövzusu nə idi?” – deyər professor tələbələrə müraciət etdi. Sxemi: “V?” – m .
- 2) Müəllifin sözündən sonra. Bu halda vasitəsiz nitqdən əvvəl iki nöqtə qoyulur və vasitəsiz nitqin ilk sözü böyük hərflə yazılır. Məsələn: M.Ə.Rəsulzadə demişdir: “Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!” Sxemi: M: “V!”
- 3) Müəllifin sözlərinin arasında. Bu halda vasitəsiz nitqdən əvvəl iki nöqtə, sonra isə vergül, sual və ya nida işarələri, eləcə də tire qoyulur. Məsələn:

Müəllim üzünü tələbələrə tutub: “İmtahana ciddi hazırlaşın”, - deyər tələbkarcasına onlara müraciət etdi. Sxemi: M: “V,” – m.

II. Vasitəli nitq- başqasının nitqinin olduğu kimi deyil, onun yalnız məzmununun çatdırılmasına deyilir.

Vasitəli nitq, bir qayda olaraq, müəllifin sözündən sonra işlənir. Vasitəsiz nitqi vasitəli nitqə çevirmək üçün dırnaqlar və müəllif sözündən sonra qoyulan qoşa nöqtə atılır, yerinə “ki” bağlayıcısı əlavə olunur. Yuxarıdakı vasitəsiz nitqə aid verilmiş ikinci nümunəni vasitəli nitqə çevirdikdə aşağıdakı cümlə quruluşu alınır:

Vidadi Babanlı demişdir ki, millətin milli-mənəvi dəyərlərinin yaşadılmasında ana dili əsas vasitə və iti yaddaşdır.

ƏLAVƏ OXU ÜÇÜN

“Könül və can”- hər ikisi Azərbaycan və yaxud Səməd Vurğunun diplomatik nitqi

Təbiət və insan! Şair və zaman! Bu sintaktik birləşmələrin birinci tərəflərində duran sözün müxtəlif olmasına baxmayaraq, semantik mahiyyəti baxımından eyni fəlsəfi düşüncəyə malikdir.

Birinci məsələ haqqında söylənən “İnsanın nəinki fizioloji cəhətdən, eləcə də mənəvi-psixoloji keyfiyyət baxımından da formalaşmasında təbiətin (burada təbiət sözünü həm həqiqi-təbiət, həm də mühit anlamında düşünmək olar-Ə.A.) olduqca əhəmiyyətli və böyük rolu vardır” fikrini məzmunca bundan o qədər də fərqlənməyən ikinci tendensiya haqqında da söyləmək mümkündür.

“Şair və zaman!” problemi “Təbiət və insan!” məsələsi ilə

müqayisədə öz fəlsəfi semantik əhatəsinə nisbətən konkretidir. Əlbəttə, bu düşüncə obyektini geniş mənada ədəbiyyatı əhatə edə bilər. Lakin məqsədimiz bu sahədə geniş və əhatəli tədqiqat aparmaq olmadığından sərlövhədən də məlum olduğu kimi, ədəbiyyatımızın bir parçası, həm də şanlı və dəyərli bir parçası olan Böyük Səməd Vurğun yaradıcılığının müəyyən bir istiqaməti barədə danışacağıq. Məni bu aspektdə düşünməyə, fikir söyləməyə sövq edən səbəb isə Böyük S.Vurğun haqqında son dövrlərdə haqsız, iftira dolu söz-söhbətlərin cəmiyyətimizdə ayaq açmasıdır. Şübhəsiz, bunu bəzi “ağıl” sahiblərinin qərəzli mövqə üzərində qurulmuş əsassız subyektiv qeybətləri adlandırmaq daha doğru olar. Bəhs olunan mənzərəni şairin aşağıdakı öz dərin fəlsəfi mənalı misraları daha real və bəzək-düzəksiz şəkildə əks etdirir:

...Bir insan qüdrəti neylər bu dağa,
Zaman qarışıqdır, getmə uzağa!

Belə bir haqlı fikir də mövcuddur ki, ədəbiyyatın canı, ruhu olan dildən bəhs etmədən, dilin, sözün rənglərini açmadan bədii əsərin mahiyyətini aşkarlamaq çox çətindir. S.Vurğunun yaradıcılığına həsr olunmuş əsərlərdə onun dilinin fəlsəfi-estetik mahiyyətindən, ekspressivliyindən geniş şəkildə bəhs edilməmişdir. Biz S.Vurğun poeziyasının diplomatik dil mahiyyətinə qısa bir nəzər salacağıq. Hesab edirik ki, bu kiçik araşdırma böyük sənətkarımızın diplomatik dil istedadını aşkarlamaqla yanaşı, həm də ona qarşı tuşlanan haqsız hücumlara bir cavab olacaqdır. Təbii ki, bu cəhdimiz şairin bütün əsərlərinə tətbiq edilsə belə uğurla nəticələnər. Odur ki, müfəssəl və ümumi tədqiqə ehtiyac olmadığından fikrimizi şairin yaradıcılığının bəzi nümunələri əsasında ifadə etməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Ekspozitiv başlanğıc hesab olunan “Səməd Vurğuna qədər

poeziyamızda azərbaycançılıq məfkurəsi, Azərbaycan xalqının öz varlığı ilə fəxarət hissləri güclü deyildi” rəyini fikrimizin uğurlu bir müqəddiməsi saymaq olar. Səməd Vurğunda dildən hər cür istifadə üçün xüsusi istedad vardır. O, hər sözü dalğa kimi ləngər vuran, vətən avazlı, xalq təranəli aforizmlə zəngin dilindən tanındığı qədər də mətnaltı mənanı incəliyi ilə ifadə edən, diplomatik mahiyyət daşıyan söz və vahidləri ilə də tanınır.

Səməd Vurğun elə şəxsiyyətdir ki, xalq öz tarixinin bir dövrünü onun adı ilə bağlayıb. “Səməd Vurğun dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı” deyildiyi kimi, “Səməd Vurğun dövrü Azərbaycan” demək də mümkündür. Lakin, “Səməd Vurğun dövrü Azərbaycan” qarışıqlığı və siyasi gərginliyi ilə müşayiət olunan zaman kimi yadda qalmışdır. Həmin dövrün tarixi hadisələrini xronoloji meyara düzsək, təxminən belə bir siyasi mənzərə alınır: a) Gələcək şairin uşaqlıq və gənclik illəri Azərbaycanda milli şüurun və hərəkatın yüksəlişi; b) Demokratik Cümhuriyyətin yaranması və süqutu; c) Sovet bolşevizmi və repressiya; d) Şəxsiyyətə pərəstiş. Bütün bu burulğanlı siyasi dəyişikliklər dövrünü şair dilin diplomatik məntiqi ilə tənzimlədi.

30-cu illərdə bolşevik partiyasının ədəbi təşkilatları yenidən qurmağı tələb edən qərarı çıxmışdı. Bu qərara görə milli motivlər, milli hiss və düşüncəni təbliğ edən ədəbi janrlar kəskin tənqid edilir, əvəzində “proletar beynəlmiləçiliyi” adı altında bolşevizm siyasəti yayılırdı. “Beynəlmiləl” səciyyə daşıyan şeirlərə geniş meydan verilirdi. Səməd Vurğun bu mərhələdən milli mənafe naminə uzaqgörənliklə istifadə etdi. Belə ki, şair türk millətçiliyinin əvəzinə Azərbaycan millətçiliyinin poeziya bayrağını qaldırdı. Millətçiliyi mahiyyətcə ondan az fərqlənən xalq sevgisi, xalqın varlığına, el ruhuna pərəstiş hissləri ilə əvəz etdi. Xalqçılıq ideyaları bolşevik siyasətinə yaxın idi. Odur ki, S. Vurğun bu gedişdən də ustalıqla faydalandı.

Azərbaycanın öz varlığını axtarmaq və poeziyanın əsas

tərənnüm obyektinə çevirmək o zaman çoxlarının ciddi əhəmiyyət vermədiyi, lakin mənaca böyük tarixi əhəmiyyət daşıyan bir məfkurə idi.

“Nədən şeirimizin baş qəhrəmanı,
Gah Turandan gəlir, gah da İrandan!
Bəs mənim ölkəmin varlığı hanı?”

- deyən şair istənilən məsələyə milli aspektdən yanaşmağa üstünlük verir və bu ciddi problemi dilin diplomatik məqamından istifadə etməklə canlı bir şüara çevirir.

S.Vurğun “varlığımız” dedikdə məhz milli dəyərlərimizi, milli mentalitetimizi və etnoqrafiyamızı, başqa sözlə desək, milli ictimai düşüncəni nəzərdə tutur.

Belə bir sualın qoyuluşu (“Bəs mənim ölkəmin varlığı hanı?”) yalnız ədəbiyyatımızın məfkurəsinin müəyyənlişməsi üçün deyil, bütövlükdə milli dövlətçilik aspektlərinin, milli idarəçilik istiqamətlərinin müəyyənlişməsi üçün də dəyərlidir. Belə bir əqidə sahibinin milli məfkurəni Azərbaycan şeirinin tərənnüm obyektinə tuş etməsi, poeziyamızın şüarına çevirməsi təbiidir. Çünki, S.Vurğun həm şeirlərində, həm də əqidəsi və ideyasında tamamilə millidir. S.Vurğun mövzusunda asılı olmayaraq nə yazır-yazsın, necə deyir-desin yazdıqlarının və söylədiklərinin əsasında azərbaycançılıq məfkurəsi durur. Bu məfkurənin ən mükəmməl nümunəsi “Azərbaycan” şeiridir.

Azərbaycan şeirinin vətənçilik konsepsiyası sayılmağa layiq olan bu əsərlə şair Azərbaycan sevgisinə, azərbaycanlının milli qürur hissələrinə müraciət etdi. Ümumiyyətlə, Səməd Vurğun yaradıcılığında Azərbaycan, onun keçmişi və bu günü, tarixi və gələcəyi, təbiəti və iqlimi əsas və baş mövzudur.

Həmcə kiçik olmasına baxmayaraq, əhatə dairəsi, hərtərəfliliyi, bədii qüdrəti ilə bir dastan təsiri bağışlayan “Azərbaycan” şeirində şair insanı valeh edən musiqili və ahəngdar

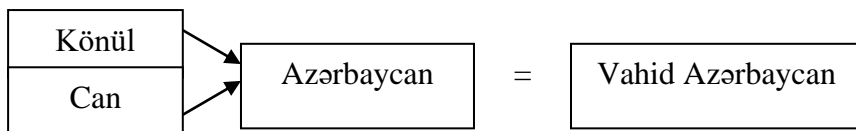
misraları ilə oynaq, orijinal qafiyə və rədifləri ilə doğma və Təninə olan coşqun hisslərini, məhəbbət və arzularını ifadə etmişdir. Şeirin poetik estetikası və nəzm xüsusiyyətləri haqqında müxtəlif mənbələrdə olduqca rəngarəng, dəyərli fikirlər söylənmişdir. Lakin bir şeyi xüsusi qeyd etmək yerinə düşərdi. Belə ki, “Azərbaycan” şeiri haqqında indiyə qədər olan yazıların, təhlillərin, söylənən fikirlərin hamısında nədənsə vətən məfhumundan birmənalı şəkildə-yalnız Şimali Azərbaycan kontekstində bəhs edilmişdir. Təbii ki, bu da müəyyən siyasi-tarixi şəraitlə əlaqədar olaraq birtərəfli izah olunmuşdur.

Misilsiz ədəbi əhəmiyyəti olan bu şeir, eyni zamanda, siyasi motivləri ilə də diqqəti cəlb edir:

El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənim sən,
Anam, doğma vətənim sən!
Ayrılarımı könül candan?
Azərbaycan, Azərbaycan!

Bəndin son iki misralarında bütöv Azərbaycan ideyasına mətnaltı, poetik bir işarə vardır. “Ayrılarımı könül candan?” misrasında “könül” və “can” sözləri ilə Azərbaycan ifadə edilir. Yəni, biri-“könül”-Şimali Azərbaycan; digəri-“can”-Cənubi Azərbaycan anlamında işlənmişdir.

Fikrimizi aşağıdakı sxem vasitəsilə belə əyaniləşdirə bilərik:

Burada “can” sözü Cənubi Azərbaycan birləşməsinin inisialına (qısaltmasına) uyğun gəlir. Bu misradan sonra gələn “Azərbaycan, Azərbaycan” sözləri “Könül” və “can” sözlərinin Azərbaycan anlamında işlənməsinin təsdiqidir (“Könül”

də Azərbaycan, “can”da Azərbaycan).

Dördüncü misranın sual şəklində qoyuluşu vətənin bölünməsinin heç bir siyasi meyara əsaslanmadığını və tarixi yanlışlıq olduğunu gündəmə gətirir.

Digər bir bəndə nəzər salaq:

Dağlarının başı qardır,
Ağ örpəyin buludlardır,
Böyük bir keçmişin vardır,
Bilinməyir yaşın sənin,
Nələr çəkmiş başın sənin

Bu bənddə də, göründüyü kimi, siyasi məzmun güclüdür. Azərbaycanın qədim tarixə malik olmasının önə çəkilməsi ilə yanaşı, “Böyük bir keçmişin vardır” misrası ilə həm də ərazi baxımından da Azərbaycanın tarixən geniş bir coğrafiyanı əhatə etməsi nəzərə çatdırılır. “Ağ örpəyin buludlardır” misrasında vətənin başı üzərində dolanan fəlakətə, təhlükəyə bir işarə vardır. Nəzərə alsaq ki, ədəbiyyatda “bulud” ifadəsi “fəlakət”, “bədbəxtlik” simvolu kimi işlənib, o zaman fikrimizin doğruluğunu təsdiq etmiş olarıq.

...“Bilinməyir yaşın sənin,
Nələr çəkmiş başın sənin”...

misraları ilə şair aydın bir milli siyasətlə xalqın, ölkəsinin başına gətirilən müsibətləri, illər uzununu istismar edildiyini, müxtəlif siyasi oyunlara qatıldığını nəzərə çatdırmaq istəmişdir. Lakin bütün bu dediklərimizi açıq şəkildə söyləmək o dövr üçün çox çətin idi. Odur ki, S.Vurğun dilin digər keyfiyyətlərindən, məharətindən istifadə etdiyi kimi, diplomatik qüdrətindən də ustalıqla yararlanaraq, milli hiss və düşüncələrini ifadə etmişdir.

DİLİN KONSTITUSİYASI VƏ YA KONSTITUSİYASININ DİLİ

Bütün xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da dili onun milli varlığını, maddi-mənəvi mövcudluğunu sübut edən ən qiymətli məxəzlərdən sayılır. Ana dili bizə nəsildən-nəslə keçən ən böyük və əvəzsiz nemətdir. Anamız onu bizə süd verə-verə, kəlmə-kəlmə, cümlə-cümlə yedirir, onu iliyimizə və ruhumuza tədricən, dönmədən daxil edir, bizi böyütdükcə sözlərimiz artır, cümlələrimiz böyüyür, ana dili bizim sonrakı həyatımızda ən böyük müəllimə çevrilir.

Dilin tarixi onun mənsub olduğu xalqın tarixi qədər qədimdir. Bu mənada Azərbaycan dili dünyanın ən qədim dillərindən hesab edilir. Danışiq dili kimi formalaşdığı gündən çağdaş dövrümüz də daxil olmaqla Azərbaycan dili tarixən qonşu dillərlə təmasda olmaqdadır. Bu ünsiyyətin, əlaqənin sayəsində qarşılıqlı söz mübadiləsi prosesi bu gün də davam edir. Sözlərin nisbətini nəzərə alsaq, dilimizdən başqa dillərə daha çox söz keçmişdir, nəinki digər dillərdən dilimizin lüğət tərkibinə söz daxil olmuşdur. Azərbaycan dilçiliyinin leksikologiya bölməsində bu haqda kifayət qədər zəngin məlumat verilmişdir.

Azərbaycan dilinin olduqca zəngin lüğət tərkibinə, mükəmməl qrammatik quruluşa malik olduğunu isbat edən amillərdən biri də budur ki, dünyanın istənilən dilindən bu dilə asanlıqla tərcümə etmək mümkündür. Başqa yüksək keyfiyyətləri ilə yanaşı, Azərbaycan dilinin beynəlmiləl funksiyası da mövcud olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan dili vaxtilə xalqlararası danışiq dili kimi də fəaliyyət göstərmişdir. Bu yüksək keyfiyyəti əcnəbi xalqların görkəmli nümayəndələri də etiraf etmişlər. Bu sırada M.Y.Lermantovun fikrini xatırlamaq yerinə düşərdi: “Tatarca (azərbaycanca; qədimdə dilimizin adlarından biri belə olmuşdur-Ə.A.) öyrənməyə başlamışam, bu dil burada və

ümumiyyətlə, Asiyada fransız dili Avropada vacib olan qədər lazımdır. Heyif ki, indi öyrənib başa çatdıra bilməyəcəm, sonra lazım ola bilərdi”.

Beləliklə, Lermantov Azərbaycan dilinin Şərqdəki mövqeyini fransız dilinin Avropadakı vəziyyətinə bərabər tuturdu.

Cəmiyyət həyatında mühüm rol oynayan digər hadisələr kimi, dil də ictimai xarakterə malikdir. Çünki dil də ictimai hadisədir. Cəmiyyətə məxsus olan bütün hadisələr məzmunundan, həcmindən və ictimai mahiyyətindən asılı olaraq rəsmiləşdirilir, xüsusi qanunlarla tənzimlənir. İctimai mahiyyət daşıyan dil də məhz ümumi səciyyəsinə görə konstitusiya ilə normalaşdırılır.

Nəzərə alsaq ki, insanla, onun həyat tərzilə bağlı olan hər bir hadisə ictimai mənə kəsb etsə də, dillə müqayisədə digər ictimai hadisələrdə nisbilik anlayışı da özünü göstərir. Məlumdur ki, cəmiyyətdən kənarında, insan fəaliyyəti ilə bağlı olmayan yerdə dil də mövcud ola bilməz. İnsanlar bir-biri ilə toplum şəraitində əlaqə saxlayır, ünsiyyət qurur, fikir mübadiləsi edirlər. Bu səbəbdən də dilin ictimai mahiyyəti daha dolğun və həqiqidir.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin çıxışlarının birindən gətirdiyimiz aşağıdakı sitat fikrimizi daha dəqiq ifadə edir:

“Dil hər bir millətin milliliyinin əsasıdır. Ona görə də hər bir gənc öz ana dilini, Azərbaycan dilini ən incəliklərinə qədər bilsin və bu dildən istifadə etsin. Biz müstəqil Azərbaycanda Azərbaycan dilini dövlət dili etdiyimiz kimi, cəmiyyətimizdə də, xalqımızın içində də Azərbaycan dilini mütləq hakim dil etməliyik”.

Həyatımızın müxtəlif sahələri ilə bağlı olan konstitusiya qanunlarına necə riayət edilməlidirsə, qrammatik qanunların aliliyi də eyni tərzdə gözlənilməlidir. Qrammatikasız dil “qanadsız quş”a bənzər. Bu yerdə M.V.Lomonosovun qrammatika haqqında söylədiyi fikri xatırlamaq məqsədəuyğundur. “Qram-

matikasız oratoriya kütdür, poeziya pəltəkdir, fəlsəfə əsassızdır, tarix xoşagəlməzdir, hüquqşünaslıq şübhəlidir”.

Ölkənin, millətin idarəçilik qanunları *konstitusiya* ilə tənzimləndiyi kimi, dilin idarəçiliyi də *qrammatik qayda və qanunlarla* həyata keçirilir. Bir sözlə, deyə bilərik ki, *qrammatika dilin konstitusiyasıdır*.

Qanunların rəsmiləşdirilməsi onun işləkliyini təmin etməklə həyata keçirildiyi kimi *dilin konstitusiyası* da, ilk növbədə, onun cəmiyyətdə özünə layiq yer tutması ilə yaradılır. Dil də canlı bir orqanizmdir. Bütün canlı varlıqlar öz mövcudluğunu müəyyən bir vasitə ilə isbat etdiyi kimi, *dil də həyata vəsiqə almasını* cəmiyyət daxilində kommunikativ vəzifəsi ilə şərtləndirir. *Həyata vəsiqə alan dil* dünyaya göz açan uşağa bənzəyir. Uşaq özünü doğum haqqında şəhadətnamə aldığı vaxtdan rəsmiləşdirmiş hesab olunduğu kimi, dil də *dövlət dili* statusu aldığı andan rəsmiləşdirilmiş sayılır.

Bu baxımdan tam cəsarətlə deyə bilərik ki, dilimizin inkişafı, tətbiqi və tədrisi məsələləri dövlətin xüsusi diqqət mərkəzindədir. Belə bir gerçəyi də deməyi özümüzə borc bilirik ki, *Azərbaycan dilinin dövlət dili* kimi işlənmə tarixinə xronoloji cəhətdən nəzər saldıqda bu taleyin “fraqman” xarakteri daşdığını görürük. Təbii ki, bu fikrimizi 1995-ci ilə qədərki dövrə aid etmək daha doğrudur.

Bəllidir ki, *Azərbaycan dili uzun zaman şeir dili kimi inkişaf etmiş* və fəaliyyət göstərmişdir. Bu aralar dilin rəsmi və hüquqi əlamətlərini bədii üslub öz üzərinə götürmüş və tətbiq etmişdir. Haqlı olaraq belə bir fikir mövcuddur ki, bədii üslub öz funksional imkanlarının genişliyinə görə, müəyyən müddət *ədəbi dili təmsil etmişdir*.

Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlənmə tarixinin ilk “fraqman” görüntüsü XVI əsrə təsadüf edir. Dövlətçilik tariximizin ilk müstəqil dövləti olan Səfəvi dövləti iqtidarı tərəfindən ilk dəfə dilimiz dövlət dili səviyyəsinə yüksəldildi. Sa-

rayda bütün kargüzarlıq işləri, eləcə də ordu içində və qismən də beynəlxalq yazışmalar Azərbaycan (türk) dilində həyata keçirilirdi. Lakin bu hakimiyyət uzun sürməyi üçün dilimizin mövcud rəsmi (hüquqi) vəziyyəti də qısa bir dövr yaşamışdır.

1919-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti türk dilini rəsmi dövlət dili elan etdi. Sovet çevrilişindən sonra 30-cu illərə qədər dövlət dili yenə türk dili adlanırdı.

1936-cı ildən dövlət dili Azərbaycan dili adlandırılırdı. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra 1992-ci ilin 22 dekabrında verilən fərmanla Azərbaycan Respublikasının dövlət dili yenidən **türk dili adlandırılırdı**. 1995-ci ilin 12 noyabrında qəbul edilmiş konstitusiyada dövlət dili ilə bağlı aşağıdakı qanun və fərmanlar verilib:

1. **2001-ci il** iyunun 18-də **“Dövlət dilinin tətbiq işinin təkmilləşdirilməsi haqqında”**

2. **2001-ci ilin** avqust atının 9-da **“Azərbaycan əlifbası və ana dili** (Azərbaycan dilinin) **gününün təsis edilməsi haqqında” fərmanlar** verildi.

3. **2002-ci ilin** sentyabrın 30-da 3 fəsil, 20 maddədən ibarət **“Dövlət dili haqqında” qanun** qəbul edildi.

4. **2003-cü il** yanvarın 2-də isə **“Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” fərman** imzalandı.

Azərbaycan dili haqqında bu rəsmi tarixi xronologiyaya nəzər saldıqda məlum olur ki, dövlət dili kimi işlənmə sırasında “II fraqman səhnəsi” Demokratik Cümhuriyyət iqtidarı zamanına məxsusdur. Tarixi qaynaqlardan bəllidir ki, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti zamanında, dilimizin dövlət dili olaraq işlənməsi, rəsmi status alması və fəaliyyəti daha aktual xarakter daşmışdır. Qeyri- millətlərdən olan yerli əhalinin nümayəndələrinin parlamentdəki çıxışlarının rus dilində olması təklifi qızgın mübahisələrə səbəb olmuşdur. Bu istiqamətdə aparılan geniş müzakirələrin sonucu olaraq verilən qərara əsasən parlamentin rəsmi dili Azərbaycan (türk) dili

elan olunsa da, ancaq digər millətlərin nümayəndələrinin öz çıxışlarını rus dilində etmələri müəyyən müddət üçün məqbul hesab edilmişdi. Həmin dövrün rəsmi dil mənzərəsini canlandırmaq üçün belə bir fakta istinad etmək daha məqsədə uyğundur. Azərbaycan türkcəsində olmayan sənədlərin üstündə parlamentin sədr müavini Həsən bəy Ağayev bu cür məzmunlu bir imza qoyarmış: “ərizə türkcə lisanda olmadığı üçün əncamsız qalır”. Bu barədə *Nazirlər Şurasının 1918-ci il 27 iyun* tarixli xüsusi fərmanı da mövcuddur. Demokratik Cümhuriyyətin ömrü çox qısa-cəmi 23 ay olduğu üçün dilimizin hüquqi statusu, rəsmi funksiyası da eyni taleyi yaşamalı oldu.

Sovet dönəmində bu sahədə müəyyən addımlar atılsa da, lakin mövcud siyasi şərait bu vacib məsələnin həllinə əngəl törətmişdir. 1956-cı ildə Azərbaycan Respublikası Ali Soveti 1937-ci il konstitusiyasına xüsusi əlavə qəbul etdi. Həmin əlavədə Azərbaycan SSR-də dövlət dilinin Azərbaycan dili olması təsbit edilirdi. Lakin bu qərar “mərkəzin” narazılığı ilə qarşılandığı üçün “beşikdəcə” boğuldu.

1978-ci ildə Azərbaycan SSR-nin konstitusiyasında dövlət dilinin Azərbaycan dili olması haqqında Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin müəllifliyi və uzaqqörən siyasəti nəticəsində xüsusi müddəa qəbul edildi. Sovet imperiyası “qılıncının hər iki tərəfinin ülgüç kimi kəsdiyi” bir siyasi şəraitdə belə mühüm addım atmaq böyük bir cəsarət və sonsuz vətəndaşlıq qüruru tələb edirdi. Bu yüksək mənəvi keyfiyyətlər, şübhəsiz, Heydər Əliyevdə vəhdət təşkil edirdi. Ulu Öndərin müdrik siyasi sərəştəsi və yüksək milli təəssübkeşliyi nəticəsində qəbul edilən bu müddəa Konstitusiyanın 73-cü maddəsində təsbit edilmişdir.

Dilin dövlət dili funksiyasını şərtləndirən əsas amillərdən biri də beynəlxalq yazışma dili kimi də aktiv olmasıdır. Azərbaycan dili bu baxımdan da tarixi təcrübəyə malikdir. Belə ki, dilimizin inkişaf mərhələsində beynəlxalq yazışmalar

dili kimi fəaliyyət dövrü XVI əsrdə başlamışdır.

Hər bir dilin konstitusion hüququ o zaman mövcud olur ki, həmin dil dövlət dili kimi fəaliyyət göstərsin. Dövlət və hökumət qanunlarının, rəsmi göstəriş və sərəncamların, cəmiyyət həyatının tənzimlənməsində mühüm rol oynayan sənədlərin vahid dillə icrası vacib məsələlərdən birincisidir. Dövlət dilinin vahidlik prinsipi dövlət və yeni cəmiyyət quruculuğunda, eləcə də idarəçilik sistemində vahid mexanizmin yaranması işində ünsiyyət resurslarını birləşdirir, vahid anlaşmanın imkanlarını artırır.

Konstitusiyamızın (1995-ci ilin noyabrın 12-si) 21-ci maddəsində yazılır: Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir.

Bu şərəfli maddənin yazıldığı yer konstitusiyamızın “qızıl səhifəsi” hesab edilir. Çünki bu şanlı tarix Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq təkrar dünyaya göz açdığı bir gündür. “Konstitusiya”nın həmin maddəsində yenə yazılır: “Azərbaycan Respublikası əhalinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir”. Bu dövlət dili anlayışının ədalətli prinsipinin təzahürüdür. Yəni dövlət dilinin vahidliyi azsaylı xalqların, etnik qrupların öz ana dillərində danışmalarına heç bir əngəl yaratmır. Əksinə, bu dillərin kommunikativ funksiyasının inkişafına şərait yaratmış olur.

Hər bir dilin tətbiqi, tədrisi və tədqiqinin əsasında onun dövlət dili elan edilməsi addımının atılması başlanğıc sayılır. Bu olmadıqda aşağıdakı tənəzzül variantları və çatışmazlıqlar baş verir:

1. Başqa xalqlarda, etnik qruplarda çoxluğun dilinə etinasız münasibət yaranır.
2. Dövlətin siyasi, iqtisadi, mədəni fəaliyyətinin geniş kütlələrə çatdırılması və bu fəaliyyətin qavranılması zəifləyir.
3. Ana dilinin müxtəlif üslubları, xüsusən elmi, rəsmi-

dəftərxana (kargüzarlıq) və publisistik üslubları ya ümumiyyətlə, inkişafdan qalır və yaxud da zəifləyir.

Dil öz nüfuzunu və potensialını danışıqda və yazıda təzahür edir. Bu, dilin ümumi (ictimai) prinsipi hesab edilir. Yəni hamı dilin qayda-qanunlarına tam, eyni dərəcədə riayət etməlidir. Düzgün yazıb-oxumaq bütövlükdə cəmiyyətdən tələb edilir. Odur ki, orfoepik və orfoqrafik qaydalara dilin konstitusiyaya hüquqları çərçivəsində yanaşılmalıdır.

Dili yaşadan xalqdır, o dildə danışanlardır. Dilin daşıyıcısı olan insanlar dilin Konstitusiyasına ən azından “ışığı qanunları” səviyyəsində əməl etməlidirlər. Dilin saflığı uğrunda mübarizə hər bir vətəndaşın gündəlik həyat tərzinə çevrilməlidir.

Dilimizin yad dillərin təsirindən qurtarması, hibrid (calaq) sözlərin birləşməsi ilə “etnogenetik” qarışıqlıqdan xilas uğrunda çarpışmaq günümüzün tələblərindəndir.

Niyə belə deyirik və ya bəzi etimoloji fiqurların leksik və struktur semantikasi

Ayrı-ayrı sözlərin, morfemlərin mənşəyini, tarixini öyrənməklə məşğul olan etimologiya termini yunan dilinə məxsusdur. Yunanca etimon (etymon) sözün “əsas”, “əsil mənası” anlayışını bildirir. Eyni etimoloji prinsiplərlə, üsullarla formalaşan və vahid linqvo-etimoloji məqsədə xidmət edən **etimoloji fiqurların** müəyyənləşdirilərək leksik və struktur-semantik baxımdan izahına böyük ehtiyac hiss olunur. Ünsiyyətin, formasından asılı olmayaraq (yazılı və şifahi), canlı, təsirli və ifadəli alınması işində bunun xüsusi rolu vardır. Nitq normalarının, xüsusən də leksik normanın düzgün tənzimlənməsi üçün digər leksik vahidlərlə bərabər, etimoloji fiqurların da leksik-semantik cəhətdən tam mənası ilə və öz yerində sərrast işlənməsinin ünsiyyətin maksimum səviyyədə qurulmasında faydası çoxdur.

İstər akustik (şifahi), istərsə də optik (yazılı) nitqdə *etimoloji fiqurların* mənasına bələd olmadan istifadəsi nitq situasiyasını pozmaq və məqsədə zidd münasibət qurmaq deməkdir.

Etimoloji fiqur – eyni söz birləşməsi və cümlə tərkibində eyni kökdən düzələn vahidlərin bağlılığı ilə meydana çıxan ritorik fiqur anlamını ifadə edir: “ölen öldü, qalan qaldı”, “ipə-sapa yatmaq”, “yazı yazmaq”, “alan aldı”, “qalan qaldı”, “bilən bildi”, “qaçan qaçdı” və s. nümunələr eyni anlayışı bildirir.

Tarixən “etimologiya” termini “morfologiya” mənasında işlədilmiş, dil vahidlərinin quruluşu haqqında təlim kimi başa düşülmüşdür. Etimologiyanın tarixi çox qədimdir. Hələ eramızdan əvvəl VI əsrdə yunan filosofları sözlərin etimologiyası ilə məşğul olmuşlar. Bu elmin banisi Platon (Əflatun) sayılır. Lakin etimologiyanın elmi əsasları yalnız müqayisəli-tarixi dilçilik meydana gələndən sonra müəyyənləşdirilmişdir. Buna görə də *etimoloji tədqiqatda* müqayisəli-tarixi metod əsas rolə malikdir. Etimologiya müqayisəli tarixi metoda və daxili rekonstruksiyaya (məna birliyinə) əsaslanaraq dilin uzaq dərəcəliklərinə nüfuz edir.

Etimologiyadan bəhs etdikdə, birinci növbədə, elmi etimologiya nəzərdə tutulmalıdır. Xalq etimologiyasından fərqli olaraq, hər hansı bir sözün mənşəyinə dair təsadüfi, uydurma deyil, aydın, dəqiq, inandırıcı dəlillərə söykənən məna təsəvvür edilir.

Sözün fonetik tərkibi onun “təbiət materiyasını” təşkil etsə də, bu fonetik tərkibin sözün ifadə etdiyi əşyanın məzmunu ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Belə olsaydı indiki vəziyyətdən tam fərqli olaraq, ayrı-ayrı dillər deyil, tək-cə bir dil mövcud olardı. Sözün leksik mənası şüurumuzun obyektiv gerçəkliklə əlaqəsindən və bu real aləmin təfəkkürümüzdə inikası əsasında yaranır. Xarici aləmlə təfəkkürümüzün idrak imkanları arasındakı münasibətlər müxtəlif olduğundan sözlər də forma və məzmunca rəngarəngdir.

Hər bir leksik vahidin etimoloji-tarixi əsasları olduğu kimi *etimoloji fiqurların da* özəl etimoloji əlaməti, qədim mənası, formalaşma əsasını təşkil edən müəyyən hadisə və şəraitlə bağlılığı vardır. Elmi və danışiq-məişət üslubu üçün faydalı olacağını nəzərə alaraq bunlardan bəzilərinin leksik və struktur-semantik mənalarını izah etməyi məqsədə uyğun hesab edirik.

1. Vaxtsız banlayan xoruzun başını kəsərlər-Leksik mənasına görə, dilini ağzında saxlaya bilməyən, başqasının sirrini açan, yerli-yersiz danışan adamlar haqqında deyilir.

Struktur-semantik tipi baxımdan – Ümumi şəxslə cümlə şəklində təşəkkül tapmış belə cümlələr məzmunca bütün şəxslərə (təki və cəminə) aid olur.

Formalaşma əsasını təşkil edən hadisə – Avestada deyildiyinə görə, Yer üzündə birinci insan və birinci padşah olan Kəyumərs divlər tərəfindən öldürülmüş oğlu Hüşəngin intiqamını almaq üçün gedərkən bir ağ xoruzun ilanla vuruşduğunu və banladığını görür. Kəyumərs ilanı öldürür, xoruzun banlamağını yaxşı əlamət hesab edib onu evə gətirir.

İllər keçir, bir dəfə xoruz axşam vaxtı banlayır. Xoruz bu vaxta qədər axşamlar banlamazmış. Ona görə adamlar onun bu vaxtsız banına təəccüb edirlər. Gəlib Kəyumərsin öldüyünü görürlər. Bundan sonra xoruzun axşam (vaxtsız) banı pis əlamət hesab olunur. İnama görə belə xoruzun başı kəsilməzsə, fəlakət üz verə bilər.

2. “Bəlkə”ni əkilər bitməyib – leksik mənası baxımdan tez-tez bəlkə sözünü işlədərək ehtimal irəli sürənlərə etiraz olaraq bu qəribə ifadə işlədilir, yəni “Ehtimalla danışma, dəqiq ol!”.

Struktur-semantik tipinə görə, ümumi şəxslə cümlə modelləndir, məzmun dairəsi cəhətdən ümuma (hamıya) aid olan fikri ifadə edir.

Formalaşma əsasına görə, ifadə maraqlı bir söz oyunu əsasında yaranıb. Burada əslində “bəlgə” sözü “bəlkə” sözü ilə

əvəz olunmuşdur. Bəlgə əkinlərin arasında boş qalan, əkilməyən yer, mərz (əkin yerinin hüdudunu bildirən nişan) deməkdir. Bu yer daim tapdandığından əkilərsə də, heç nə bitməz.

3. *Burda mənəm Bağdadda kor xəlifə* – leksik-semantik cəhətdən hazırda bu ifadə özünü yüksək tutan, başqasının rəyini eşitmək istəməyən adamlar haqqında işlədilir.

Struktur-semantik baxımdan xəbər əsasında formalaşan təktərkibli sadə cümlədir. Şəxssiz cümlə şəklində təşəkkül tapmışdır. İsmi xəbərli, xəbərlərinin morfoloji əlaməti şəxs şəkilçisidir (I, Ş.-təki-əm; III.Ş.-təki-dir).

Formalaşma əsası – X əsrdən başlayaraq Bağdadda hakimiyyəti ələ keçirmək, xəlifə olmaq uğrunda müharibələr gərdirdi. Bu müharibədə məğlub olanların gözünü çıxarır, onları dilənçi vəziyyətinə salırdılar. Belə xəlifələrdən biri Əl-Qahir adlı bir şəxs olmuşdur. O, məğlub edilərək gözləri çıxarılmış və 17 il şikəst qalmışdır.

“Burada mənəm, Bağdadda kor xəlifə” məsəli də həmin münasibətlə yaranmışdır.

4. “*Karvan*” sözünün mənşəyi

Leksik-semantikasına görə - qədim hind dilində dəvəyə “karvan” deyiblər. Farslar isə dəvə qatarına karvan deyirlər. Deməli, karvan tarixi baxımdan hind sözüdür, dəvə ilə bağlıdır. İndi mənə bir qədər genişlənilib, “maşın karvanı” anlamında da işlədilir.

Struktur-semantik əlaməti mübtəda əsasında formalaşan təktərkibli sadə cümlə tipinə uyğundur. Adlıq cümlə şəklində təşəkkül tapmışdır. Söz şəklində olan adlıq cümlə növünə aiddir.

Formalaşma əsası-xalqımızın qədim həyat tərzi ilə bağlıdır. Qonşu xalqlarla ticarət əlaqələrinin qurulması prosesi tarixi ilə əlaqədar yaranmışdır.

5. “*Boyuna boz ip*”, yaxud “*qamış ölçüm*” ifadəsi

Leksik-semantikasi – Qədimdə ölüyə qəbir qazmaq üçün

onun boyunun uzunluğunu ya qamış, ya da iplə ölçmək lazım gəlirdi. Sonra isə həmin ölçüyə müvafiq qəbir qazırdılar.

İndi həmin ifadələr “öl”, “yaşama” sözlərinin mənasını ifadə edir.

Struktur-semantik xüsusiyyəti-cüttərkiibli geniş cümləyə müvafiq gəlir. Mübtədası xəbərə görə müəyyənləşən müəyyən şəxslə cümlə növüdür.

Formalaşma əsası-dini mərasimlə əlaqədardır. Ölçü aləti (vahidi) metrənin mövcud olmadığı tarixə aiddir.

6. **“Yarasa”. Leksik-semantikasi:** Xalq yozumunda bu məməli heyvanın adını yara salan kimi izah edirlər; guya bədənə yapışır, qanı sorur və yara salır. Elmi ədəbiyyatda isə bu söz **arsakarsa** kimi işlədilib. **Karsa** “siçan”, “siçovul” **arsa isə** “uçan” deməkdir. Belə ehtimal olunur ki, rus dilindəki krisa sözü də yarasa sözü ilə qohumdur. Yəni, **yarasa “uçan siçan”** anlamındadır.

Struktur-semantik tipi baxımdan adlıq cümlə şəklində təşəkkül tapmışdır. Mübtədə əsasında formalaşan təkərkiibli cümləyə uyğun gəlir.

Formalaşma əsası-quşun hərəkətlə bağlı əlaməti ilə əlaqədardır.

7. **“Salam-əleyküm” kəlməsi isə leksik-semantikasına görə**, “sülh”, əmin-amanlıq səninlə olsun anlamındadır. **“Salam”** ərəb sözü olub, sülh mənasını verir. Deməli, bu sözlərdən yalnız xoş niyyətlə, müsbət anlamda istifadə etmək lazımdır. Hətta tanımadığımız adamlara belə salam vermək hörmət əlamətidir. Bu, şəxsin mədəni, intellektual cəhətdən isə inkişaf etməsinə bir işarədir.

Struktur-semantikasi əsas etibarilə söz cümləyə bənzəyir. Görüşmə nitq etiketi sırasına daxildir.

Formalaşma əsası baxımdan-insanlığın təşəkkülü tarixi və islam dininin qəbulu ilə əlaqədardır. Münasibətin müsbət başlanğıcı funksiyası ilə bağlı olduğu ehtimalı daha böyükdür.

8. Böyürtkən

Böyrü tikan

Böyürtkən böyürtkəndi,
Niyə böyrü tikandı
-Tikansız olsa əgər,
Quşlar qonub dənləyər
Nübar qalmaz bir dənə,
Nə babaya, nə sənə
(*Məmməd Aslan*)

Leksik-semantikas-mətnin məzmununda ifadə edildiyi kimi “böyrü tikanlı” anlamına uyğun gəlir.

Struktur leksik-semantikas cəhətdən mürəkkəb sözdür. Məlumdur ki, bir çox mürəkkəb sözlərin formalaşmasında əşyanın daşdığı əlamət və xüsusiyyətlər böyük əhəmiyyətə malikdir. “*Böyürtkən*” *sözünün formalaşma əsası da* qeyd etdiyimiz fikirlə yaxından səsləşir.

9. Hər oxuyan Molla Pənah olmaz – leksik-semantik cəhətdən bacarıq və istedadın hamıya aid olmamasını, hər adamın öz peşə və sənətini mükəmməl bilməməsini ifadə edir. Burada semantik baxımdan bir bənzətmə, müqayisə əlamətinin olduğu da aşkar görünür.

Hazırda bu ifadədən təkcə oxumaq anlamında deyil, daha geniş mənələrdə də istifadə edilir. Biri öz peşəsinə laqeyd, məsuliyyətsiz yanaşdıqda, yaxud kimsə əməlinə düzgün olmadıqda müqayisə yolu ilə, qarşılaşdırma məqsədi üçün bu ifadə indi daha çox işlədilir.

Struktur-semantik əlaməti baxımdan-cüttərkiibli müəyyən şəxsi müxtəsər cümlədir.

Formalaşma əsası maraqlı bir əhvalatla bağlıdır. Azərbaycan xalqının böyük şairi Molla Pənah Vaqıfla bağlı yaranan bu ifadəni müxtəlif şəkildə şərh edirlər. Ə. Haqverdiyev

hekayələrinin birində bu məsələ haqqında belə yazır:

... “Amma şəhər camaatının əksəri Xəlifəli ocağına gedir, hətta belə də rəvayət var:

İlin axır çərşənbəsində, yəni Novruz bayramından bir neçə gün qabaq Molla Pənah Vaqif özünün Saatlı məhəlləsində vəqə məktəbində oturub Şuşa şəhəri əhalisinin balalarına dərs verirdi. Bir də baxdı ki, məktəbin qabağında böyük bir izdiham gedir: qabaqda Əliağacli fərraşlar camaatı o yan-bu yana qovurlar. Bir nəfər şəxs əlində gümüş qəlyan, yanında birisi əlində manqal dolusu köz, əlavə neçə fağır geyinmiş adamlar. Xülasə, bir padşah cəlalı. Vaqif bu vəqənin nə olduğunu xəbər alanda deyirlər ki, bəs Qarabağ xanı İbrahim xan Xəlifəli ocağına öz çilləsini kəsdirməyə gedir. Vaqif orada nə fikrə gedirsə, götürüb bir şeir yazıb, xana göndərir:

Bayram oldu, heç bilmirəm, neyləyim,
Bizim evdə dolu çuval da yoxdur.
Düyü ilə yağ hamı çoxdan tükənmiş,
Ət heç ələ düşməz, motal da yoxdur.

Xanın şeirdən çox xoşu gəlir. Vaqifi yanına apardır. Vaqifin ağına, kamalına, şirin danışıklarına bənd olub, onu həmişəlik yanında saxlayıb, vəzirlik mənsəbini ona verir”. Odur ki, Qarabağda xanlıqı İbrahim xan deyil, Molla Pənah Vaqif idarə edirdi. Ona görə də deyiblər: “Hər oxuyan Molla Pənah olmaz”!

Beləliklə, bu cür etimoloji fiqurlar obyektiv gerçəkliklə əlaqədar olaraq yaranır. Müəyyən zaman keçdikcə həmin ifadələr öz ilkin (həqiqi) mənasından uzaqlaşır, mütəhərrikliyi itirərək məcazlaşır. Belə ifadələr struktur-semantik cəhətdən sadə cümlənin struktur-semantik xüsusiyyətlərini daşdığı üçün onun tərkibinə daxildir.

Müsaibin diqqətini cəlb etmək, söylədiyi fikri qüvvətləndirmək, danışığın məzmununu anlaşıqlı və sadə şəkllə salmaq məqsədilə bu cür ifadələrdən geniş istifadə edilir. Mənası

anlaşıldıqda həmin ifadələrin fəal nitq mövqeyində işlənmə qabiliyyəti də artır.

Etimoloji fiqurların araşdırılması, linqvistik (dilçilik) cəhətdən şərhli dil tarixinin öyrənilməsi baxımından da olduqca faydalıdır. Çünki hər bir sözün, ifadənin etimoloji təhlilinin əsasında “qədim mənə” anlayışı durur. Həmin “qədimlik” anlayışı isə, şübhəsiz, “tarixilik” anlayışı ilə bağlıdır. Demək, nəticə etibarilə biz dilimizin tarixini öyrənmiş oluruq.

MİR CƏLAL YARADICILIĞININ SATİRA DİLİ (SATİRİK HEKAYƏLƏRİ ÜZRƏ)

Ədəbi-bədii fikir tarixində əvəzsiz xidmətlərinə görə tanınmış yazıçı, elmi ideya və konsepsiyaları ilə görkəmli alim kimi çoxcəhətli xidmətlər göstərmiş ensiklopedik şəxsiyyət olan Mir Cəlal həm də dilini sevən, onun saflığı uğrunda ömrü boyu mübarizə aparan vətəndaş kimi də yüksək mövqeyə malikdir. Böyük sənətkarın qələmindən çıxan (mövzu və ideyasından, forma və məzmunundan asılı olmayan) hər bir əsəri ana dilindən yoğrulmuş bir abidədir.

Yazıçı kimi sözün bədii funksiyasından-poetizmdən necə bir ustalıqla istifadə etmişdirsə, alim kimi də eyni mükəmməlliklə sözün terminoloji vəzifəsindən professional səviyyədə faydalanmışdır. Bu həssaslıq, müdriklik, doğma dilinə-Azərbaycan dilinə qayğıkeş münasibət və təəssübkeşlik qüdrətli nasirə onun etnogenindən, ruhundan gələn bir mənəvi duyğu və vətəndaşlıq qürurudur. Belə düşüncə tərzini yazıçıda, eyni zamanda, Mirzə Cəlil Məktəbinin təsirindən yaranırdı. Özünün sələfi adlandırdığı C.Məmmədquluzadə deyirdi: “Ana dili millətin mənəvi diriliyidir. Ananın südü bədənin mayası olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır. Hər kəs öz anasını və vətəninə sevdidiyi kimi, ana dilini də sevməlidir”.

Mir Cəlal da yaradıcılığı boyu bu ideyaya sədaqətli olmuş, doğma dilinə həmişə yüksək diqqət və sevgi göstərmişdir. Dilinə bu cür doğmalığ, alicənablıq böyük sənətkarın tələbələri və müasirləri tərəfindən də ehtiramla xatırlanmışdır. Məşhur xalq şairimiz olan B.Vahabzadənin aşağıdakı fikirləri yuxarıda söylədiyimizin gerçək olduğunu bir daha təsdiq edir: “Mir Cəlal yaradıcılığının ən üstün cəhətlərindən biri də onun təmiz, saqraq və billur dili idi. Onun dili xalq danışıq tərzinə uyğun, son dərəcə canlı, təbii ifadələrlə zəngin və bədii dildir. Buna görə də o, istər elmi, istərsə də bədii əsərlərə ilk növbədə, dilin

təmizliyi, qüsursuzluğu, ən ümdəsi isə xəlqiliyi baxımdan yanaşır, bu vacib şərtləri hamıdan tələb edirdi”.

Dil sanki öz potensial gücü ilə Mir Cəlalin yaradıcılığında dövr edir, bu bədii xəzinəni ecazkar təsiri ilə daha da möhtəşəm şəkklə salır.

Məlumdur ki, yazıçının nəsr yaradıcılığı ideya-mövzu və forma-məzmunca olduğu kimi, janr baxımından da zəngin və rəngarəngdir. Bu rəngarəngliyi yaradan, zənginliyi mükəmməlləşdirən isə bir tərəfdən dilin ecazkar keyfiyyətidirsə, başqa cəhətdən qüdrətli nasirin istedadı, dilin səlisliyindən, ifadə imkanlarından xüsusi bacarıqla istifadə etməsinə bağlıdır.

Məqsədimiz böyük sənətkarın bütövlükdə nəsr yaradıcılığının dil və üslub xüsusiyyətlərini araşdırmaq olmadığı üçün bu problemin hekayələri üzrə tədqiqinə diqqət ayırmağı məqsədəuyğun hesab edirik. Bəllidir ki, Mir Cəlalin 300-ə yaxın hekayəsi vardır. Bu məsələ əslində geniş bir tədqiqat obyektidir. Tanınmış yazıçının janrından asılı olmayaraq bütün əsərlərinin lingvistik baxımından araşdırılmasına böyük ehtiyac vardır. Bu sətirlərin müəllifinin belə bir addım atması da həmin məqsədə xidmət edən ilk cəhddir.

Məsələnin həllinə konkret olaraq satirik hekayələr üzrə yanaşma tərzini seçməkdə məqsədimiz diqqəti müəllifin satira dilinə yönəltməkdir. Bəllidir ki, *satira dili* poetik dil içərisində mürəkkəb mövqeyə malikdir. Yazıçı bu dil üsulu ilə cəmiyyətin eybəcərliklərini göstərir, pislilikləri üzə çıxarma fonunda gülüş yaradır. Bu keyfiyyət müəllifə keçdiyi “Molla Nəsrəddin” məktəbinin təsirindən irəli gələn bir məsələdir. M.Cəlalin adı XX əsrdə Azərbaycan hekayəsinin ustadları ilə yanaşı qeyd edilir. Ədibin hekayə yaradıcılığı C.Məmmədquluzadənin və Ə.Haqqverdiyevin hekayəçilik ənənələrinin uğurlu bir davamı kimi səslənir. M.Cəlal deyirdi: “Biz hamımız Mirzə Cəlilin “Poçt qutusu”ndan çıxmışıq”.

Böyük sənətkarın satirik hekayələrində ədib satiradan çox

yumora üstünlük verir. Bu əlamət ədibin hekayələrinin təkə mövzusunda deyil, adında belə açıqca görünür.

“Şaftalı söhbəti”, “Qoltuq radiosu”, “Həkim Cinayətov”, “İclas qurusu” və digər əsərlər bu tipli hekayələrdən sayılır. Bu əsərlərin adlarının lüğəvi semantikasında mətnaltı satıra olsa da, zahiri səslənməsində incə yumor hiss olunur.

Hər biri mükəmməl sənət nümunəsi sayılmağa layiq olan bu bədii məxəzlər hadisələrin seçilmə tərzinə, qoyuluşuna və təqdiminə görə fərqləndiyi kimi “dili”nə görə də səciyyəvi xarakter daşıyır. Diqqəti cəlb edən vacib məqamlardan biri obrazların xarakterinə, təmsil etdikləri zümərəyə, təbəqəyə məxsus danışdırılmasıdır. Böyük sənətkarın hekayələrindəki hər bir obrazı onun öz təbiətinə müvafiq üsulla dilləndirməsi Həzrət Əlinin söylədiyi aşağıdakı kəlamla tam səsləşir: “İnsan öz dilinin altında gizlənmişdir, danışmağa başlayandan sonra ağıllı və ağılsız olması bilinir”. Qəhrəmanların nitqi onların daxili simasını güzgü kimi əks etdirir. Surətlərin dünyagörüşləri, həyat təzləri, ağıl və bilikləri və s. danışqları ilə bəlli olur. Obrazlı desək, əsas qəhrəman hansısa həyat hadisəsi ilə əlaqələndirilən surət (burada insan və əşya surətləri nəzərdə tutulur-Ə.A.) deyil, dilin özüdür. Bu üsulla müəllif əslində məqsədinə obrazların xarakterini fərdiləşdirməyə xidmət etmiş olur.

Fikrimizi təsdiq etmək üçün “Həkim Cinayətov” hekayəsindən bir parçaya diqqət edək:

“...Ramazan gözünü stolun üzərindəki siyahıya dikib həkimi gözlədi. Həkim Cinayətov öz işində idi. Qızlardan biri Ramazana baxaraq, həkimə nə isə dedi. Həkim naşı bir ifadə ilə: -Nə istəyirsən, balam?-deyə soruşdu. Tək bu sual cümləsi, yetər ki, həmin cümlənin müəllifinin etinasız, insanların taleyinə biganə qalan bir həkim olması haqqında təsəvvür formalaşdırsın. Öz peşəsinə belə həvəssiz yanaşan, vəzifəsini yerinə yetirməyi özünə “işkəncə” bilən bu obraz bürokratik əngəllər zamanının tipikləşdirilmiş surətidir.

İfşaedici gülüşün tənqid obyektinə çevrilən obrazlar yalnız əlaqələndirildiyi hadisələrin fonunda deyil, həm də sözlərin polisemantik çalarlığı (çoxmənəlilik) və poetik təsiri ilə də müəllif tərəfindən satira atəşinə tutulurlar. Bu prosesin ifadəsinə kinayəli və istehzaedici məzmun kəsb edən leksik vahidlərin məntiqi vurğu altında söylənməsi daha əhəmiyyətli olur.

Satirik əsərin müəllifi ümumxalq dilinin bütün incəliklərinə dərinlən bələd olmalıdır. Sözün tam mənası ilə öz yerində “ovçu peşəkarlığı” ilə sərrast işlənməsi satira dilinin əsas göstəricisi sayılır. Bu cür keyfiyyətlər yüksək səviyyədə və mümkün peşəkarlıqla istər Mir Cəlalın təhkiyə dilində, istərsə də obrazların nitqində əvvəldən-axıra hər bir əsərdə açıq şəkildə özünü göstərir:

...Nəhayət, gəlib, qapıda on dəqiqədən bəri gözləməkdə olan Ramazana yetişdi. Xəstənin başı üstünə gəldi. Yorğan altından işıldayan və batıq gözlərə baxdı, “haran ağrıyor, niyə yatmısan?”-deyə bir neçə məlum sual verdi. Xəstənin istiliyini ölçmək, tənəffüsünü, ürək fəaliyyətini yoxlamaq məqsədilə termometri, trubkasını axtardı. Kostyum, şalvar ciblərini bir-bir yoxladı tapa bilmədi.

-Vay səni...-deyə təəssüfləndi. Öz hafizəsizliyini söydü. Unutduğu şeyləri gətirmək üçün təkrar ağır addımlarla müalicəxanaya tərəf hərəkət etdi”.

Qeyd edilməsi zəruri olan əsas əlamətlərdən biri də obrazların sadəcə xarakterlərinə uyğun danışdırılması deyil, həm də təbiətinə (daxili aləminə) uyğun adlandırılmasıdır. Elə “Həkim Cinayətov” hekayəsində olduğu kimi:

...“Həkim Cinayətov” haqq-hesab dəftərçəsini istədi. Ramazan tez təqdim etdi. Həkim yenə tələsmədən, qızlar ilə mazaqlaşma-mazaqlaşma iki-üç dəfə haqq-hesab dəftərçəsini başdan-ayağa varaqladı. Sonra bir papiros yandırdı. Əlinə bir kağız aldı, soruşmağa başladı.

-Adınız? Familiyanız? Küçəniz”

Bu hissəni və ümumiyyətlə, hekayəni oxuduqda aydın olur ki, məsuliyyətsiz, səfeh hərəkətlərinə görə insanların taleyi ilə oynayan, onların acı çəkməsinə və bəzi hallarda isə ölümünə bais olan bu həkim başdan-ayağa cinayətkardır. Buradan da məlum olur ki, “Cinayətov” soyadı bu həkimin əməllərinə tam uyğundur, atdığı hər bir addımla səsləşir.

Eyni fikri “Anket Anketov” haqqında da söyləyə bilərik:

“Anketovun fikri *şəxsi işlər, anketlər, tərcümeyi-hallar, xarakteristikalar, yoxlamalar, şəhadətnamələr, izahatlar. ərizələr*lə məşğul idi. O, bütün işlərinin bu iş qovluqlarından asılı olduğuna ürəkdən inanmışdı. Onları sahmana salmaqla trestdəki işlərin sahmana düşəcəyinə, nöqsanların aradan qalxacağına inanırdı. Qovluqları da sahiblərinin ictimai vəziyyətinə görə cərgə ilə düzürdü.

Acığı gəldiyi adamın iş qovluğunu aparıb lap aşağı başa salır, xoşlandığını başa keçirirdi. Anketlərin kənarına yazırdı: “Başqa vəzifəyə keçirdim, maaşını əlli manat artırdım”, “Yaxşı işlədiyinə görə səni irəli çəkirəm”.

Yazıcının nitq təsvirindən gördüyümüz kimi hamamlar trestinə rəis təyin olunan surətə həmin adın ikiqat kəlmə ilə verilməsi (Anket Anketov) onun həm xarakterik xüsusiyyətlərinə, həm də iş rejiminə tam uyğun seçilmişdir. Bu adın seçilməsi dilə aid yalnız bir funksiyayı yerinə yetirməklə məhdudlaşmır, üstəlik yazıcının gülüş obyektinin təqdiminə xidmət edir. Təqdimatdan bəlli olur ki, Anket Anketov real iş əvəzinə “həvəskar bir oyunçunun” yalnız rüyalarında rastlaşdığı, xəyallarında qarşılaşdığı boş düşüncələrlə özünü və ətrafdakıları aldadan tipik bir obrazdır.

Anket Anketovun “iş rejimi” tamaşaçı qarşısında öz saxta rolu ucbatından öldürücü gülüslə, “alqışlanan” aktyoru və onun oynadığı səhnəni canlandırır. Bu cür həyatı mənzərə böyük sənətkarın dilin istifadə imkanlarından bacarıqla faydalanma istedadından və mükəmməl peşəkarlığından irəli gəlir.

Müəllifin satira dili digər əlamətlərilə yanaşı, nitq şəraitinin bütün imkanlarından geniş miqyasda istifadə üsulu ilə də fərqlənir. Belə ki, yazıçı obrazların və onların əlaqədar olduğu həyat hadisələrinin satirik hədəfə məruz qalan məqamlarına diqqəti cəlb etmək üçün yardımçı kommunikativ vasitələrdən – jest və mimikalardan yerində və şəraitə uyğun şəkildə istifadə edir.

... “Hadiyev dedi:

– Axı nə olsun?

Anketov başını kağızdan qaldırmayıb, əli ilə sükut işarəsi verdi:

– Dayan, dayan. Belədir, ya yox?

– Nə?

– Düzdürmü ki, hampalar daha çox at nalladır?

– Düzdür!

– Elə mənə də bu bəsdir, gedə bilərsən.

Hadiyev dedi:

– Mən anlamıram ki, siz nə üçün mənim atamın nalbəndliyi ilə bu qədər maraqlanırsınız?

Anketov yenə başını kağızlardan qaldırmadı. Sol əlinin baş barmağını Hadiyev familiyasının üstünə qoydu. Yazıya baxa-baxa sağ əlinin şəhadət barmağını silkələdi...”.

Satira dilinin mürəkkəbliyindən biri də hadisələrin mərkəzində yazıçının özünün dayanmasıdır. Satirik əsərlərdə Belinskiyin dediyi kimi: “müəllif ifşaçı, vəkil və nəsihətçi olur”. Bu isə yazıçının istedadına və qələm təcrübəsinə əsaslanır. Bu cəhətdən də Mir Cəlal fərqlənir. O, iti müşahidəçilik qabiliyyətinə və hadisəni dərinədən təhlil etmə istedadına malik bir sənətkar idi.

Bir məqamı da xüsusi qeyd etmək yerinə düşər. Böyük sənətkar obrazlarını danışdırarkən onların leksikonuna daxil etdiyi sözlər sırasında varvarizmlərdən (əcnəbi, yadelli) də istifadə etmişdir. İlk baxışdan belə görünə bilər ki, bu cür ifadələr-

dən istifadə surətlərin nitqinin zənginliyinin təzahürüdür. Əslində isə bu üsul başqa bir məqsədə xidmət edir. Yazıçı tənqid hədəfinə tuş etdiyi, gülüşə məruz qoyduğu obrazları əcnəbi sözlərlə danışdırmaqla onlara kinayəli münasibətin ifadəsini təzahür etdirmiş olur:

...“Vəzifə başına keçən kimi hamam müdirlərini yanına çağırdı. Hamısından **“liçni delo”** tələb elədi. Onlar: “baş üstə”-deyə oturmaq istəyəndə Anketov qoymadı:

– Baş üstə olunca, əl üstə olsun, bu saat **“liçni delo”lar mənim qabağında olmalıdır”**.

Yaxud, başqa bir epizodda Anketovun nitqinə diqqət edək:

“Anketov özündən çıxdı:

– Ağzı nədi götürməyə, dayan bir mən özü ilə danışım.

Dəstəyi asdı, cəld Nisənin anketini açıb qabağına qoydu, danlamağa başladı:

– Heç gözləməzdim səndən. Həqiqətən gözləməzdim. Mən sənə **daverit** eliyirəm...”

Başqa bir yerdə:

“Müdür çıxıb getdi, Anketov **“təzə kadronu”** yoxlamağa girişdi.

Belə ədəbi priyomlardan istifadə etməklə qüdrətli nasirimiz seçdiyi obrazın xarakterini fərdiləşdirmişdir.

Mir Cəlalin nəsrində satiradan danışdıqda, bu gülüşü incələdikdə Mirzə Cəlil satirasının təsir gücünü, onun ruhunu daha çox hiss edirik. Məlum olur ki, satira anlayışı sırf tənqidlə bağlı termindir. Lakin məzmununda tənqid olan, hər cür gülüş də özlüyündə dərin, ictimai satira deyil. Mir Cəlalin satirası özünəqədərki satiradan öz səciyyəviliyi ilə fərqlənir. Müəllif gülüş hədəfi seçdiyi obrazı həyat səhnəsindən birdəfəlik silməyi, onu “infaz” etməyi qarşısına məqsəd qoymur. O, islah yolunu üstün tutur, obrazını düşdüyü vəziyyətdən çıxış yolu tapmağa sövq edir. Bir sözlə, yumoru daha çox dəyərləndirir. Lakin Mir Cəlalin yumoru adi, yumşaq yumor deyil, ötkəm,

ciddi və sərt bir yumordur. Bu yumor mütərəqqi, gələcəyə apan bir yumordur. “İclas qurusu” hekayəsində qurunun düşdüyü vəziyyət söylədiklərimizi canlandırır:

“İclas qurusunu siz tanıyırsınız. Adını bilməsəniz də, özünü yaxşı tanıyırsınız. Arıq bədənini qabağa əyib, dizini bükərək sürətli addımlarla gedən adamı siz küçədə, idarə qapılarında pilləkənlərdə çox görürsünüz.

O haraya tələsir? İclasa!

Qoltuğundakı boz sürtülmüş qovluq, səliqəsiz yığılmış kağız-kuğuzla doludur”.

Quru sözü simvolik məna ifadə edir. “Adını bilməsiniz də, özünü yaxşı tanıyırsınız” cümləsi ilə müəllif “Quru”ların tipik obraz olduğuna işarə edir. Bu tip insanların ailəyə, övlada, bütövlükdə insanlara laqeyd, etinasız münasibətləri incə bir yumorla ifadə edilmişdir. Bu cür insanlar üçün dost-tanış, qohum-əqrəba, eləcə də öz həyatları quru bir kağız qovluqdan başqa bir şey deyildir:

“İclas qurusu üçün gecənin-gündüzün, yazın, payızın, istinin, soyuğun heç bir fərqi, əhəmiyyəti yoxdur...”

Güman etməyin ki, ancaq ictimai yerlərdə belədir? Siz düşünürsünüz ki, evinə qayıdıb, papağını çıxardanda, arvadı, uşağı ilə görüşəndə iclas qurusunun halı dəyişmiş olur, üzündə işıq, dodağında təbəssüm doğur?”.

Verilmiş bədii bilgidən də bəlli olur ki, quru kimi adamlar “Quru bəylər”dən başqa bir şey deyildirlər. Onlar üçün “ailə” və “insanlıq” məfhumları öz mənasını və əhəmiyyətini itirmişdir.

“Şaftalı Söhbəti” hekayəsində də müəllif islahedici gülüş formasını seçmişdir. Hekayədə milli dəyərlərin, milli sərvətin qiymətləndirilməsinə, onların təbliğinə və gələcək nəsillərə çatdırılmasına böyük önəm verilmişdir. Dünyanın inkişafına biganə qalmamağı, bu tərəqqidən bəhrələnməyi də məsləhət görən yazıçı, birinci növbədə, milli nə varsa, onlara diqqət

çəkir.

“...Oxucu, elə güman etməsin ki, biz kənara, üfüqlərə, gələcəyə baxmağın, qonşulardan, hətta yadlardan öyrənməyin ziddinəyik. Biz bircə şeyin, öz yurduna, öz varına, öz varlığına firəng eyvanından baxmağın, özü də kəc baxmağın ziddinəyik. Biz istəyirik ki, hər kəs qabaqca yaşadığı yeri, o yerin, o yurdun nemətlərini diqqətlə, məhəbbətlə öyrənsin”.

Beləliklə, bu məqalə vasitəsilə Mir Cəlal yaradıcılığının (satirik hekayələrinin) dili ilə bağlı ötəri də olsa, müəyyən məqamları diqqətə çatdırmağa çalışdıq. Məqsədimiz isə bütövlükdə Mir Cəlal yaradıcılığının dil və üslub xüsusiyyətlərinin geniş araşdırılması və tədqiqata cəlb edilməsinə nail olmaqdır.

C.MƏMMƏDQULUZADƏ VƏ ANA DİLİMİZ

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə böyük demokrat ədib, milli yazıçı, publisist və kiçik hekayənin böyük ustadı kimi daxil olan C.Məmmədquluzadə demişdir: “Vətən, Vətən, Vətən! Dil, dil, dil! Millət, millət, millət! Dəxi bu dairələrdən kənar bəni-noi bəşər üçün özgə nicat yolu yoxdur”.

Milli oyanış və dirçəlişə çağırış, Şərq despotizminə qarşı mübarizə mövzuları ilə yanaşı, ana dili məsələsi də Mirzə Cəlil yaradıcılığının əsas cəhətlərindən birini təşkil edir. XX əsrin əvvəlləri üçün səciyyəvi olan ideya mübarizələrinin (şərqiçilik-qərbçilik, millilik-beynəlmiləçilik, türkçülük-müsəlmançılıq-müasirlik, romantizm-realizm) mövcud olması ilə yanaşı, həmin illərdə Azərbaycan ədəbi-bədii dili ətrafında da qızgın mübahisələr başlanmışdır. “Həmin dövrdə Azərbaycanda bədii ədəbiyyat: a) inqilabi-demokratik ədəbiyyat; b) romantik ədəbiyyat; c) realist-maarifpərvər ədəbiyyat; d) burjua ədəbiyyatı olmaqla dörd xətt üzrə mövcud idi və onlar üç ədəbi-bədii dil üslubunda ifadə olunurdu” [1, s.11].

Lakin XX əsrin əvvəllərində ədəbi dil sahəsində mübarizə, əsas iki xətt üzrə gedirdi. Bir tərəfdən realist-maarifpərvər, digər tərəfdən burjua ədəbiyyatının nümayəndələri. İnqilabi-demokratik ədəbiyyat nümayəndələri sadə Azərbaycan xalq dili uğrunda mübarizə aparırdılar. Burjua ədəbiyyatının nümayəndələri nəzəri və praktik cəhətdən, romantik ədəbiyyatın bəzi nümayəndələri isə yalnız praktik cəhətdən daha çox Osmanlı dilinə çəkən, bəzən də tamamilə Osmanlı dilindən ibarət olan bir dili irəli sürürdülər. O dövrün ədəbi dilinin bu iki forması praktik cəhətdən öz əksini birinci növbədə “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat” jurnallarının dilində və üslubunda tapırdı.

Böyük demokrat C.Məmmədquluzadə yaradıcılığa başladığı ilk gündən deyirdi: “Elə yazmaq lazımdır ki, ümum-kütlə asanlıqla başa düşsün”. Ana dilini sevmək, onu yad, əcnəbi

təsirlərdən qorumaq yazıçının yaradıcılıq fəaliyyətinin başlıca məqsədinə çevrilmişdir. O, bunu özünə vətəndaşlıq borcu bilir və Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında ilk satirik mətbu orqanı olan “Molla Nəsrəddin” jurnalının baş məqaləsindən başlayaraq bu məramını açıq şəkildə bəyan edərək deyirdi: “...Salınız yadınıza o günləri ki, ananız sizi beşikdə yırğalaya-yırğalaya sizə türk dilində lay-lay deyirdi. Və siz qulaq ağrısı səbəbinə sakit olurdunuz. Axırı biçarə ananız sizə deyirdi: Bala, ağlama, xortdan gələr, səni aparar.

...Hərdənbir ana dilində danışmaqla keçmişdəki gözəl günləri yad etməyin nə eybi var?!”.

Doğma dilinə sonsuz hörmət və sevgi yazıçını xalqa o qədər yaxınlaşdırmışdır ki, o hekayə və felyetonlarında sözlərin sırasını ümumxalq dilində-canlı danışqda olduğu kimi qurur, hətta bəzən ədəbi dil normalarından kənara çıxırdı. C.Məmmədqulizadə ana dili məsələsinə o qədər böyük önəm vermişdir ki, yaradıcılığına diqqətlə nəzər saldıqda məsələnin ya ayrıca, yaxud da ona yaxın bir mövzunun kontekstində inkişaf etdiyini görürük. Yazıçı qələmini sınadığı bütün janrlarda bu məsələdən kompleks halında bəhs edir. Onun redaktoru olduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalında tez-tez belə səpkili yazılara rast gəlmək olur: “Hər millətin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir... Ananın südü bədənin mayası olduğu kimi ananın dili də ruhun qidasıdır. Hər kəs öz anasını və vətəni sevdiyi kimi, ana dilini də sevir”. C.Məmmədqulizadə yaradıcılığı boyu bu amalına sadıq qalmış, ana dilini, doğma Azərbaycan dilini yüksək məhəbbətlə sevmişdir”.

Ədibin publisistikasının Şah əsəri sayılmağa layiq olan məşhur “Azərbaycan” məqaləsində (1917) milli oyanış və siyasi intibahın milli dil vasitəsilə həyata keçirilməsinin mümkünlüyü qənaətinə gələn yazıçı deyirdi: “Bəzi vaxt otururam və papağımı qabağıma qoyub fikrə gedirəm, xəyalata

cumuram. Özümdən soruşuram ki:

- Mənim anam kimdir?
- Öz-özümə də cavab verirəm ki:
- Mənim anam rəhmətlik Zəhrabanu bacı idi.
- Dilim nə dilidir?
- Azərbaycan dilidir...”

Böyük yazıçı dilə, sözə çox böyük əhəmiyyət vermişdir. “Dünyada hər kəs üçün sözdən böyük yadigar yoxdur. Zira ki, mal, mülk tələf olar, gedər, amma söz qalar”.

Mirzə Cəlilin publisistikasında olduğu kimi bədii əsərlərində fanatizm və cəhalət əleyhinə mübarizə, milli oyanış və dirçəliş ideyalarının təsirli təqdimi ilə yanaşı, ana dili problemi də şah ideya olaraq, onlarla birlikdə inkişaf etdirilmişdir. Onun yaradıcılığında xüsusi yer tutan “Anamın kitabı” və “Dəli yığıncağı” tragikomediylərində ana dili məsələsi çox kəskin şəkildə ortaya qoyulmuşdur.

Milli müstəqillik və birlik, soykökə bağlılıq ideyalarının bütöv bir konsepsiya kimi meydana çıxdığı “Anamın kitabı” əsərindən yazıçı Vətən, Ana və ana dili kimi müqəddəs anlayışların itdiyi şəraitdə insanın düşər olduğu daxili puçluğu, mənəvi aşınmanı və ictimai iflası canlı şəkildə təqdim etmişdir.

Sonralar yazıçı öz yaradıcılığına və həmməsləklərinin əməllərinə yekun vuraraq yazmışdı: “Biz çalışırıq ki, yazımızı hər bir kəs asan və tez başa düşsün və güman edirəm məqsədimizə də çatdıq”.

GRAMMATİK KATEQORİYALARLA MƏNTİQİ KATEQORİYALARIN QARŞILIQLI MÜNASİBƏTİNƏ DAİR

Dünya elmləri sırasında elə bir elm tapılmaz ki, onun başqa elmlərlə hər hansı bir formada əlaqəsi olmasın. Bu, olduqca təbii bir prosesdir. Çünki hansı prizmadan, ya da aspektdən bağlılığının olmasından asılı olmayaraq, hər hansı bir elm qohum və ya qonşu elmlərlə əlaqədə olmadan inkişaf edə bilməz.

“Elmlərarası əlaqə problemi” müasir dilçilikdə aktual məsələlər cərgəsindədir. Dilçiliyin digər elmlərlə əlaqəsinin müəyyənləşdirilməsi bu elmin bəzi məsələlərinin işıqlandırılması və müəyyən sahələri ilə bağlı bir sıra problemlərin aşkarlanıb tədqiqata cəlb edilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dilçilik, elmlər arasında çoxcəhətli və çoxaspektli bir elmdir. Məlumdur ki, müəyyən anlayışları ifadə etmək üçün elmdə, həmin anlayışın ifadəsinə çevrilən terminlər mövcuddur. Üstəlik də nəzərə alsaq ki, termin elmi üslub üçün səciyyəvidir, demək, terminsiz elmin mümkünsüzlüyü qənaətinə gəlmiş olarıq. Elmi terminlər isə dilçiliyin işləyib hazırladığı qrammatik qanunlar və prinsiplər əsasında yaranır, dilçiliyin standart təlimlərinə uyğun şəkildə tətbiq edilir.

Onu da qeyd etməliyik ki, dilçilik özünün bir sıra problemlərinin həllində mütləq başqa elmlərə müraciət etməli olur. Belə ki, dilçilikdə dilin səslərini akustik və fizioloji baxımdan xarakterizə edərkən fizika və fiziologiya elmindən faydalanır. O cümlədən də, başqa bir çox elmlər dilçiliyin nəticələrindən istifadə edərək bəzi problemlərinin həllinə nail olur.

Dilçiliyin başqa elmlərlə əlaqəsi get-gedə daha sürətlə genişlənir və inkişaf edir. Lakin bu əlaqə bütün elm sahələrində eyni forma və xarakterdə deyildir. Belə ki, bu əlaqə bəzi elmlərlə çoxsahəli və daha yaxın olduğu halda, bir sıra elmlərdə bunun əksi müşahidə edilir. Dilçilik ictimai elm oldu-

ğundan onun əlaqəsi bu qrup elmlərlə daha dərin və genişdir. Dil haqqında elm başqa ictimai elmlərin əhatəsində formalaşmışdır.

Hazırda dilçilik ictimai elmlərdən, əsasən, ədəbiyyatşünaslıq, mətnşünaslıq, fəlsəfə, psixologiya, pedaqogika, tarix, sosiologiya və etika ilə daha sıx əlaqədədir. Dilçiliyin ictimai elmlər arasında xüsusi mövqeyi və əhəmiyyətli rolu olan məntiqlə daha yaxın əlaqəsi mövcuddur. “Məntiq elminin predmeti təfəkkür prosesidir. Lakin insan təfəkküründən bəhs edən digər elmlərdən (fəlsəfə, psixologiya, kibernetika, ali əsəb fəaliyyətinin fiziologiyası və s.) fərqli olaraq məntiq elmi təfəkkürü bizi əhatə edən obyektiv gerçəkliyi və sosial həyatı dərk etməyin mühüm vasitəsi kimi tədqiq edir. Məntiq düzgün təfəkkürün forma və qanunlarını öyrənməklə obyektiv gerçəkliyin beynimizdə adekvat (doğru) inikasına kömək edir” [1, s.161].

Dil isə təfəkkürün maddi formasıdır. Məntiqi kateqoriyalar və onların ifadə forması dildə mövcud olan leksik və qrammatik kateqoriyalardan kənar ola bilməz. Dil vahidləri hər bir məntiqi kateqoriyanın mahiyyətini açmaqda əsas vasitədir.

Dilçiliyin məntiqlə əlaqəsinin qədim tarixi vardır. Belə ki, hələ eramızdan əvvəl Aristotel dilçilik məsələlərini məntiqi kateqoriyalarla əlaqəli öyrənməyə çalışmışdır. Lakin dilin məntiqi kateqoriyalarla əlaqəsi həmişə birtərəfli aparılmışdır. Burada bəzən birtərəfli məntiqi istiqamət, bəzən də psixoloji istiqamət daha güclü olmuşdur. Əslində bu tədqiqat əlaqələri dilçiliklə məntiqin bir-birinə qarşılıqlı təsviri nəticəsində baş vermişdir.

Dilçilik və məntiqin əlaqəsi problemi çağdaş dövrümüzdə daha aktualdır. Mövcud dilçilik ədəbiyyatında bu problemin müxtəlif aspektdə şərhinə az da olsa rast gəlinir. Ancaq məsələnin geniş miqyasda və sistemli şəkildə tədqiqinə müasir dövrdə daha çox ehtiyac vardır. Bu məqaləni yazmaqda məqsədimiz dilçiliyin diqqətini müəyyən mənada problemin tədqiqinə yönəltməkdir. “Dilçilikdə qrammatik kateqoriyaların aydınlaşdırılmasında məntiqin mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Hətta məntiqlə dilçiliyin konkret əlaqəsi əsasında dilçilikdə

məntiqizm cərəyanı əmələ gəlmişdir.” [1, s.163].

Dilçiliyin, habelə bu problemlə əlaqədar olan bütün digər elm sahələrinin ən mürəkkəb və aktual məsələlərindən biri də dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi problemidir. Bu problemin mürəkkəbliyi hər şeydən əvvəl ondadır ki, həm dilin, həm də təfəkkürün təbiəti mürəkkəb və ziddiyyətlidir. “Dil və təfəkkür bir tərəfdən insan beyninin məhsulu olduğu üçün bioloji (daha doğrusu, psixoloji) hadisə, digər tərəfdən isə insan özü ictimai varlıq olduğu üçün ictimai hadisədir. Dil və təfəkkürün münasibəti (söz və fikrin münasibəti şəklində) problemini qədim zamanlardan indiyədək iki cür həll etməyə çalışmışlar: 1) ya sözlə fikri (dil və təfəkkürü) tam eyniləşdirmişlər; 2) ya da onları tam fərqləndirmiş, aralarındakı bütün əlaqələri inkar etmişlər. Hazırda hər iki baxış müxtəlif variantlarda iki müxtəlif cərəyanın əsasında durur: 1) dillə təfəkkürü eyniləşdirməyə cəhd edən insanın psixikasında təfəkkürə məxsus olan rolu dilə verməyə cəhd edən “mentalinqvistik” cərəyan və 2) dili təfəkkürdən ayıran, təfəkkürü dilxarici (ekstralinqvistik) hadisə hesab edən, təfəkkür problemini dilçilikdən çıxaran, ümumiyyətlə, təfəkkürü uydurma elan edən “mexanistik” cərəyan. [2, s.88].

Dil və məntiqi təfəkkür probleminin əsas məsələlərindən biri sözlə məfhumun qarşılıqlı əlaqəsidir. Söz qrammatik kateqoriya olduğu üçün dilçilik elmində, məfhum isə təfəkkür kateqoriyası olduğuna görə məntiq elmində öyrənilir. Dillə təfəkkürün qarşılıqlı, qırılmaz əlaqəsi, hər şeydən əvvəl, özünü sözlə məfhumun qarşılıqlı münasibətində göstərir, çünki biz maddi aləmin əşya və hadisələrinin insan beynində (təfəkkürdə) inikasını sözlər şəklində ifadə edir və başqalarına da sözlər şəklində nəql edirik.

Sözə istər fəlsəfi, istərsə də dilçilik baxımından çoxlu təriflər verilmişdir. Söz müəyyən məna bildirən səs toplusudur. Söz obyektiv aləmin əşya və hadisələrini adlandıran dil vahididir. Söz potensial cümlədir. Tədqiqatçılar haqlı olaraq göstərirlər ki, söz-məfhumun yaranması və mövcud olmasının zəruri şərti və vasitəsidir.

Təfəkkür təsəvvürlə sıx bağlıdır. Təsəvvür maddi, obyektiv əşya və hadisələrinin əyani surəti olduğu üçün onların insan şüurunda yenidən canlanmasına deyilir. Lakin təsəvvür obyektiv aləmin əşya və hadisələri haqqında tam, hərtərəfli və düzgün anlayış yarada bilmir. Təfəkkür isə obyektiv aləmin əşya və hadisələrini düzgün və daha ətraflı əks etdirir.

Dilçilik ədəbiyyatında göstərilir ki, sözlə məfhum arasında üzvi əlaqə vardır. Söz məfhumun səciyyəvi əlamətlərini özündə əks etdirir. Başqa sözlə desək, məfhum əşyanın mühüm, səciyyəvi əlamətlərinin sözlərlə ifadəsidir. Şəxs adı məfhum olsa idi, onda Alim olan şəxs həqiqətən də elm dəryası olmalı idi. Bu qrup sözlərdən başqa bütün köməkçi nitq hissələrinə daxil olan sözlər də məfhum ifadə etmir. Hətta leksik-semantik mənası olan sözlərin bir qismi, məsələn: xüsusi isim, xüsusən şəxs adları, habelə şəxs əvəzlilikləri heç bir məfhum bildirmir. Yaxud da əksinə bir neçə söz bir məfhumu ifadə edir. Dilin semantik sistemində sinonimlik yaradır; məsələn, ürək, könül, qəlb sözləri bir məfhum bildirir. Düzdür, sinonim sözlər eyni məfhumu ifadə etsə də, semantik mənaca eyni olmur.

Digər cəhətdən bir söz bir neçə məfhumu bildirə bilər. Söz fonetik tərkibcə eyni olur, ancaq onun ifadə etdiyi məfhumlar müxtəlif olur. Beləliklə, dilin semantik sistemində omonimlik yaranır. Məsələn, Azərbaycan dilində qaz sözü ev quşlarından biri, yanar maye (isim) və yeri qaz(fel) mənasını bildirir və s.

“Məfhumda ümumiləşdirmə cəhəti özünü göstərdiyi kimi, onun ifadəçisi olan sözlərdə də ümumilik olur. Məsələn, dünyada olan bütün şəxslərin təkinə “mən” , cəminə isə “biz” deyilir.” [3.s.31] O əvəzliyi ilə kainatda hər şeyə işarə etmək olar. “Mən yalnız mənim özüm üçün mənəm, başqası üçün sən, hətta o da ola bilərəm” deyimi özündən əvvəl söylənmiş fikri bir daha isbat edir.

Söz fonetik tərkibcə eyni qala bilər, lakin onun ifadə etdiyi məfhum dəyişə bilər; məsələn, Ayaq sözü keçmişdə qədəh mənasında işlənmişdir. Ancaq bu gün mövcud mənada. Yaxud uçmaq sözünün qədim mənası (“Kitabi- Dədə Qorqud”)

cənnət, behişt olmuşdursa, hazırki mənası hamımızın başa düşdüyümüz havaya qalxmaq və yıxılmaq (divarı uçdu mənasında-Ə.A) anlamıdır. Eləcə də yazı sözünün arxaik semantikasını çöl olmuşdur. Lakin indi bu hazırki yazı mənasında işlənir və s. Yəni obyektiv aləmdə əşya və hadisələrin adını bildirən söz öz köhnə məfhumunu itirərək yeni məfhum əldə edir.

Sözə münasibətində qeyd etdiyimiz xüsusiyyətlərlə yanaşı, məfhum təkcə həqiqi mənada işləndiyi halda, söz məcazi mənada da işlənərək dilin semantik sistemində çoxmənalılıq (polisemiya) əmələ gətirir. Eləcə də məfhum ümumbəşəri səciyyə daşıyır, söz isə milli olur, yəni məfhum bütün xalqlarda eyni cür qavranılır.

Dil və məntiqi təfəkkür probleminin mübahisəli məsələlərindən biri də hökm və cümlə, məntiqi və qrammatik subyekt və predikat arasındakı qarşılıqlı münasibətdir. Dilin ən böyük vahidi olan cümlə ilə təfəkkür vahidi olan hökm arasında qarşılıqlı münasibət mövcuddur. Digər vahidlərin münasibəti ilə cümlə və hökmün münasibətini müqayisə etsək, bunların münasibətinin daha mürəkkəb və çətin olduğunu görürük. Hökmün dildə ifadəsi məsələsi ilə uzun illər məşğul olunmuşdur. Bu məsələ məntiqçiləri daha çox maraqlandırmışdır. Məlumdur ki, hökmün dildə ifadə forması cümlədir.

Məntiqi hökmün müəyyənləşdirilməsində iki əsas fikir vardır:

1. Hökm qavrama aktı kimi qəbul edilir, əşya müəyyən ümumi əlamətə malikdir. Əşya, məntiqi subyekt məzmunu, əlamət məntiqi predikat məzmunu daşıyır. Subyektlə predikat arasındakı münasibət ya həqiqi, ya da yalançı ola bilər. Hökm əşya və hadisədə müəyyən əlamət, keyfiyyət, xüsusiyyət və s. olub-olmadığını bildirir. Hökm ya təsdiq, ya da inkar olur. Belə hesab edilir ki, subyekt və predikat qrammatik mübtədə və xəbərdə ifadə edilir.

2. Hökmə kimin, nəyin haqqında isə fikir söyləməsi kimi baxırlar. Bu konsepsiyada subyekt və predikat “sürüşkən” kateqoriya hesab edilir. Başqa sözlə desək, ikinci fikrə görə,

məntiqi subyekt və predikat hər hansı bir cümlə üzvü ilə ifadə edilə bilər.

Hökmlə cümlənin münasibəti məsələsində də iki baxış mövcuddur: a) Tədqiqatçıların bir qismi belə hesab edir ki, hər bir cümlədə hökm ifadə edilir, hökm yalnız cümlə vasitəsilə ifadə edilə bilər. Həmin tədqiqatçıların bir hissəsi bu fikri qəbul edir. Lakin dildə sual və nida, habelə təktərkiibli cümlələrin mövcudluğu ilə əlaqədar olaraq “Hər bir cümlə hökm ifadə edir, hökm yalnız cümlə vasitəsilə ifadə edilə bilər” fikrindən doğan şübhəni müəyyən yollarla aradan qaldırmağa çalışır; b) İkinci qisim tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, hər hansı bir cümlədə hökmün olması zəruri deyil: onlar cümlələri hökm ifadə edənlər və hökm ifadə etməyənlər deyə iki qrupa bölürlər.

Cümlə və hökm öz tərkiblərinə görə bir-birindən fərqlənir. Hökmlər əşyanın və onun əlamətləri ilə əlaqədar iki anlayışdan ibarət olur: a)subyekt; b) predikat.

“Subyekt mühakimənin predmetini əks etdirir. Predikat isə əşyanın əlamətini, hərəkətini bildirir. Hökmün subyekt və predikatından əlavə bağlayıcı ünsürü də vardır. Bu, hər iki anlayışı bir-biri ilə bağlayır. Dünya dillərində bağlayıcı ünsür müxtəlif şəkildə özünü göstərir. Hökmün tələbləri əsasında cümlələr quruluşca sadə və mürəkkəb, müxtəsər və geniş formada olur.” [3, s.36]

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, hökmün üzvü olan subyekt iş görəndir. Yaxud hökm anlayışların birləşməsinin elə faktıdır ki, özündə zəruri olaraq obyektivləşdirmə aktını ehtiva edir. Hökmün ikinci üzvü olan predikatiliyə gəlincə isə deməliyi ki, cümlənin formalaşması üçün əsas meyardır. Predikativlik hər bir sözün və ya sözformanın varlıq haqqında müəyyən məlumat vermək qabiliyyəti ilə ölçülür. Bu kateqoriya sözlərin müəyyən qaydada düzülüşündən və müəyyən qrammatik üsullarla əlaqələnməsindən meydana gəlir və ən çox mübtəda və xəbərin münasibətlərini aydınlaşdırır. Burada modallıq, zaman və şəxs kateqoriyası əsas rol oynayır. Cümlədə predikatın olması vacibdir. Çünki cümlənin mövcudluğunda predikativlik

əsas şərt hesab olunur.

“Predikativ münasibət deyəndə cümlənin baş üzvləri-xəbər ilə mübtədə arasında olan əlaqə nəzərdə tutulur. Predikativ əlaqə əvvəlcədən hazır şəkildə cümləyə gətirilmir. O, nitq prosesində yaradılır. Mübtədə ilə xəbər arasındakı uzlaşma predikativ münasibətin ifadə vasitələrindən biri hesab edilir. Hətta sadə müəyyən şəxsi cümlələrdə subyekt (iş görən) və mübtədə (qrammatik şəxs) üst-üstə düşür. Predikat subyektlə nə dərəcədə uzlaşırsa, eyni zamanda mübtədə ilə bir o qədər uzlaşır və deməli, predikat həm də qrammatik kateqoriya olan xəbərə proyeksiyalanır; məsələn, Mən ömrüm boyu bu rəsmin içində çırpınıram”. [4, s.49]

Bu cümlədəki “mən” həm subyektdir, həm də mübtədədir. Burada predikat subyektlə və mübtədə ilə eyni dərəcədə uzlaşır. Predikat subyektlə də qrammatik kateqoriya olan xəbərə getməliyəm proyeksiyalanır.

Geniş cümlələrdə hökmün subyektini və predikatı mübtədə və xəbərlə yanaşı, ikinci dərəcəli üzvlərlə də ifadə edilir. Məsələn: “Vətəni göz bəbəyi kimi qorumaq hər bir vətəndaşın müqəddəs borcudur”. Bu cümlədə ifadə olunan “vətəni göz bəbəyi kimi qorumaq” hökmün subyektini, “hər bir vətəndaşın müqəddəs borcudur” anlayışı isə predikatdır. Lakin qrammatik cəhətdən yanaşdıqda bu cümlədə baş üzvlərdən başqa ikinci dərəcəli üzv də iştirak etmişdir.

Bütün hökmlər cümlələr vasitəsilə ifadə olunur, cümlədən kənarında hökm yoxdur. Bu da təfəkkür kateqoriyası olan hökm ilə dil kateqoriyası olan cümlə arasında müəyyən yaxın əlaqələrin olmasını göstərir. Lakin yuxarıda göstərdiyimiz kimi hökm ilə cümlə eyniyyət təşkil etmir.

“Doğrudur, dillə təfəkkür dialektik vəhdətdədir. Təfəkkür dil materialı əsasında formalaşır. “İnsan fikirləşəndə də sözlər və cümlələrlə fikirləşir. Təfəkkürün təzahür forması da dildir. Məsələyə dil (və ya nitq) tərəfdən yanaşdıqda, daxili nitqin (insanın fikirləşmə dili) də fikri başqasına çatdırmaq üçün istifadə olunan dilin də əsasında təfəkkür durur. Nə dilsiz

təfəkkür, nə də təfəkkürsüz dil ola bilər ” [5,s.8].

Təfəkkür ümumbəşəri xarakter daşıyır. Hər hansı bir məfhum bir neçə xalq üçün eyni ola bilər. Lakin onun ifadə formaları, adətən müxtəlif olur. Eləcə də müxtəlif xalqlar eyni fikirləri düşünə bilərlər, ancaq o fikirlərin ifadəçisi olan sözlər və cümlələr hər xalqın öz dilinin sözləri və cümlələri olur. Ona görə də təfəkkür dil demək deyil, dil də təfəkkür. Bunların hər birini öyrənən elm sahələri vardır. Təfəkkür qanunlarını öyrənən elmə “məntiq”, dil qanunlarını öyrənən elmə isə “qrammatika” deyilir.

Artıq əvvəldə göstərdiyimiz kimi cümlədən kənarında, yaxud da cümlə halında formalaşmayan hökm yoxdur. Halbuki bütün cümlələrin hökm ifadə etməsi məcburi deyildir; elə cümlələr vardır ki, heç bir hökm ifadə etmir. Məsələn, sual və nida cümlələri. Deməli, cümlənin sərhədi hökmün sərhədindən böyükdür. Həmçinin hökmə cümlənin quruluşunda, hökm üzvləri ilə cümlə üzvlərinin sayında da ciddi fərqlər vardır. Qrammatikanın məşğul olduğu ikinci dərəcəli üzvlər məntiq elmini maraqlandırmır. Məntiqdə hökmlər cümləyə bənzər olduqda, qrammatikada cümlələr “cümləyə bənzər” və “tərkibli” deyərək iki böyük qrupa ayrılır.

Qrammatik kateqoriyalarla məntiqi kateqoriyaların öyrənilməsi sadəcə olaraq onların vahidlərinin leksik-semantik cəhətdən müəyyənləşdirilməsi üçün deyil, hər iki elmin müqayisəli baxımdan araşdırılması və ayrı-ayrılıqda müstəqil elm olaraq sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsi istiqamətində xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ ANA DİLİMİZ

*Xalqın, millətin, insanın öz ana dilindən əziz heç bir şeyi ola bilməz
(H. Əliyev)*

“Ana dili! Nə qədər rəfiq və nə qədər ali ürək hissləri oyanıran kəlmə! Nə qədər möhtəşəm, müqəddəs, nə qədər uca bir qüvvə!

Ana dili! Bir dil ki, mehriban bir vücudda öz məhəbbətini, ana şəfqətini sənə o dildə bəyan edibdir. Bir dil ki, sənə də beşikdəyəkən bir lay-lay şəklində öz ahəng və lətafətini eşitdirib, ruhunun ən dərin guşələrində nəqş bağlayıbdir...” deyən mütəfəkkirimiz N.Nərimanov yaxşı bilirdi ki, millətin dilini bilmədən onun dərdinə dava etmək çətindir.

Dil insanı vətənə bağlayan amil, milli varlığın daşıyıcısı, xalqın, millətin varlığının mənəvi pasportudur. İnsanın vətən məhəbbəti, yurd sevgisi onun ana dilinə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Odur ki, bu mövzu şair və yazarlarımızın, vətənpərvər ziyalı və ictimai xadimlərimizin yaradıcılıqlarından həmişə qırmızı xətt kimi keçmişdir.

Müasir Azərbaycan poeziyasının ən məşhur simalarından biri olan B. Vahabzadə yaradıcılığının da başlıca mövzularından biri haqqında bəhs etdiyimiz ana dili mövzusu olmuşdur. Ana dilinə münasibəti xalqa münasibətin göstəricisi kimi qəbul edən şair hesab edirdi ki, dilin hörməti yoxdursa, deməli, xalqa münasibət pisdır. Şair “Ana dili” şeirində dilimizə xor baxanlara qarşı amansızlıqla yazırdı:

Ey doğma dilində danışmağı ar bilən, fasonlu ədabazlar,
Qəlbini oxşamır qoşmalar, telli sazlar,
Bunlar qoy mənim olsun,
Ancaq vətən çörəyi sizlərə qənim olsun.

Məşhur rus pedaqoqu və ədibi Uşinski deyib: “Bir millətin

malını, dövlətini və hətta vətəninə əlindən alsan, ölüb-itməz, amma dilini alsan fəvri olar və ondan bir nişan qalmaz”. Bu həqiqəti millətin qabaqcıl, əsl şair və ədibləri öz yaradıcılıqlarının qayəsinə çevirmişlər.

Doğurdan da, dil xalqın ruhunun daşıyıcısıdır. XIX əsrin böyük alimlərindən V.Humboldt dili xalq ruhunun xarici təzahürü sayırdı. Bu dahi Alman dilçisi yazırdı: “Xalqın dili onun ruhudur və xalqın ruhu onun dilidir – bundan da güclü eynilik təsəvvür etmək çətindir”.

Yaxın Şərqi mətbuatının ilk satirik jurnalı hesab edilən “Molla Nəsrəddin” jurnalının həmtəsisçisi olan, görkəmli publisist-yazıçımız Ömər Faiq Nemanzadə “Dilimiz və imanımız” məqaləsində haqlı olaraq: “... millətimizi sevmək üçün ən irəli dilimizi sevməliyik. Həm də elə eşq ilə sevməliyik ki, heç bir şey ona əngəl ola bilməsin. A canım, biz özümüzü bilməsək, öz dilimizi bəyənməsək, kim bizə hörmət edəcək və nədən ötrü etsinlər?” fikrini söyləyərək, ana dilini sevməyi, onu dərinləndirən öyrənməyi hamımızın ən birinci vəzifəmiz olduğunu təbliğ edirdi.

Demokrat yazıçımız Mirzə Cəlil öz əsərlərinin dilini ana dili adlandırır və bunun səbəbini belə izah edirdi: “Biz bu dilə o səbəbdən ana dili adını qoyuruq ki, bu dildə yazı yazanda və ortalığa “ana” söhbəti gələndə biz “ana”nı “ana” da yazırıq...”

Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaradıcısı, görkəmli şair, tariximizdə ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilini dövlət dili səviyyəsinə yüksəldən Ş.İ.Xətai vəsiyyətlərinin birində demişdir ki, ey türk oğulları, bir ovuc torpağınızı dünyanın var-dövlətinə, dilinizin bir sözünü ləl-cəvahirata dəyişməyin, onları qoruyun və sonrakı nəsillərə çatdırın...

Qabaqcıl ədib və ziyalılarımızın ana dilimizin inkişafı və saflığı uğrunda uzun illər apardıqları gərgin mübarizə xalqımızın ümummilli lideri H.Əliyevin siyasi hakimiyyəti dövründə layiqli qiymətini aldı və özünün kamillik dövrünə qədəm qoydu. Azərbaycanın siyasi-mədəni fikir tarixində görkəmli rolu olan H.Əliyev ədəbiyyatımızın və dilimizin inkişaf edib zənginləşməsində də xüsusi xidmət göstərmişdir.

Sovetlər dönəmində kommunist məfkurəsi sözdə beynəlmiləlçi olsa da, əməldə sovet xalqlarının dillərinə eyni münasibət yox idi. Dövlət və partiya orqanlarında, orduda bütün sənədləşmə və ünsiyyət ancaq rus dilində aparılırdı. Rəsmi dövlət adamları məclislərdə yalnız rusca danışirdilər. O zamanlar siyasi hakimiyyətdə olan xalqımızın ümummilli lideri H.Əliyev “Mərkəzin bütün maneələrinə baxmayaraq, respublikanın 1978-ci ildə qəbul edilən Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddənin daxil edilməsinə müyəssər oldu. Belə bir addımın atılması həmin dövr üçün olduqca təqdirəlayiq və qətiyyətli bir iş idi.

Ulu öndər 1993-cü ildə yenidən siyasi hakimiyyətə gələndən sonra digər sahələrdə olduğu kimi 1969-cu ildən başladığı işi daha mükəmməl səviyyədə və mütəşəkkil qaydada davam etdirdi.

Dil, cəmiyyətlə bir vaxtda yarandığından onun inkişafı da cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədardır. Cəmiyyətdə baş verən hadisələr – elmi-texniki və mədəni tərəqqi dilin inkişafında mühüm rol oynayır. Demokratik Azərbaycan cəmiyyətinin yaranması, inkişafı və onun formalaşmasında mütərəqqi rol oynayan Ulu Öndərimiz Azərbaycan dilini də müstəqil inkişaf yoluna çıxartdı, onun çiçəklənməsinə və qol-qanad açmasına lazım olan bütün imkanları yaratdı.

1. 1995-ci ilin 12 noyabrında qəbul edilmiş Konstitusiyamızda dövlət dili kimi Azərbaycan dili adı işlədildi. (21. maddə).

2. 2001-ci il iyunun 18-də “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman verildi.

3. 2001-ci ilin avqust ayının 9-da “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” fərman verildi.

4. 2002-ci ilin sentyabrın 30-da 3 fəsil, 20 maddədən ibarət “Dövlət dili haqqında” qanun qəbul edildi.

5. 2003-cü il yanvarın 2-də isə “Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında” fərman imzalandı.

Dili xalqın bütün yaddaşını və tarixi təcrübəsini özündə

birləşdirən bir xəzinə adlandıran ümummilli liderimiz gənclərə üz tutaraq: “Bizim çox gözəl, zəngin və cazibədar dilimiz var. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini, dövlət dilini mükəmməl bilməlidir. Gənclərə tövsiyə edirəm ki, əgər kiminsə bu barədə çatışmazlığı varsa, çalışın, bunu aradan qaldırın. Xarici ölkələrdə təhsil alarkən, həmin ölkənin dilini öyrənərkən, eyni zamanda başqa dilləri öyrənərkən öz dilinizi heç vaxt unutmayın və öz ana dilinizi heç bir başqa dilə dəyişməyin. Xalqın, millətin, insanın öz ana dilindən əziz heç bir şeyi ola bilməz”, - deyərək ana dilini sevməyin, onun təssübünü çəkməyin ən müqəddəs vəzifə olması fikrini bir daha vurğulayırdı.

Müasir müstəqil Azərbaycan Respublikasının memarı H.Əliyevin dil siyasətinin tərkib hissəsindən biri olan əlifba məsələsi də xüsusi yer tutur. Ulu Öndərimiz əlifba məsələsində savad işində, təhsildə, Azərbaycan dilinin tətbiqinin genişləndirilməsində rol və əhəmiyyətini nəzərə alaraq **“Latin qrafikasının bərpa olunması barədə”** fərman verdi. Fərmanın qərar hissəsində ciddi tələblər irəli sürülür və göstərilir ki, ölkədə Azərbaycan dilində çap olunan qəzet, jurnal, bülleten, kitab və digər çap məhsullarının istehsalının **2001-ci il avqustun 1-ə qədər bütövlükdə latın qrafikasına keçirilməsi təmin edilsin.**

Ümummilli liderimizin ölkəmizin daxili və xarici siyasətinin müəyyənləşdirilməsi, formalaşması və inkişafı yolunda atdığı mühüm addımlar, gördüyü fundamental və kompleks işlər Cənab Prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən bu gün uğurla davam etdirilir. Ana dilimiz dövlət başçımızın daimi qayğısı və diqqəti nəticəsində inkişaf edərək, zənginləşərək günü-gündən çiçəklənməkdə davam edir.

DİLİN TARİXİ – XALQIN TARİXİ

*“Azərbaycan dili Müstəqil
Azərbaycanın, Azərbaycan
xalqının ən böyük milli
sərvətidir”.*

Heydər Əliyev

Dil xalqın mənəvi sərvətidir. Hər bir dilin tarixi mənsub olduğu xalqın tarixi ilə sıx surətdə və möhkəm tellərlə bağlıdır. Xalqın etnik, mifoloji dünyagörüşü, qədim dini, mənəvi - əxlaqi təsəvvürləri, adət- ənənələri, psixologiyası və s. öz əksini parlaq şəkildə dildə tapır. Müxtəlif xalqların dillərində həmin xalqların özlərinə məxsus həyat tərzini, etnoqrafiyasını, psixologiyasını geniş bir şəkildə əks olunmaqla yanaşı, ümumiyyətlə, dünyanın, bəşəriyyətin milli sərhəd tanımayan ideyaları, arzu-istəkləri də məhz dillə ifadə edilir.

Dil yarandığı ilk dövrlərdən başlayaraq insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olmuş, cəmiyyətə fikir mübadiləsi vasitəsi kimi xidmət etmişdir. Azərbaycan dili özünün kommunikativ (ünsiyyət əlaqəsi olmaq) vəzifəsini heç də çağdaş dövrümüzdəki kimi tam sərbəst və demokratik tərzdə həyata keçirməmişdir. Dilimizin tarixinə nəzər saldıqda onun tarixin ağır sınağından keçdiyi qənaətinə gəlirik. Azərbaycan xalqı tarixən geniş coğrafiyada yayılmış türk xalqlarından biri olduğu kimi onun dili də ədəbiyyatı kimi, ümumtürk dilinin üzvi tərkib hissəsidir. Türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının görkəmli sənətkarları mənsub olduqları xalqın dilində gözəl sənət əsərləri yaratmışlar. Onlar ana dilini yüksək səviyyəyə qaldırmaqla yanaşı, müxtəlif dövrlərin beynəlxalq dillərində - ərəb, fars, rus dillərində də yazıb- yaratmış, dünya mədəniyyətinə böyük töhfələr vermişlər.

Ədəbiyyatımızın ən qüdrətli nümayəndələrindən olan Qət-

ran Təbrizi, Məhsəti Gəncəvi, Əfzələddin Xəqani öz əsərlərini farsca yazmışlar. “Dədə Qorqud” kimi möhtəşəm bir eposun varisi olan dahi Nizami Gəncəvi də həmin “ənənəni” sındıra bilmədi.

Dilimiz tarixən “türk dili”, “türkcə” adı ilə tanınmışdır. XIX əsrin əvvəllərində o zamankı rus imperiyasının Şimali Azərbaycanı işğalından sonra dilimizi: tatar dili, türk- tatar dili, Azərbaycan -tatar dili, tatar dilinin Qafqaz ləhcəsi, türk-Azərbaycan dili kimi də adlandırmışlar.

Dilimizin saflığı uğrunda mübarizə ayrı-ayrı dövrlərdə mövcud olmuş. Demokrat ədiblərimiz: Mirzə Cəlil, N.Nərimanov, C.Cabbarlı, Mir Cəlil, S.Vurğun, N.Həsənzadə və başqa sənətkarlarımız istər yaradıcılıqlarında, istərsə də publisistik-mətbu fəaliyyətlərində bu istiqamətdə olduqca mühüm işlər görmüşlər.

Dilimizin sadəliyi, xəlqiliyi və milliliyi uğrunda yalnız söz ustaları-şair və yazıçılar deyil, təcrübəli və uzaqgörən siyasi dövlət xadimlərimiz də yorulmadan, sədaqətlə mübarizə aparmışlar. Orta dövrlərdə bu tarixi missiyanı Şah İsmayıl Xətai ədəbi-siyasi fəaliyyəti ilə həyata keçirmişdirsə, dilimizin çağdaş dövründə isə bu qlobal və müqəddəs vəzifənin yerinə yetirilməsi xalqımızın Ulu Öndəri Heydər Əliyevin ictimai-siyasi xidmətləri ilə bağlıdır.

Doğma xalqının dilini və mədəniyyətini ürəkdən sevən dahi şəxsiyyət H.Əliyev onun çiçəklənməsi yolunda böyük xidmətlər göstərmişdir. Rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə digər quruculuq işləri ilə yanaşı, Azərbaycan dilinin inkişafı və tətbiqi sahələrinin genişlənməsi qayğısına qalan ulu öndər həmişə dilimizin təəssübünü çəkmişdir. Təkcə bir faktı demək yerinə düşərdi: Heydər Əliyev keçmiş sovet respublikalarında ilk rəhbər idi ki, SSRİ Konstitusiyasında doğma dili-Azərbaycan dili haqqında, yəni onun dövlət dilinə bərabər (Azərbaycan Respublikası daxilində - Ə.A) statusu ilə bağlı ayrıca maddə qəbul

olunmasına qismən nail ola bilmişdir. Ölkədə bütün kargüzarlıq işləri (mərkəzlə-Moskva ilə bağlı sənədlər istisna idi - Ə.A) qismən də olsa Azərbaycan dilində aparılırdı. Azərbaycan dilinin milli zəmində inkişafı və təkamülü məsələsi də məhz H.Əliyevin hakimiyyəti illərində öz həllini tapmışdır.

Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində 60-cı illərdən başlayan özləşmə meyilləri 90-cı illərdən bu günə qədər keçdiyi inkişafı dövründə daha aktiv tərzdə müşahidə olunmaqdadır. Dili etnik yaddaşına qaytaran, başqa dillərin təsirinə məruz qalmaqdan bu və ya digər dərəcədə xilas edən bu hadisə, əlbəttə, özü də ölkədaxili çoxcəhətli milli-siyasi fəaliyyətdən kənarda qala bilməzdi, (qurultay, bildiriş, görüntü, başqan, seçki, öndər, ildönümü, çağdaş, əski, yetərsay, dönəm və s. özləşmə hadisəsi ilə bağlı yaranan sözlərdəndir - Ə.A).

Fenomen şəxsiyyət olan Heydər Əliyev 1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə gələndən sonra başqa sahələrdə olduğu kimi, dil sahəsində də 1969-cu ildən başladığı işi davam etdirdi. “H.Əliyev və Azərbaycan dili” mövzusunun bitməztükənməz bir mövzu olduğu bəllidir. Bu mövzuda yalnız onu demək mümkündür ki, Heydər Əliyevin müxtəlif, xüsusilə də son illər hakimiyyəti dövrünü cəsarətlə çağdaş Azərbaycan dilinin intibah dövrü adlandırmaq olar. Çağdaş Azərbaycan dövlətinin memarı olan ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin bütün sahələrdə intibahına nail olduğumuz quruculuq işləri onun ən layiqli davamçısı olan möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Ardıcıl, uğurlu daxili və xarici siyasətlə yanaşı, elmə, mədəniyyətə xüsusi diqqət yetirən cənab Prezidentimiz İlham Əliyev eyni vaxtda Azərbaycan dilinin inkişafı və tətbiq sahələrinin genişləndirilməsi problemlərinə də çox ciddi və fəal münasibət bəsləyir.

Milli Aviasiya Akademiyası

“Dil və ədəbiyyat” kafedrasının professoru Nəriman Əliməmməd oğlu Həsənzadənin, dosentləri Güldanə Əmrullah qızı Pənahova və Ədalət Məhəmmədəli oğlu Abbasovun birgə hazırladıqları “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” adlı dərsliyə

R Ə Y

Respublikamızın ali məktəblərinin filoloji və qeyri-filoloji fakültələrində “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” əsas fənlərdən biri kimi tədris olunur. Bu fənnin tədris məqsədi tələbələrdə öz fikirlərini həm yazılı, həm də şifahi formada düzgün, aydın, məntiqi və anlaşıqlı bir şəkildə ifadə edə bilmək bacarıq və vərdişləri formalaşdırmaqdır. Bu vaxta qədər “Nitq mədəniyyəti”nə dair yüzlərlə proqram və vəsaitlər tərtib olunmuş, bir çox elm adamları tərəfindən sanballı dərslilər yazılmışdır. İlk baxışda elə düşünülə bilər ki, artıq bütün məsələlər həll olunmuş, problemlər kifayət qədər çözülmüşdür. Lakin təfərrüatına varanda məlum olur ki, heç də belə deyil. Belə ki, nitq və dil, dil və təfəkkür, nitq və üslub normaları, nitq və nitq şəraiti, nitqin etik normaları və s. məsələlərlə bağlı bir sıra mübahisəli fikirlər hələ də mövcuddur. Bu fikirlər nəinki tələbələr, hətta bəzən dilçi-alimlər arasında da çəşnliyə səbəb olur ki, bu da əksər hallarda tədris prosesində ciddi problemlərə gətirib çıxarır.

Bu mübahisələr müəyyən mənada elmin xeyrinə olsa da, hər halda tərtib olunan yeni tədris vəsaitlərində həm nəzəri, həm də təcrübi əhəmiyyətə malik məsələlər öz əksini tapmalı və vəsaitlərin baloniyə sisteminin tələblərinə uyğun olmasına fikir

verilməlidir.

Professor N.Ə.Həsənzadə, dos. G.Ə.Pənahova və dos. Ə.M.Abbasovun “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” adlı dərslisi də baloniya təhsil sisteminin tələblərinə uyğun şəkildə tərtib edilmişdir. Dərslük mədəni nitqi şərtləndirən əsas amillər, nitq mədəniyyəti və ədəbi dil normaları, mədəni nitqin ictimai və sosial-iqtisadi inkişafdakı rolu və digər məsələlərin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Dərslük üzərində işlənildikən nitq mədəniyyəti məsələlərindən bəhs edən əsərlərdən müəyyən problemlərin təqdimində istinad edilmişdir. Burada nəzəri fikirlərlə yanaşı, təcrübi məsələlərə də ilk dəfə geniş yer ayrılması, hər mövzuya dair maraqlı tapşırıq və sualların qoyulması, müxtəlif məzmunlu mətnlərin verilməsi onun tədris prosesində müəllim və tələbələr üçün daha faydalı ola biləcəyini göstərir.

Bütövlükdə, prof. N.Ə.Həsənzadə, dos. G.Ə.Pənahova və dos. Ə.M.Abbasovun birgə tərtib etdikləri “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” adlı dərslinin tədris prosesində əhəmiyyətini nəzərə alaraq, onun nəşrini məqsədəuyğun hesab edirəm.

Rəyçi:

İkram Ziyad oğlu Qasimov
Filologiya elmləri doktoru,
Bakı Slavyan Universiteti
“Müasir Azərbaycan dili”
kafedrasının müdiri, professor.

Milli Aviasiya Akademiyası

“Dil və ədəbiyyat kafedrasının” professoru Nəriman Əliməmməd oğlu Həsənzadə, dos. Güldanə Əmrullah qızı Pənahova və dos. Ədalət Məhəmmədəli oğlu Abbasovun birgə tərtib etdikləri “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” adlı dərslisinə

Rəy

Respublikamızın ali məktəblərinin humanitar və texniki fakültələrinin hamısında “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” əsas fənlərdən bir olaraq tədris edilir. Bu da təbiidir. Çünki Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsini öz müstəqil dövlətçiliyinin başlıca əlamətlərindən biri sayır, onun tətbiqi, qorunması və inkişaf etdirilməsi qayğısına qalır.

Müstəqil dövlətimizin atributlarından biri sayılan dilimizin dövlət dili statusu dövlətçiliyimizin inkişafı və formalaşması ilə birbaşa bağlıdır. Bütün dəftərxana işləri rəsmi sənədlər, ölkədə yayımlanan hər cür mətbuat: qəzet, jurnal, radio və televiziya və s. bu dildə aparılır.

Bitirdiyi ali məktəbdən, ixtisasından və çalışdığı müəssisədən asılı olmayaraq, hər bir mütəxəssisin nitqi məzmunca anlaşılan, aydın olmalıdır. Hər kəs öz fikirlərini müsahibinə dəqiq, yığcam və estetik cəhətdən gözəl çatdırmaq üçün nitq mədəniyyəti qaydalarına və prinsiplərinə yiyələnməlidir.

Dərslinin hazırlanmasında əsas məqsəd tələbələrə Azərbaycan dilinin fonetik, leksik, qrammatik normaları haqqında məlumat vermək, onlarda nitq normalarına və nəzakətli danışıq qaydalarına yiyələnmək vərdişləri yaratmaqdır.

Fənnin tədrisi zamanı nəzəri izahatla bərabər, mətn üzərində işə diqqəti daha çox yönəltmək üçün dərslikdə müxtəlif məzmunlu şeir, nəsr və dialoqlar verilmişdir ki, bu da yuxarıda qeyd etdiyimiz məqsədə çatmaq üçün əsas şərtlərdən biri sayılır.

Beləliklə, söylədiyimiz müsbət keyfiyyətlərini nəzərə alaraq prof. N.Ə.Həsənzadə dos. G.Ə.Pənahova və dos. Ə.M.Abbasovun birlikdə hazırladıqları “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” adlı dərsliyin nəşrini məqsədəuyğun hesab edirəm.

Vaqif Qurbanov
Pedaqogika elmləri üzrə
Fəlsəfə doktoru, dosent.

Tarix: 05.10.2015

Milli Aviasiya Akademiyası

"Dil və ədəbiyyat" kafedrasının professoru Nəriman Əliməmməd oğlu Həsənzadə, dosent Güldanə Əmrullah qızı Pənahova və dosent Ədalət Məhəmmədli oğlu Abbasovun birgə hazırladıqları "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" adlı dərsliyə

RƏY

Müstəqilliyə qovuşduğu gündən etibarən Azərbaycanda dil siyasəti dönmədən həyata keçirilir. Hal-hazırda bu siyasət öz bəhrəsini verməkdədir. Ulu öndər Heydər Əliyevin dil siyasətini uğurla davam etdirən möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyev Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatımızın, ümumiyyətlə, mədəniyyətimizin inkişafına böyük qayğı göstərir. Ölkə prezidenti möhtərəm İlham Əliyevin “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” haqqında 23.05.2012-ci il tarixli sərəncamı və eyni adlı Dövlət Proqramı bu siyasətin bariz nümunəsidir.

Azərbaycan dilinin gözəlliyini duymaq, mənimsəmək və bu gözəlliyi hər zaman, hər yerdə təbliğ etmək, bu dildə düzgün danışmaqla hamıya nümunə olmaq hər bir müasir gəncin başlıca vəzifələrindəndir. Tələbələrin hərtərəfli inkişafı, müasir tələblərə uyğun mütəxəssis kimi yetişmələri üçün öz ana dilləri haqqında biliklərə yiyələnmələri vacibdir. Eyni zamanda hər bir tələbə düzgün yazı və nitq vərdişlərinə malik olmalıdır. Bu vərdişlərin yaradılmasında "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" fənninin xüsusi əhəmiyyəti vardır. "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" fənni ana dilimizin qayda-qanunlarını

öyrədir. Dilin müxtəlif səviyələri üçün qəbul edilmiş normalar əsasında təmiz, düzgün, dəqiq, yığcam, ümumiyyətlə, kamil nitq vərdişlərini yaratmağa xidmət edir. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyətinin müasir problemləri ilə əlaqədar yeni araşdırmalar aparıldığından bu fənnin nəzəri və praktik müddəaları daim təkmilləşir.

Professor N.Ə.Həsənzadə, dosent G.Ə.Pənahova və dosent Ə.M.Abbasov tərəfindən "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti" fənni üzrə tədris proqramı əsasında hazırlanan eyniadlı dərslik bütün sadalanan məsələlərə aydınlıq gətirir. Dərsliyin tərkib hissələri məntiqli cəhətdən bir - birinə bağlı olub, bir - birini tamamlayır. Dərslikdə fonetika, leksikologiya, morfolojiya və sintaksisə aid nəzəri izahatlar, Azərbaycan dilində yazı vərdişlərini və şifahi nitqi inkişaf etdirmək üçün müxtəlif tipli tapşırıqlar, Azərbaycan yazıçı və şairlərinin həyat və yaradıcılıqları, habelə tarixi şəxsiyyətlər haqqında məlumatlar tələbələrin dünyagörüşünün artmasına, dil sevgisinin formalaşmasına xidmət edir. Nitq mədəniyyəti bölməsində isə tələbələrin nitq qabiliyyətinin inkişaf etməsinə yardımçı olan nəzəri və praktik materiallar verilmişdir. Məlum olduğu kimi dərsliklərdəki mətnlər müəyyən situasiyanı əks etdirdikdə onların leksik tərkibindəki müəyyən tematik söz qrupları daha tez dərk olunur və mənimsənilir. Dərslikdəki mətnlər məhz bu tələbləri tam ödəyir, bitkin təlim materialları olaraq konkret süjetə malikdirlər. Onların seçilməsində, tərtibində tələbələrin nitq fəaliyyətinin bütün növləri (danışma, dinləyib-anlama, oxu və yazı) üzrə inkişaf səviyyəsi müəlliflər tərəfindən nəzərə alınmışdır. Dərsliyin sonunda geniş və əhatəli ədəbiyyat siyahısı verilmişdir.

Milli Aviasiya Akademiyasının tələbələri üçün nəzərdə tutulmuş bu dərslikdən digər ali məktəblərin tələbələri, eləcə də Azərbaycan dilini öyrənmək istəyənlər, nitq qabiliyyətini inkişaf etdirmək fikrində olanlar da yararlanırlar.

Təqdim edilən «Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti» dərsliyi dövlət standartının tələblərinə və tələbələrin dil öyrənmək istəklərinə tam uyğundur.

Bütün bunları nəzərə alaraq professor N.Ə.Həsənzadə, dosent G.Ə.Pənahova və dosent Ə.M.Abbasovun hazırladıkları «Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti» dərsliyinin nəşrini məqsədəuyğun hesab edirəm.

*Rumella Talib qızı Əsədova,
Milli Aviasiya Akademiyasının
"İngilis dili" kafedrasının baş müəllimi.*

Milli Aviasiya Akademiyası

“Dil və ədəbiyyat” kafedrasının pofessoru Nəriman Əliməmməd oğlu Həsənzadə, dosent Güldanə Əmrullah qızı Pənahova və dosent Ədalət Məhəmmədəli oğlu Abbasovun tərtib etdikləri “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” adlı dərsliyə

RƏY

Dərslük “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” fənni üzrə bakalavr dərəcəsinə təhsil alan tələbələr üçün nəzərdə tutulmuşdur və göstərilən fənn üzrə təhsil standartlarına cavab verir.

Dərslük mədəni nitqi şərtləndirən əsas amillər, nitq mədəniyyəti və ədəbi dil normaları, mədəni nitqin ictimai və sosial - iqtisadi inkişafındakı rolu və digər məsələlərin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Dərslükdə nəzəri fikirlərlə yanaşı, təcrübi məsələlərə də geniş yer ayrılmışdır.

Dərslükdə fənn üzrə bibliografik mənbələr, Azərbaycan və xarici dildə ədəbiyyat öz əksini tapmışdır. Dərslükdə müxtəlif məzmunlu şeir, nəsr və dialoqlar verilmişdir ki, bu da Azərbaycan dilinin fonetik, leksik, qrammatik normaları haqqında və yüksək mədəni danışmaq qaydalarına yiyələnmək vərdişləri yaratmaq üçün vacibdir. İstifadə edilən dərslük vəsaiti kimi kitabın elektron versiyası da tələbələrin ixtiyarına veriləcək.

“Dil və ədəbiyyat” kafedrasının professoru Nəriman Əliməmməd oğlu Həsənzadənin, dosent Güldanə Əmrullah qızı Pənahovanın və dosent Ədalət Məhəmmədəli oğlu Abbasovun tərtib etdikləri “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” fənni üzrə (bakalavr hazırlığı üçün) dərslüyə qoyulmuş tələbləri əhatə

etdiyi üçün onun çap edilməsini məqsədemüvafiq hesab edirəm.

Dürdanə Səmədova
Milli Aviasiya Akademiyası
“İngilis dili” kafedrasının
dosenti.

İSTİFADƏ OLUNAN SÖZ VƏ TERMINLƏRİN İZAHLI LÜĞƏTİ

Aforizm	–	<i>isim</i>	Müdrək söz, dərin fikir, hikmət.
Azərbaycan dilinin geneoloji xüsusiyyətləri	–	<i>III n.t.s.b</i>	Qohumluq mənşəyi, yəni türk dilləri ailəsinin Oğuz qrupuna mənsubluğu.
Azərbaycan dilinin tipoloji xüsusiyyətləri	–	<i>III n.t.s.b.</i>	Morfoloji quruluşu, yəni kökün sabit qalması, şəkilçinin bir qayda olaraq kökdən sonra qoşulması və s.
Antonim	–	<i>isim</i>	Mənaca bir-birinə zidd sözlər, əksmənalı sözlər.
Buta	–	<i>isim</i>	Qönçə, kiçik gül şəkli, xırda naxış.
Büro	–	<i>isim</i>	Bəzi orqan, idarə və təşkilatların, partiya və cəmiyyətlərin ali rəhbər orqanı.
Baqqal	–	<i>isim, arxaizm</i>	Keçmiş vaxtlarda ərzaq malları satan dükançı.
Bəzzaz	–	<i>isim, arxaizm</i>	Parça, arşın malı satan tacir.
Cahil¹	–	<i>sifət</i>	Cavan, gənc.
Cahil²	–	<i>sifət</i>	Savadsız, avam, nadan.
Çardaq	–	<i>isim</i>	Dörd tağı olan ev, talvar, kölgəlik, üstü bağlı və dörd tərəfi açıq tikili.
Çar	–	<i>isim</i>	İmperator, rus padşahı.
Divan	–		Kiçik həcmli lirik şeirlər toplusu.
Ekspozisiya	–	<i>isim</i>	Bədii əsərdə hadisənin sonrakı inkişafı üçün zəmin, hazırlıq mərhələsi, bədii mü-

			qəddimə; Nitqin başlanğıcı, girişi.
Elliptik cümlə	–	<i>I n.t.s.b</i>	İki və daha artıq sözlü cümlələrdə bir və ya bir neçə sözün buraxılması nəticəsində yaranan cümlə. Məsələn; niyyətin hara, mənzilin də ora. Əvvəl evin içi, sonra çöli.
Emosiya	–	<i>isim</i>	Hiss, həyəcan, qorxu, narahatlıq, qəzəb, sevinc
Epos	–	<i>isim</i>	Rəvayət səciyyəli ədəbiyyat, qəhrəmanlıq dastanı.
Ensiklopedik	–	<i>sifət</i>	Ensiklopediya mahiyyətində olan, çoxcəhətli, çox bilikli, hərtərəfli.
Eymənmək	–	<i>fel</i>	İyrənmək, diksinmək, ürəyi bulanmaq.
Ekspessivlik	–		Obrazlılıq, ifadəlilik, bədii-lik.
Ədəbi dil	–	<i>I n.t.s.b.</i>	Xalqın öz mədəni ehtiyaclarını ödəmək üçün işlətdiyi normalaşdırılmış dil.
Ədib	–	<i>isim</i>	Yazıçı, nasir.
Fərman	–	<i>isim</i>	Ali hakimiyyət orqanının qanun qüvvəsində olan sərəncamı.
Fonetika	–	<i>isim</i>	Dilin danışmaq səslərini, bütövlükdə desək, dilin səs sistemini öyrənən dilçilik şöbəsi.
Füzun	–	<i>sifət</i>	Artıq, çox.
Güney	–	<i>isim və sifət</i>	Günəş işığı düşən tərəf, cənub.

Giryan	–	<i>f.sif.</i>	Ağlayan, ağlar.
Himn	–	<i>isim</i>	Dövlət rəmzi, dövlət atributu kimi qəbul olunmuş təntənəli mahnı, nəğmə.
Xəmsə	–	<i>Beşlik</i> (<i>ərəbcə</i>)	Nizaminin beş poemasına birlikdə deyilən ümumi ad.
İstiqlal	–		Müstəqillik, azadlıq, hürriyyət.
İntensiv	–	<i>Sifət və zərf</i>	Ardıcıl, dalbadal, dayanmadan.
İnteqrasiya	–	<i>isim</i>	Əlahiddə hissələrin tamda birləşməsi, qarşılıqlı əlaqə zəminində inkişaf.
İntonasiya	–	<i>isim</i>	Nitqin ahəngi, tempi, ritmi və sürəti, intensivliyi, məntiqi vurğusu, tembrini kimi hadisələrin məcmuyundan ibarət mürəkkəb dil hadisəsi.
İdeya	–	<i>isim</i>	Məfkurə, əqidə, məslək, qayə, məqsəd.
Jest¹	–	<i>isim</i>	Danışığın təsir gücünü artırmaq, onu canlandırmaq məqsədilə intonasiyanın tələbinə uyğun əl-qol hərəkətlərindən istifadə.
Jest²	–	<i>isim</i>	Nəyisə əldə etmək və onu qazanmaq məqsədilə edilən taktika, hərəkət, həmlə və s.
Kommunikasiya	–	<i>isim</i>	Əlaqə, ünsiyyət, rəbitə.
Kateqoriya	–	<i>isim</i>	Ən ümumi və mühüm xüsusiyyətləri əks etdirən anlayış.
Konstitusiya	–		dövlətin idarəçiliyində rəh-

Kaşı	–	<i>isim</i>	bər rol oynayan əsas qanun. Üzərinə parlaq naxış çəkilməmiş gil, çini qab.
Qalxan	–	<i>isim</i>	Qılınç və s. zərbəsindən qorunmaq üçün əldə tutulan sipər, qoruyucu.
Qəzəl	–	<i>isim</i>	Azərbaycan, eləcə də Şərqi xalqlarının ədəbiyyatında geniş yayılmış beyt şəkilli lirik şeir.
Qaba	–	<i>sifət</i>	Kobud, sərt, cod, ədəbsiz, nəzakətsiz, loru.
Qəlib	–	<i>isim</i>	Müəyyən bir şeyin hazırlanmasında istifadə olunan forma, ülgü, məxrəc. Səs qəlibi, səs məxrəci və s.
Leksikologiya	–	<i>isim</i>	Dilin lüğət tərkibini öyrənən dilçilik şöbəsi.
Leksik fond	–	<i>I n.t.s.b.</i>	Bir dildə danışan adamların hamısına məlum olan və hamı tərəfindən sisteməlik şəkildə işlədilən sözlər.
Lakonizm	–	<i>isim</i>	is.və sif.-Fikrin, yaxud hadisə və əşyaya aid əlamətlərin qısa, yığcam şəkildə ifadəsi.
Loqoqraf	–	<i>isim</i>	Nitqin inkişafına xidmət məqsədilə məhkəmədə söylənilən nitqlərin mətnlərini tərtib edən şəxs.
Lətafət	–	<i>isim</i>	İncəlik, gözəllik, zəriflik, lətiflik.
Mədəni	–	<i>sifət</i>	Etika və mədəniyyət normalarına riayət edən.
Mədəniyyət	–	<i>isim</i>	Cəmiyyətin mənəvi nailiyyətlər məcmusu, nümunəvi

<i>Morfologiya</i>	–	<i>isim</i>	davranış tərzii. Sözün quruluşunun müxtəlif aspektlərini, sözün formasını öyrənən dilçilik sahəsi.
<i>Məcaz</i>	–	<i>isim</i>	Bədii ifadəlilik məqsədilə əşya və məfhumları müstəqil yolla deyil, dolayı yolla əks etdirmək üçün işlənən söz və ya ifadə.
<i>Modal sözlər</i>	–	<i>I n.t.s.b.</i>	Danışanın bütövlükdə ifadə olunan fikrə və ya bu fikrin ayrı-ayrı hissələrinə münasibətini bildirən nitq hissəsi.
<i>Mimika</i>	–	<i>isim</i>	Öz hiss və düşüncələrini üz əzələlərinin köməyi ilə ifadə etmək sənəti.
<i>Müdrək</i>	–	<i>sifət</i>	Dərin düşüncəli, dərrakəli, çox ağıllı, aqıl, uzaqgörən.
<i>Mis</i>	–	<i>isim</i>	Qırmızımtıl metal, kimyəvi element.
<i>Məntiqi vurğu</i>	–	<i>I n.t.s.b.</i>	İfadə tərkibində hər hansı nitq parçasının və ya ayrıca sözün fərqləndirilməsinə xidmət edən vurğu.
<i>Nitq mədəniyyəti</i>	–	<i>isim</i>	Cəmiyyətin müəyyən dövrdə danışq qaydalarını öyrənən, fikri formalaşdırma və ifadə etmə qaydalarının elmi əsaslarını müəyyənləşdirən dilçilik şöbəsi.
<i>Niqab</i>	–	<i>isim</i>	Duvaq, üz örtüsü, üz zirehi.
<i>Neologizm</i>	–	<i>isim</i>	Yeni yaranan məfhumları ifadə etmək üçün düzəldilən söz və ifadə.

<i>Nitqin ahəngi</i>	–	<i>III n.t.s.b</i>	Səsin yüksəlməsi və alçalması.
<i>Nitqin ritmi</i>	–	<i>III n.t.s.b</i>	Uzun və qısa, vurğulu və vurğusuz hecaların nisbəti, əlaqəsi.
<i>Nitqin intensivliyi</i>	–	<i>III n.t.s.b.</i>	Nəfəsəlmənin güclənməsi və zəifləməsi.
<i>Nitqin melodikası</i>	–	<i>III n.t.s.b</i>	Səsin yüksəlməsi və alçalması yolu ilə ifadədə yaranan ahəng.
<i>Nitqin tembri</i>	–	<i>III nt.s.b.</i>	Nitqə bu və ya digər emosional, ekspressiv çalar daxil edən səs tonu.
<i>Nitqin sadəliyi</i>	–	<i>III n.t.s.b.</i>	Nitqin aydın, asan, anlaşılıqlı və düzgün olması, yalançı pafosdan, qondarma, süni ifadələrdən müqayisələrdən uzaq olması.
<i>Obyekt</i>	–	<i>isim</i>	Hərəkət ilə hər hansı əlaqəsi olan əşya, predmet.
<i>Obrazlı</i>	–	<i>sifət</i>	Obraz bildirən, obrazlarla zəngin olan. Obrazlı mənə, obrazlı ifadə, obrazlı nitq.
<i>Obrazlılıq</i>	–	<i>isim</i>	Xarici aləmə məxsus əşya və hadisə haqqında sözün əyani hissi obrazlar yaratma qabiliyyəti.
<i>Omonim</i>	–		Formaca eyni, mənəca müxtəlif olan sözlər.
<i>Pafos</i>	–	<i>isim</i>	Hiss, ehtiras, coşğunluq.
<i>Predikativlik</i>	–	<i>isim</i>	Müəyyən məzmunun, ifadə olunan fikrin obyektiv aləmlə əlaqəsinin dildə (linqvistik) ifadəsi.

Referendum	–	<i>isim</i>	Xüsusi əhəmiyyətli dövlət məsələlərinin həlli üçün keçirilən ümumxalq sorğusu, rəy.
Replika	–		Dialoq iştirakçılarından hər birinin nitqi.
Ritorika	–	<i>isim</i>	İfadəli nitq nəzəriyyəsi, nətiqlik sənəti haqqında elm, nətiqlik məharəti.
Sintaksis	–	<i>isim</i>	Söz birləşməsi və cümlələrin düzəldilmə üsullarını, sintaktik formaların ifadə etdiyi mənaları öyrənən dilçilik sahəsi.
Sərbaz	–	<i>isim</i>	Keşik çəkən, əsgər, qarovulçu.
Subyekt	–	<i>isim</i>	Xarici aləmi dərk edən və ona təsir edən şəxs, haqqında bəhs olunan əşya.
Solon qanunu	–	<i>I n.t.s.b.</i>	Yunanıstanın keçmiş konstitusiyasının müəyyən bir maddəsinə görə hər bir afinalının öz mənafeyini müdafiə etmək məqsədilə məhkəmələrdə nitq söyləməyə ixtiyarı olması.
Sərraf	–	<i>isim</i>	Tez başa düşən, tanıyan, seçməyi, ayırmağı bacaran, arif insan.
Sinonim	–	<i>isim</i>	Mənaca bir-birinə yaxın və bir-birinin eyni olan, eyni bir məfhumu ifadə edən, lakin üslubi çalarlarına görə bir-birindən fərqlənən sözlər.

Stoik	–	<i>isim</i>	elmi tədqiqat işləri ilə məşğul olan şəxs, dilçi, tədqiqatçı.
Təsis	–	<i>isim</i>	Əsasını, təməlini qoyma, qurma, yaratma.
Təsnif	–	<i>isim</i>	Müəyyən xüsusiyyətlərə görə qruplaşdırma, növ, bölgü.
Termin	–	<i>isim</i>	Anlayış, yaxud hadisələrin dəqiq tərifini verən söz.
Tüfeyli (parazit) sözlər	–	<i>In.t.s.b.</i>	Nitqdə işlənən, lakin ünsiyyətə xidmət etməyən, mənə yükü daşımayan sözlər (zad, şey, mm...).
Yaylaq	–	<i>isim</i>	Yay istirahəti üçün dağ yeri, yayda qoyun-quzu saxlanılan məkan, yurd yeri.
Vulqarizm	–	<i>sifət</i>	Kobud, loru söz və ifadə, pinti danışıq.
Varvarizm	–	<i>isim</i>	Yadelli, əcnəbi söz və ifadələr.
Zəmi	–	<i>isim</i>	Əkin yeri, tarla.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev A.S. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixinə dair. "Azərtədrisnəşr", Bakı, 1958.
2. Abdullayev A.S. Müəllimin nitq mədəniyyəti. Bakı, "Maarif", 1960.
3. Abdullayev A.S. Nitq mədəniyyəti və natiqlik sənəti. Bakı, "Maarif" 1981.
4. Abdullayev N.Ə. Ədəbi tələffüz təliminin metodikası. Bakı, "Maarif" 1966.
5. Abdullayev N.Ə. Orfoepiya və orfoqrafiya təlimi məsələləri. Bakı, 1985.
6. Abdullayev N.Ə., Məmmədov Z.T. Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı, 1998.
7. Abdullayev N.Ə., Məmmədov Z.T. Müəllimin nitq mədəniyyəti. Bakı, 2002.
8. Abdullayev N.Ə., Məmmədov Z.T. Orfoqrafiya-orfoepiya lüğəti. Bakı, 2004.
9. Azərbaycan dilinin müxtəsər orfoepiya lüğəti. Bakı, 2012.
10. Abdullayev N.Ə., Tahirov Q.İ. Düzgün yazı təliminin bəzi məsələləri. Bakı, 2004.
11. Abdullazadə N., Xalıqov F. Azərbaycan dili. Bakı, 2006.
12. Adilov M.N. və b. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, "Maarif, 1989.
13. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1973.
14. Ağayev F. Azərbaycan dilinin intonasiyası. Bakı, 1978.
15. Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü. Bakı, "Elm", 1982.
16. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I, II, III, IV cildlər, Bakı, "Şərq-Qərb", 2006.
17. Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri. Bakı, 1988.

18. Dəmirçizadə Ə.A. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı, 1969.
19. Dəmirçizadə Ə.A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, "Maarif", 2007
20. Əfəndizadə Ə.R. Azərbaycan ədəbi tələffüzü haqqında. "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi" (metodik məqalələr toplusu), IV buraxılış, Bakı, 1955.
21. Əfəndizadə Ə. Azərbaycan dili orfoqrafıyası təliminin elmi əsasları. "Maarif", 1968.
22. Əfəndizadə Ə.R. Tələffüzün müxtəlif üslubları haqqında. "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi" (metodik məqalələr toplusu), II buraxılış, Bakı, 1966.
23. Əfəndizadə Ə. Orfoqrafiya-orfoepiya-qrammatika lüğəti. Bakı, 1983.
24. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin bədii ifadə vasitələri. Bakı, "Elm", 1973.
25. Əhmədov Ş. Mühazirəçilik məharəti, natiqlik sənəti. Bakı, "Gənclik", 1985.
26. Əhmədov Ş. Mühazirəçinin nitqi. Bakı, 1975.
27. Əhmədov B. Sadə cümlənin tədrisi prosesində nitq inkişafı üzrə aparılan işlər. "Azərtədrisnəşr", Bakı, 1964.
28. Əhmədov Ə. Azərbaycan dili tədrisinin bəzi məsələləri. Bakı, 2007.
29. Əliyev V. Heydər Əliyevin dil siyasəti. Bakı, 2003.
30. Əliyev K. Natiqlik sənəti. Bakı, 1994.
31. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 2001.
32. Əliyeva S. Azərbaycanda məhkəmə sənədlərinin dili (avtoreferat), Bakı, 2002.
33. Əsgərov M. Bədii qıraət, Bakı, 1973.
34. Xəlilov H. Diplomatiya mədəniyyəti və natiqlik sənətinin kateqoriyaları. Bakı, 1994.
35. Xudiyev N. Zamanın axarı ilə. Bakı, 2004.

36. Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili. Bakı, "Elm", 1998.
37. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 1999.
38. Hüseynov R. Erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikrin inkişafı (avtoreferat), Bakı, 2007.
39. Kəlbəliyev Ə. Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin nitq etiketlərindən düzgün istifadə bacarığının aşılması imkanları. Bakı, 2002.
40. Quliyev S., Hüseynov T. Gəncliyin davranış və nəzarət dəyərləri. Bakı, 1997.
41. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, "Maarif", 1985
42. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 2003.
43. Məmmədov İ. Ekran, efir və dilimiz. Bakı, 1989.
44. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1966.
45. Məhərrəmli Q. Televiziya dili (avtoreferat), Bakı, 2004
46. Müasir Azərbaycan dili. II hissə, Bakı, 1980.
47. Muradov B. Nitq mədəniyyəti. Bakı, 2007.
48. Mustafayeva Q. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 2010.
49. Nəsrəddin T. "Əxlaqi-Nasiri". Bakı, 1989.
50. Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı, 1969
51. Şirəliyev M.Ş. Müasir Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. "Elm", 1970.
52. Stanislavski. Mənim səhnə həyatım. Bakı, 1963.
53. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, "Maarif", 1966.
54. Rüstəmov F. Pedaqogika tarixi., Bakı, 2010.
55. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili "Təhsil", Bakı, 1997

56. Qurbanov A. Ümumi dilçilik, II cild, "Elm", Bakı, 2011
57. Pənahova G. Nəriman Həsənzadənin söz dünyası, Bakı, 2012
58. Vəliyev K. Sözüün sehri. "Yazıçı", Bakı, 1986
59. Hacıyeva İ.H. Nitq mədəniyyəti, "AZTU-nun mətbəəsi", Bakı, 2011
60. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları "ADPU-nun mətbəəsi", Bakı, 2014
61. Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika "Nurlar", Bakı, 2014
62. Əhmədli N. Jurnalistin nitq mədəniyyətinin əsasları, "Elm-Təhsil", 2014
63. Çobanov M. Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru, "Azərbaycan" nəşriyyatı, "Şərqi səsi" redaksiyası, Bakı 2008

Bədii ədəbiyyat (mənbələr)

1. Gəncəvi N. Lirika "Gənclik" Bakı, 1980
2. Həsənzadə N.A. Seçilmiş əsərlər 7 cildə, 2-ci cild "Şərq-Qərb", Bakı, 2007
3. Xəzri N. Şeirləri, Bakı, 2008
4. Paşayeva N.A, Mütəllibov T., Mir Cəlal. birinci kitab, seçilmiş əsərləri, Bakı, 2008
5. Kitabı-Dədə Qorqud "Yazıçı", Bakı, 1988
6. Məhəmmədhüseyn Ş. Yalan Dünya. "Azərbaycan ensiklopediyası", Bakı, 1993
7. Məmməd A. Dünya sənin, dünya mənim. (şeirlər). "Yazıçı", Bakı, 1983
8. Məmmədquluzadə C. /"Molla Nəsrəddin"/ Felyetonlar, məqalələr, xatirələr, məktublar "ADU" nəşriyyatı, Bakı, 1961
9. Sadıq İ. Qanlı saz (şeirlər və poemalar) "Gənclik", Bakı, 2002

10. Tanrıqəlb B. (İskəndərov Balakışi) Tanrı qarısı. Şeirlər “Çinar-çap”, Bakı, 2005
11. Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı, “Gənclik”, 1987
12. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərlər. “Önder nəşriyyatı”. Bakı, 2004
13. Səməd Vurğun. Əsərləri, V cild, Bakı, 1972

Rus dilində

1. Актуальные проблемы культуры речи. М., «Наука», 1970
2. Артумов В.А. Культура речи. М., «Знание», 1966.
3. Бенджамен Спок. Разговор с матерью. Изд-во «Политическая литература», М., 1991.
4. Дейл Карнеги. Как завоевать друзей и оказывать влияние на людей. Баку, «Ишыг», 1992
5. Мунсик. Способы передачи логического ударения в письменном речи. Русский язык в школе. М., 1972, № 4.
6. Об ораторском искусстве. М., 1958.
7. Проблемы культуры речи. М., 1970.
8. Пустовалов П.С, Санкевич М.Р. Устная речь. М., 1987.
9. Цицерон. Три такта об ораторском искусстве. М, 1972
10. Щерба Л.И. Избранные работы по русскому языку. М., 1957.

Mündəricat

Giriş.....	3
Azərbaycan dili haqqında	8
Nitq mədəniyyəti termininin dilçilikdə tətbiqi.....	14
Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti	21
Nitq mədəniyyətinin başqa elmlərlə əlaqəsi	27
Dil və nitq	35
Əməli yazı və onun növləri.....	41
Nitqin növləri və formaları	56
Şifahi və yazılı nitq	66
Natiqlik sənətinin tarixi.....	74
Azərbaycanda natiqlik sənəti: təşəkkülü və təkamülü.....	81
Sözün nitqdə rolu	90
Natiqlik sənətinin sahələri.....	100
Nitq mədəniyyəti və nitq normaları	106
Nitq mədəniyyətinin orfoepiya və orfoqrafiya ilə qarşılıqlı əlaqəsi: fonetik, morfoloji və tarixi-ənənəvi prinsiplər.....	115
Nitqdə leksik vahidlərdən istifadə: sinonim, antonim, omonim və neologizmlər	123
Danışıq mədəniyyəti və etik məsələlər	134
Mədəni nitqə verilən tələblər: nitqin yığcamlığı, təmizliyi, düzgünlüyü, zənginliyi və sadəliyi	143
Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat	150
Təlim prosesində müəllimin nitqi	163

İntonasiya, səsin sürəti, fasilə, melodiklik, tembr.....	169
Nitqdə ifadəlilik yaradan vasitələrin M.Müşfiqin “Yenə o bağ olaydı...” və M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” şeirləri əsasında şərh	177
Nitqin tərz	186
“Könül və can”- hər ikisi Azərbaycan və yaxud	
Səməd Vurğunun diplomatik nitqi	181
Dilin konstitusiyası və ya konstitusiyasının dili	191
Niyə belə deyirik və ya bəzi etimoloji fiqurların leksik və struktur semantikasi	193
Mir Cəlal yaradıcılığının satira dili (satirik hekayələri üzrə)...	205
C.Məmmədquluzadə və ana dilimiz	214
Qrammatik kateqoriyalarla məntiqi kateqoriyaların qarşılıqlı münasibətinə dair	217
Heydər Əliyev və ana dilimiz	225
Dilin tarixi – xalqın tarixi	229
Rəylər	232
İstifadə olunan söz və terminlərin izahlı lüğəti	241
Ədəbiyyat	249

N.Ə.Həsənzadə, G.Ə.Pənahova, Ə.M.Abbasov.

**Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti.
(dərslik)**

Bakı, 2016. 256 s.

Naşir: Ceyhun Əliyev
Texniki redaktor: Ülvi Arif
Operator: Asim Səfərov

Yığılmağa verilmişdir: 05.01.2016

Çapa imzalanmışdır: 27.01.2016

Ş.ç.v. 16. Tiraj 200.

"Ecoprint" nəşriyyatının
mətbəəsində çap olunmuşdur.